

Олекса Воропай

Звичаї нашого народу

Етнографічний нарис

I

Олекса Воропай

Звичаї нашого народу

Етнографічний нарис

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

Мюнхен, 1958

@print 2010

ЗМІСТ

ЗВИЧАЇ — СКАРБ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ	11
------------------------------------	----

ЗИМА

ВВЕДІННЯ	14
«КАТЕРИНИ»	17
ДЕНЬ АНДРІЯ ПЕРВОЗВАННОГО	20
<i>Дівчата ворожать</i>	20
«Калета»	23
<i>Хлопці гуляють</i>	25
«НАУМА»	27
«ВАРВАРИ»	28
«МИКОЛАЯ»	29
ВЕЧОРНИЦІ	32
<i>Організація вечорниць</i>	32
<i>Небилиці</i>	34
«Полтавський соцький»	36
<i>Гра в карти</i>	38
СКЛАДЧИНА	40
ДІВОЧІ ТА ПАРУБОЧІ ГРОМАДИ	42
ДІТИ	44
ЛЕГЕНДА ПРО СВ. СПИРИДОНА	46
СВЯТ-ВЕЧІР	48
<i>Сьогодні особливий день</i>	48
<i>Щоб увесь рік жити багато...</i>	49
<i>Від злої сили...</i>	50
<i>Свята Вечеря</i>	51
<i>Морозе, морозе, іди до нас кутю їсти!</i>	52
<i>Спільна вечеря всього роду</i>	53
<i>По вечері</i>	56
КОЛЯДА	57
<i>Благословіть колядувати...</i>	57
<i>З зіркою...</i>	60

<i>Дівоча коляда</i>	61
<i>Прийшли'м до тебе раз у рік в гостину...</i>	62
<i>Легінська колядка</i>	62
<i>Аби бджоли були веселі...</i>	64
<i>Гой, сів сам Христос та й вечеряти...</i>	65
<i>Хліборобські мотиви</i>	67
<i>Мисливські мотиви</i>	70
<i>Військові мотиви</i>	72
<i>Казково-фантастичні мотиви</i>	75
<i>Весільні мотиви</i>	79
<i>Біблійно-релігійні мотиви</i>	83
ВЕРТЕП	86
<i>Будова українського вертепу</i>	87
<i>«Свята» частина вертепу</i>	88
<i>«Народня» частина вертепу</i>	89
ВІРШІ НА РІЗДВО ХРИСТОВЕ	93
<i>«Трон»</i>	99
ЩЕДРИЙ ВЕЧІР	100
<i>Вечеря</i>	100
<i>Коза</i>	101
<i>Парубоча «Меланка»</i>	104
<i>Дівоча «Меланка»</i>	107
<i>Дівчата ворожать</i>	108
<i>Чародійна ніч...</i>	108
НОВИЙ РІК АБО СВЯТО ВАСИЛЯ	110
<i>Тексти новорічних поздоровлень</i>	113
«ГОЛОДНА КУТЯ» АБО ДРУГИЙ СВЯТ-ВЕЧІР	115
<i>Розмова тварин</i>	119
БОГОЯВЛІННЯ ГОСПОДНЄ	122
(ВОДОХРИЩА)	122
ІВАНА ХРИСТИТЕЛЯ	127
«РІЗДВЯНИЙ ДЕНЬ»	128
СВЯТИЙ ПОНЕДІЛОК	131
ПЕТРА ВЕРИГИ	132
ЩО Ж ТАКЕ КОЛЯДА?	133

ВЕСНА

ДНЕСЬ ВЕСНА КРАСУЄТЬСЯ...	139
----------------------------------	-----

ВЕСНА	143
СТРИТЕННЯ	144
«ВСЕЇДНИЙ» ТИЖДЕНЬ	146
МАСЛЯНА	147
СИРОПУСТНА НЕДІЛЯ	150
«ЖИЛАВИЙ» ПОНЕДІЛОК	152
ДЕНЬ СВЯТОГО ВЛАСА	153
ДЕНЬ ПРЕПОДОБНОГО ЛЬВА	156
«ОБРЕТІННЯ»	157
КАСЯНІВ ДЕНЬ	163
«ЯВДОХИ»	165
ДЕНЬ СВЯТОГО КОНОНА	170
«СОРОК СВЯТИХ»	172
ХРЕСТЯ	177
«ТЕПЛОГО ОЛЕКСИ»	179
<i>«Колесом — над червоним поясом!»</i>	184
ЗАКЛИКАННЯ ВЕСНИ	191
ПЕРШЕ КВІТНЯ — ДЕНЬ ОБМАНІВ	193
БЛАГОВІЩЕННЯ	196
БЛАГОВІСНИКА	201
«ЯРИЛО»	203
ТРАВНЕВІ СВЯТА	206
<i>Травень — май</i>	206
<i>Маївка</i>	206
<i>«Майові» королі і королеви</i>	207
<i>«Майові рекреації»</i>	208
ВЕСНЯНКИ	211
<i>Розлив води і зелений шум</i>	214
<i>Історичні мотиви</i>	219
<i>Культ предків</i>	224
<i>Хліборобські мотиви</i>	224
<i>Весільні мотиви</i>	229
<i>«Мандрівочка пахне...»</i>	237
ПЕРША БОРОЗНА І ПОЧАТОК СІВБИ	239

ДЕНЬ СВЯТОГО РУФА	245
ВЕЛИКИЙ ПІСТ	247
ВЕРБНА НЕДІЛЯ	249
БІЛИЙ ТИЖДЕНЬ	252
<i>Чистий четвер</i>	252
<i>Навський Великдень</i>	256
<i>Великодні порося з хріном</i>	258
<i>Страсна п'ятниця</i>	260
<i>Великодні субота</i>	262
<i>Писанки</i>	263
<i>Легенди</i>	265
<i>Вірування</i>	268
<i>Ніч під Великдень</i>	272
ВЕЛИКДЕНЬ	275
<i>В церкві</i>	275
<i>Вдома</i>	278
<i>Розговіни</i>	280
<i>Великодні дзвони</i>	282
<i>«Сонце грає»</i>	284
<i>Гойдалка</i>	286
<i>Гагілки</i>	288
ВЕЛИКОДНІЙ ПОНЕДІЛОК	292
<i>«Волочільне»</i>	292
<i>Великодні вірші</i>	295
<i>Обливання водою</i>	302
ТРЕТІЙ ДЕНЬ ВЕЛИКОДНЯ	305
ПРАЦІ АВТОРА З ДІЛЯНКИ ЕТНОГРАФІЇ ТА ФОЛКЛЬОРУ	309

Народно-календарні звичаї

ЗИМА

Частина I

*Моїй матері, що перша навчила мене
любити свій край, від щирого серця
присвячую.*

А в т о р

ВІД АВТОРА

Ця книга написана вже тут, на чужині, але матеріяли для неї я почав збирати в Україні з 1937-го року і продовжував робити це до початку 1943-го. Перебуваючи з 1944 по 1948-й рік у Німеччині, я продовжував записи фолкльорного та етнографічного матеріялу від людей, які разом зі мною перебували в таборах робітників зі Сходу і в таборах для переміщених осіб.

Беручися за опис українських народніх звичаїв, я ставив перед собою завдання створити суцільний образ народньо-календарних звичаїв протягом цілого року. Для створення такого образу моїх записів та спостережень було недостатньо, а тому я звертався і до відповідної наукової літератури, перелік якої читач знайде в кінці книги.

Вся моя праця про народньо-календарні звичаї розподілена за порами року, а саме: I-ша частина – «Зима», II-га – «Весна», III-тя – «Літо» і IV-та – «Осінь».

З нагоди виходу в «Українському Видавництві» (Мюнхен) перших двох частин «Звичаїв нашого народу» я вважаю своїм приємним обов'язком з щирою подякою згадати тут наших, нині вже покійних, вельми авторитетних етнографів і фолкльористів – проф. Л. Білецького та проф. З. Кузеля, які в свій час переглянули текст цієї праці і дали цінні вказівки щодо її поліпшення.

Щиро дякую і всім тим особам, що безкористовно допомагали збирати фолкльорні та етнографічні матеріяли вже тут, на еміграції. Сердечно дякую і тим, хто спричинився до виходу цієї праці в світ.

Олекса Воропай

2-го лютого 1958 року, Лондон.

ЗВИЧАЇ — СКАРБ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

(Замість вступу)

Кожна нація, кожен народ, навіть кожна соціяльна група має свої звичаї, що виробилися протягом багатьох століть і освячені віками.

Але звичаї — це не відокремлене явище в житті народу, це — втілені в рух і дію світовідчуття, світосприймання та взаємини між окремими людьми. А ці взаємини і світовідчуття безпосередньо впливають на духову культуру даного народу, що в свою чергу впливає на процес постання народньої творчості. Саме тому народня творчість нерозривно зв'язана зі звичаями народу.

Звичаї народу — це ті прикмети, по яких розпізнається народ не тільки в сучасному, а і в його історичному минулому.

Народні звичаї охоплюють усі ділянки громадського, родинного і суспільного життя. Звичаї — це ті неписані закони, якими керуються в найменших щоденних і найбільших всенаціональних справах. Звичай а також мова — це ті найміцніші елементи, що об'єднують окремих людей в один народ, в одну націю. Звичаї, як і мова, виробилися протягом усього довгою життя і розвитку кожного народу.

В усіх народів світу існує повір'я, що той хто забув звичаї своїх батьків, карається людьми і Богом. Він блукає по світі, як блудний син, і ніде не може знайти собі притулку та пристановища, бо він загублений для свого народу.

У нашого, українського народу існує повір'я, що від тих батьків, які не дотримуються звичаїв, родяться діти, що стають вовкулаками.

Вовкулака — це завжди понурий, завжди чимось незадоволений чоловік; в день святого Юрія він перекидається вовком, бігає разом з іншими звірами по лісі і має лише опасок на своїй довгій кудлатій шії; а в день зимового Миколи він знову перекидається чоловіком. Вовкулака, будиши в людській постаті, до церкви не ходить, з людьми не вітається і звичаїв людських не знає.

Наш великий поет Тарас Шевченко, звертаючись до України, як до матері, що вічно страждає, питається:

Чи ти рано до схід-сонця
Богу не молилась?
Чи ти діточок непевних
Звичаю не вчила?

Як бачимо з цих слів Шевченка, не вчити своїх дітей звичаїв – це такий же великий гріх для матері, як і гріх не молитися Богові.

Наша Україна велика. Українці розселені на багатьох сотнях кілометрів від Кубані по Сян і ще донедавна були розірвані різними державними кордонами. Живе на Україні 45 мільйонів людности, які, на щастя, мають більше звичаєвих особливостей спільних, ніж різних.

Коли ми почнемо приглядатися, то побачимо, що звичаї нашого народу на диво між собою близькі. Хто його знає, чи не є саме ця близькість звичаїв тим цементуючим матеріалом, що перемагає своєю міццю всі інші сили, які працюють на руйнування єдності нашого народу.

Усна народня творчість також може служити клясичним прикладом єдності між усіма українськими землями. Ця спільність мови та звичаїв завжди була тими вузлами, які зв'язували наш народ, коли він був штучно поділений державними кордонами. Не випадково в Україні існує повір'я, що духи всіх дітей – живих і мертвих, забутих і без вісти пропалих – на Святий Вечір злітаються до своїх матерів на таємну вечерю, і ніякі віддалі, кордони, кам'яні мури і залізні брами цьому перешкодити не можуть.

Як бачимо, звичаєвий обряд «Святої Вечері» символічно об'єднує всіх людей, що належать до одного народу, однієї нації.

Ми, українці, нація дуже стара, і свою духову культуру наші пращури почали творити далеко до християнського періоду на Україні. Разом із християнством Візантія принесла нам свою культуру, але саме свою культуру, а не культуру взагалі. У нас на Україні вже була національна культура, і Володимир Великий тільки додав християнську культуру до своєї рідної, батьківської культури.

Зустріч Візантії з Україною – це не була зустріч бідного з багатим; це була зустріч якщо не рівних, то близьких потугою, але різних характером культур. Ще й тепер ми маємо у своїх звичаях і народній усній творчості ознаки зустрічі, поєднання староукраїнської, дохристиянської і християнської культур. Але ми до цього вже так звикли, що іноді не можемо розпізнати, де кінчається в народніх звичаях староукраїнське і де починається християнське. Бо староукраїнські традиції ввійшли у плоть і кров наших звичаїв, і тепер ми собі не уявляємо Різдва без куті, Великодня – без писанки, Святої Тройці – без клечання, навіть називаємо це останнє свято «Зеленими Святами». Всі ми відзначаємо свято Купала, на «Введення» закликаємо щастя на майбутній рік, на «Катерини» кличемо долю, а на «Андрія» хто з нас не кусав калети і яка дівчина не ворожила, чи вийде заміж цього року? Нарешті, діти, бавляться весною, співають:

«А ми просо сіяли, сіяли,
Ой, дід-Ладо, сіяли, сіяли...»

Співають подібне і дівчата, ведучи хорівід:

«Ой, дід, дід і Ладо...»

Все це – наша дохристиянська культура, наша найстарша традиція. Кутя – це символ урожаю, писанка – це символ народження весняного сонця. Зеленим гіллям наші предки охороняли своє житло від нечистих духів, що прокидаються (так вони вірили) разом із воскресінням природи – від русалок, лавок, перелесників...

Купало – це типове дохристиянське свято з усіма староукраїнськими атрибутами. Ладо – це поганський бог кохання і розмноження.

На час, у який ми тепер святкуємо Різдво Христове, колись, ще до християнства на Україні припадало свято зимового повороту сонця. Це був час ворожіння на майбутній рік; а тому ми і тепер маємо в різдвяних звичаях цілу низку дохристиянських елементів, що мали своїм призначенням накликати добрий урожай у наступнім році, багатство і добробут у дім господаря, щасливі лови для мисливця, весілля для дівчини та щасливу мандрівку для парубка – дружинника князя або й самого княжича. Всі стихійні сили природи умироутворюються та закликаються, щоб не діяли на шкоду людям і худобі.

Про все це співається в колядках, що були відомі далеко ще до початку християнських часів на Україні. Це виявляється і у звичаєвих обрядах, як ось: дванадцять полін, дванадцять святвечерніх страв, закликання на вечерю мороза, вовка, чорної бурі та злих вітрів, дідух на покутті, сіно на столі.

Всі ці рухи, дії і слова, що на перший погляд не мають ніякого значення в житті людини, віють на серце кожного з нас чаром рідної стихії і є для душі живущим бальзамом, який сповнює її могутньою силою.

ВВЕДІННЯ

Прийшла зима. Випав перший сніг, наступили морози і покрилися кригою ріки. В селі всі господарські роботи закінчено. Господарі ховають реманент, лагодять сани, їздять до млина та готуються до Різдвяних свят...

Господині прядуть. Дівчата вишивають і щоранку вмиваються «першим снігом» та витираються червоною крайкою — «щоб були рожеві лица». Парубки допомагають батькам, а у вільний час заважають дівчатам вишивати.

Наближається період угадування на майбутній рік, а разом із цим надходить і час старих традиційних розваг сільської молоді — розваг, що сповнені чаром первісної поезії нашого народу.

Староукраїнські звичаї, що колись були пов'язані з початком нового року наших далеких предків, пізніше перейшли до християнських свят. Одна частина з них перейшла до сучасного Нового Року, а друга — до свята введення в храм Пресвятої Богородиці (4-го грудня за новим стилем). Це свято в народній термінології звичайно називається Введення.

Початок нового господарського року у введінських повір'ях виступає досить виразно. Хто в цей день вранці прийде першим до хати, той буде першим «полазником» на новий господарський рік. За народнім віруванням перший полазник приносить до хати щастя або невдачу.

Якщо першим до хати увійде молодий гарний чоловік, а до того ще і з грішми — добра ознака: весь рік у хаті будуть усі здорові і будуть «вестися» гроші. Якщо ж увійде до хати старий кволий чоловік, а до того ще й бідний — погана ознака: і хворі в хаті будуть, і злидні заведуться... А найгірше, як увійде до хати стара жінка — «то вже добра не жди...» Тому старші та бідніші люди колись стримувалися заходити до чужої хати в день Введення — так само, як і на Різдво та Великдень. Недобрий знак, якщо в цей день хтось із сторонніх приходив щонебудь позичати.

У східних районах України ще донедавна зберігався дивний звичай серед «дівчат-чарівниць» святити воду в ніч проти Введення.

Ось як розповідає про цей звичай очевидець С. Г-ка:

«Був колись я на Курщині, там ще багато наших людей — цілі села українські. Там у мене товариш був... «Ти знаєш, — каже він, — що в цю ніч наші дівки-чарівниці будуть воду святити». «Та чого ж, — питаюся, — вночі, що їм — дня мало?» — «То ж, — каже, — чари, а чарувати тільки вночі можна, бо, коли сонце на небі, чарівниці силу втрачають. Як хочеш, то ходім зо мною, побачиш». Погодився я, і ми пішли... Отоді я бачив, як там дівчата зійшлися на таке місце, де три води докупи зійшлися — три струмки зливалися в одне русло. Набрали дівчата у глечик води, запалили два поліна, а коли вогонь добре розгорівся, тримали їх над череп'яною мискою і лляли воду так, щоб вона проходила поміж двома вогнями. Щось вони там ще шепотіли, але що саме — не чув...»¹

Про таку «свячену» воду доводилося мені чути і на Уманщині, і в інших місцевостях наддніпрянської України. Говорилося, що така «свячена» вода годиться на «привернення» парубка до дівки.

«...У нашому селі, Псярівці² були колись такі жінки, що опівночі проти Введення сідали голі на порозі сінешних дверей і пряли «самосійні» коноплі, щоб прядиво пішло на руку...»

На Поділлі ранком на Введення молодичі обсипали колись своїх корів сім'ям³ та мастили маслом вим'я — «щоб давали багато молока». В селі Кордишівці⁴ обкурювали корів пахучим зіллям, примовляючи заклинання, щоб ніхто не відібрав «живности». Варили з борошна густу киселицю і давали коровам — «щоб була густа сметана».

У багатьох селах України ворожили по різних прикметах, який буде врожай в наступному році. Деякі з прикмет оформилися в приповідки, як ось: «Скільки на Введення води, стільки на Юрія трави», «Як є на Введення вода, то буде в мисці молоко», «Як Введення мостить мости, а Микола забиває гвіздки, то люта зима буде».

Були відомі колись нашим селянам «житійській» правила, пов'язані з Введенням — що можна і чого не можна робити: «До Введення можна копати лопатою землю, а від Введення до Благовіщення не можна, бо земля спочиває і на літо сили

¹ Записано від С. Г-ка у м. Вознесенськ у 1939 році — О.В.

² Село Псярівка на Уманщині. Оповідання записане від Марії С-к. — О. В.

³ Насіння коноплі (*Cannabis*). — О. В.

⁴ Вінничина (Поділля). — О. В.

набирається»; «Від Введіння до Дев'ятого четверга¹ не годиться бити білизну на воді праником, бо то шкодить ниві та приводить уліті бурю на поля»; «Коноплі треба потерти до Введіння, а той, хто їх тре по Введінні, накликає бурю на поля, а на себе від людей зневагу».

«...Ще як я дівувала, — згадує Горпина С-ко, — то ми, дівчата, так уже пильнували, щоб усі коноплі потерти до Введіння; котра то і вночі терла, бож боялася. Ще б пак! Це могло попусувати дівці славу і мати небажаний вплив на весілля...»

На Слобожанщині селяни кажуть, що в цей день Бог відпускає праведні душі подивитися на своє тіло: «Душа видить своє тіло, тому й Видіння».²

У різних місцевостях святкують це свято по-різному, але скрізь спостерігається одна тенденція — накликати багатство та добробут на майбутній рік.

За три дні по Введінні — день великомучениці Катерини.

¹ Дев'ятий четвер після Різдва Христового.

² Це — один з численних прикладів народньої етимології. Введіння там називають Видінням. — О. В.

«КАТЕРИНИ»

День великомучениці Катерини чи, як звичайно це свято в народі називається, «Катерини», є свято дівочої долі. Напередодні цього свята колись парубки постили¹, щоб Бог послав їм добру жінку. В самий же день свят, сьомого грудня, дівчата ворожать і закликають долю.

Ранком, до схід-сонця дівчина йде в садок і зрізує гілочку вишні. В хаті дівчина ту гілочку ставить у пляшку з водою і чекає свята Меланки. Якщо до «Меланки» вишня розів'ється і зацвіте — добрий знак, бо й доля дівоча цвісти буде. Засохне гілочка без цвіту — кепська ознака.

В цьому випадку під «долею» дівчата розуміють шлюб: є цвіт на гілочці — буде весілля, нема — восени доведеться Покрову благати: «Свята мати, Покрівонько, покрий мою голівоньку».

Увечері дівчата сходяться до однієї хати і варять спільну вечерю — борщ і кашу. Приходять хлопці, починаються розваги. Танцювати не можна — піст, але й без танців весело — сміх, співи...

Опівночі, перед «півнями»² дівчата беруть горня з «вечерею», обгортають його новим рушником і йдуть «закликати долю». Простують до воріт. Кожна з дівчат вилазить по черзі на ворота, тримаючи в руках горня з кашею та борщем, і тричі гукає:

— Доле, доле, йди до мене вечеряти!

Якщо в цей час заспіває півень, «доля обізвалася»; якщо ж ні: «Доля оглухла, не чує мого голосу». Журиться дівчина і проклинає долю: «Щоб ти зозулі не чула, блуднице моя!»

Та це ще пів лиха — не ціла біда, якщо доля оглухла. Гірше, коли зірка з неба впаде. «Погасне доля!» — залякано шепочуть дівчата.

У житті здебільшого буває так, що гарні жінки не завжди мають «добру» долю. Цей мотив часто зустрічається в народніх піснях, оповіданнях і казках.

На Київщині біля Канева розповідають, що одного разу посварилися між собою дві жінки — гарна і негарна. Негарна розсердилась і каже до гарної:

¹ Постували.

² Тобто перед тим, як перші півні заспівають.

— Хоч я і погана, зате моя доля хороша, а ти ось гарна, а зате твоя доля погана!

Умовились вони перевірити. Зварила кожна своїй долі борщ і кашу, прийшли опівночі на перехресну дорогу. «Погана» перша вийшла наперед, розв'язала свої горщики, зверху поклала чисту ложку, відійшла трохи від хреста і каже:

— Доле, доле, йди до мене вечеряти!

Сказала вона раз, сказала і вдруге. За третім разом — приходить панич, та такий же хороший, такий гарний, що й надивитися на нього не можна. Взяв він ложку, попробував спершу борщ, а далі каші. Поклав ложку зверху, загорнув у рушник гроші і не знати де подівся... Погана жінка забрала горщики, взяла з рушника гроші і каже до гарної:

— Ну, тепер ти клич свою долю вечеряти, як я кликала!

Гарна жінка поставила свої відерні горщики, розв'язала їх, відійшла від хреста і гукає:

— Доле, доле, йди до мене вечеряти!

Гукнула вона раз, гукнула й другий, а за третім разом як піднявся вітер, буря. Пісок несе, дерева гне та ламає — таке робиться, що, Господи!... Коли глип — виходить доля гарної жінки; така ж погана!.. обірвана, кудлата та ще й з хвостом. Виїла все з горщиків, поперевертала їх, побила і пішла собі геть.

Так виглядає доля жіноча. Чоловіча ж доля у народніх оповіданнях зображена жінкою. Доля-жінка буває проворна або ледача — вона робітниця: працює на свого власника.

Хоч «Катерини» — це свято жіночої долі, та все ж при вечері хлопці люблять згадати і про свою долю. Свирид Галушка розповідає таку казку:

Було собі два брати: один бідний, а другий багатий. Одного разу вийшов бідний брат на поле багатого і бачить: ходить по полі якась жінка, збирає колоски і кладе під копи. Він підійшов до тієї жінки і питається:

— Ти хто така?

— Я доля твого брата!

— А де ж моя доля?

— О-но лежить під копою, спить!

— Що ж їй зробити, щоб і вона була така проворна, як ти?

— Ось я тебе навчу, — каже доля багатого. — ти підкрадься потихеньку, схопи її за коси і бий та приказуй: «Оце тобі, лиха доле, лінощі! Оце тобі за те, що мене вже злидні через тебе обсіли!»

Послухав бідний брат цієї ради і пішов ловити свою долю. Підкрався, простягнув руку і хотів був схопити за коси, а вона — верть!

— та й втекла. Бігав бідний за своєю долею, бігав — не піймав... Пішов бідувати далі.

Цікаво, що у Франції свята Катерина вважається патронею старих дівчат. День св. Катерини французи святкують 25-го грудня. Про це знаходимо замітку в «Нью Йорк Гералд Трібюн» за 27 лютого 1946 року:

«В цей день, ранком усі неодружені паризькі дівчата, старші від 25 років, одягають капелюшки, прикрашені жовтими й зеленими стрічками, що означають надію на одруження, і виходять групами на вулицю. Веселі «катеринетти», як звать цих дівчат, гуляють по вулицях, співають, розважаються, а в одній з церков відправляється Служба Божа, і архієпископ паризький благословляє старих дівчат. Удень веселі процесії несуть квіти до статуї св. Катерини, а ввечері дівчата розважаються на вулицях. В цей день старим дівчатам дозволяється багато вільностей: за старою традицією чоловіки можуть цілувати на вулиці дівчат у жовто-зелених капелюшках; але ніхто не дивується, коли і «катеринетти» охоче цілують хлопців.

Війна внесла обмеження в святкування дня св. Катерини, і цей день був уперше широко відсвяткований в 1946 році. «Катеринетти» навіть налякали англійських вояків; американці швидше опанували ситуацію...».

ДЕНЬ АНДРІЯ ПЕРВОЗВАННОГО

День св. Андрія Первозванного припадає на 13 грудня.

Стародавня християнська легенда каже, що апостол Андрій Первозваний проповідував християнство в самому Царгороді, на бережжях Чорного моря та в околицях нашої столиці — Києва.

В староукраїнському літописі, що датується XIII століттям, знаходимо такий переказ: «Андрій навчав у Синопі. Коли прийшов до Корсуня, побачив, що з Корсуня близько до Дніпрового гирла. І пішов у Дніпрове гирло. Відтіль поплив вгору Дніпром та принагідно прийшов і став під горами на його березі. Вставши вранці, сказав до учеників, що були з ним: «Чи бачите ці гори? На цих горах засяє ласка Божа і буде великий город, і Бог збудує багато церков». І вийшовши на ці гори, поблагословив їх і поставив хрест, і, помолившись Богові, зійшов із цієї гори, де опісля був Київ. І поплив угору Дніпром...».¹

Хоч Андрій Первозданий — християнський святий, але в народній традиції звичаї і обряди в день цього святого мають стародавній, дохристиянський характер: угадування майбутньої долі, заклинання, ритуальне кусання «калети».

З усього циклу осінніх традиційних свят день Андрія Первозданного — найцікавіший. Від нього віє чарівною староукраїнською стихією.

Дівчата ворожать

З давніх-давен у ніч під «Андрія» дівчата ворожать. Може, не зовсім щиро, та все ж десь там, «глибиною душі» дівчина вірить, що «Андрієва ніч» допоможе їй пізнати свою долю — дізнатися, чи вийде вона заміж, а чи доведеться знову дівувати цілий рік,

Ще звечора, як тільки дівчата зйдуться до хати ворожити, першим ділом вони печуть балабушки.

Балабушки — це невеличкі круглі тістечка з білого борошна. Воду на ці тістечка дівчата носять із криниці — не відром і не глечиком, а... ротом! Носять так, щоб хлопці не бачили, бо як побачать — біда!.. «Ми, бувало, — оповідає Свирид Галушка, — як

¹ Українські перекази. Зібрав М. Возняк. Львів. 1944, стор. 5.

побачимо, що дівчата по воду пішли — за ними і ну їх смішити: один виверне кожуха і почне мекати по-козиному та перед дівчатами вихиясом ходити, другий удає з себе цигана, третій — жида... Таке виробляємо, що дівчата хоч-не-хоч, а розсміються і води в роті не втримають. У нашому селі такі були хлопці на-прасливі, що біля кожної криниці поставлять варту і дівчатам — де хоч бери води! Тоді дівчата просять хлопців:

— Ідть собі геть, хлопці, ми води наберемо!

А я, бувало кажу: «Макітру вареників на стіл — підемо!»

— Та вже будуть вареники — їжте, хоч лусніть, тільки води дайте набрати!

Отак домовилися, хлопці йдуть до шинкаря по горілку, а дівчата, набравши в рот води, йдуть до хати місити тісто на балабушки.

Коли вже балабушки спечуться і вистигнуть, кожна з дівчат позначає своє тістечко кольоровою ниткою або папірцем. Потім вони розкладають їх рядочком на долівці — звичайно на простеленому рушнику.

Як усе це зроблено, до хати впускають пса, що перед тим цілісінький день був у зачині і не дістав ніякої поживи. Голодний пес «вирішує долю». Він хапає балабушки одну за одною, боячись утратити смачну вечерю, а дівчата з притишеним диханням слідкують за кожним найменшим рухом пса. Ще б пак! Чию балабушку пес проковтне першою, та дівчина перша і заміж вийде, а чию не зачепить, та сидітиме в дівках, Інколи пес візьме балабушку і несе її десь у темний кут — так і доля занесе дівчину в чужі краї, в далекі села. Найгірше, якщо пес не з'їсть балабушку, а тільки надкусить її і покине...

Бігають ще дівчата попід вікна слухати.

«Оце підбіжить під вікно, — розповідає Марія¹, — до тієї хати, де багато дітей, стане і слухає. А в хаті саме розбешкетувалися діти. Мати свариться на них:

— Сядь, Івасю!

Дівчина сердито відбігає під вікна, бо почути «сядь» значить, що вона сидітиме ще “в дівках” цілий рік.

Під вікном другої хати інша з дівчат почула, як господиня до свого чоловіка або сина сказала:

— Іди, Грицю, корові дай сіна!

Це добрий знак, бо сказане “іди” віщує весілля.»

¹ Марія К-ць — жінка понад 60 років з села Громи на Уманщині — О.В.

Інколи дівчата не тільки слухають, а й гукають під вікном:

— Дядьку, де ключі?

Господар, що хоче пожартувати з дівчатами, відповідає:

— У вівсі, щоб посивіли ви всі!

Але зараз же поспішає поправитися:

— Ні, ні, дівчата, у пшениці — щоб усі ви були молодиці!

— Дякуємо!

І весела дівоча юрба з сміхом та вереском вибігає на вулицю...

Для дівчини мало знати, що вона вийде заміж; вона ще хоче довідатися, чи буде в парі з своїм судженням. Пізно ввечорі, коли вже стемніє, дівчина набирає в пелену насіння коноплі, виходить за хату, сіє на снігу і приспівує:

Андрію, Андрію,
Конопельку сію.
Спідницею волочу,
Заміж вийти хочу.¹

Потім набирає жменю снігу там, де сіяла коноплі, вносить до хати і, коли сніг розтане, лічить насіння: якщо кожна зернина має пару — добре, якщо ні — поганий знак.

Цікавиться дівчина ще й тим — хто буде її чоловік, якої вдачі та якого фаху? Щоб це вгадати, вона посипає на долівку трохи пшениці, наливає в мисочку води і ставить люстерко. Коли все вже готове, впускає півня і слідкує за ним: якщо півень нап'ється води — чоловік буде п'яницею, кляне пшениці — господарем, а як гляне в люстерко — паничем і ледарем.

Бігають ще дівчата до річки, набирають намуду з дна і приносять до хати. В хаті цей намуд уважно розглядається; якщо там є шматочок заліза чи цвях — чоловік буде ковалем, тріска — теслею, скло — склярем, шкіра — шевцем, пісок — мулярем, а якщо, крім землі, немає нічого — хліборобом!

Цікаво ще знати, як буде зватися чоловік? Виходить дівчина на вулицю і питається першого зустрічного чоловіка:

— Дядьку, як вас звати?

Наші люди цьому не дивуються, бож кожний знає, в чому річ.² Почувши питання, прохожий дає відповідь, наприклад:

¹ Записано в селі Вороновиця на Вінничині від Докії М-ий, жінки понад 50 років.

² Цей спосіб ворожіння дівчат поширений по всій Україні, не тільки в селах, а й по містах. Мені не один раз доводилося спостерігати таке ворожіння дівчат в ніч під «Андрія» або напередодні Нового Року в Одесі. — О. В.

«Михайло!» Це значить, що майбутній чоловік теж буде зватися Михайлом.

Дівчина хоче бодай у сні побачити, як же той Михайло виглядатиме. Для цього є інше ворожіння: лягаючи спати, дівчина скидає з себе крайку, робить з неї хрест і кладе під голову, шепочучи такі слова:

Живу в Києві на горах,
Кладу хрест в головах;
З ким вінчатись, з ким заручатись.
З тим і за руки держатись.¹

Якщо вночі їй присниться сон, що до неї підійшов парубок, взяв за руку і повів до вінця, то це буде її суджений.

А то ще так ворожать, беруть півня і курку, зв'язують їх до купи хвостами і накривають решетом, щоб спершу заспокоїлись. За якийсь час випускають їх з-під решета і дивляться: хто кого перетягне. Як півень перетягне курку, то «чоловікове буде зверху», а як курка півня, то жінка буде верховодити над чоловіком.

Отак наші дівчата «вгадують свою долю» в ніч під Андрія Первозванного.

«Калета»

Ввечорі на «Андрія» сходяться вже разом — і хлопці, і дівчата. Сходяться до просторої хати — щоб було, де розбігтися для кусання калети. З цього кусання калети і починається «Андріївський вечір».

Калета — це великий корж із білого борошна. Печуть калету дівчата — всі разом, скільки б їх не було — хоч десять, двадцять... Кожна повинна взяти участь у готуванні калети. Місять тісто всі по черзі, починаючи від найстаршої дівки і кінчаючи дівчуром років десяти або й менше.

Тісто солодке, з медом. Зверху оздоблюють калету сухими вишнями чи родзинками — «щоб гарна була». Печуть у печі і запікають так, щоб вгризти її було трудно — на сухар. Посередині — дірка. В дірку всувають червону стрічку і підвішують калету до сволока по середині хати.

Підвішують високо, щоб парубок міг дістати зубами калету тільки тоді, як добре підстрибне.

¹ Записано в селі Кордишівці на Вінничині від Галини С-к, молодиці коло тридцяти років. — О. В.

Крім того, один кінець стрічки (іноді звичайного мотузка) довгий і спущений донизу так, щоб можна було за нього смикнути — тоді калета підстрибне вгору.

Біля калети стає вартовий — «Пан Калетинський». Це повинен бути веселий, жартівливий парубок, «душа вечора». Він бере в руки квач, вмочений у масну сажу, стає під калетою і запрошує гостя:

— Я, пан Калетинський, прощу пана Коцюбинського калету кусати!

«Пан Коцюбинський» (ним може бути кожний учасник гри) бере коцюбу поміж ноги, ніби сідає верхи на коня, і їде калету кусати. Підїде до вартового і каже:

— Добрий вечір, пане Калетинський!

— Доброго здоров'я, пане Коцюбинський!

— Куди їдете?

— Їду калету кусати!

— А я буду по писку писати!

— А я вкушу!

— А я впишу!

Ця суперечка проходить з жартами і сміхом. Завдання пана Калетинського — розсмішити пала Коцюбинського. Існує правило, що Коцюбинський може кусати калету тільки тоді, коли він «витримає» всі жарти Калетинського і не посміхнеться. Це не так легко, бо Калетинський сам сміється, розповідає веселі пригоди, може і співати, і танцювати — все, щоб тільки розсмішити гостя і, розуміється, все присутнє товариство. Всі сміються, один тільки «гість» стоїть з коцюбою в руках і намагається стримати сміх. Та якщо йому і вдасться витримати всі жарти Калетинського, то і тоді він калети не вкусить. бож тільки він підстрибне, Калетинський смикає мотузку — і калета летить вгору.

Якщо ж Коцюбинський посміхнеться, то Калетинський його по обличчі квачем мазне, і він уже мусить іти геть; він програв своє право кусати калету. На його місце стає інший учасник гри, новий «Коцюбинський», а Калетинський звичайно не міняється протягом усього вечора. Якщо трапиться добрий Калетинський, то за весь вечір ніхто до калети не приступить. Ця весела гра є основною «точкою» Андріївського вечора.

Кінчається тим, що калету здимають зі сволака і ділять поміж учасниками гри. При чому дівчатам порції калети роздаються задурно, а хлопці платять гріш дівкам на стрічки за те, що калету місили.

Після цього всі сідають за стіл і починається вечеря... На вечерю може бути багато страв, але першими на стіл подаються вареники з капустою, бож — піст.

Вечерю готують дівчата, а хлопці купують горілку — «дівкам на могорич за те, що калета була солодка».

В час калетинської вечері дівчина наливає в блюдце вина, горілки або меду, розведеного водою, кладе на дно перстень і примушує свого хлопця дістати той перстень губами. Якщо дістане і носа не вмочить, то оженився і буде щасливий. Відбувається це ворожіння під загальний веселий сміх.

Хлопці гуляють

В ніч під «Андрія» хлопці мають найбільші права — єдина ніч у році, коли парубкам за бешкети люди вибачають.

Якщо парубок сердитий на батька своєї дівчини (не пускає дочку на цілу ніч гуляти або каже: «Не ходи з ним, ледарем!»), то такого батька треба «провчити». Парубок підмовляє хлопців, ставить могорич і... хлопці гуляють!

Батьки дорослих дочок знають про це, самі ж колись парубкували, але... «хлопців, як чорта — не встережеш!». І вранці: там віз на хаті, там ворота на річці пливають, а в іншого господаря — він дуже вже дошкулив парубкам — геть і розібрали, і кілка не знайдеш.

«Гуляв і я, як був парубком, — каже Свирид Галушка. — Одного разу розсердився я на свого тестя (тоді він ще тестем не був) і кажу хлопцям: «Відро горілки ставлю, як старого Кудлая на добрий розум наведете!» І навели... Довго згадував та все мене лаяв. «Шибеник ти, Свириде, — казав, — чи ж то годиться хазяйському синові так бешкетувати!» Та нічого, помирилися, і таке весілля справив, що тепер і в сні не присниться».

— Що ж ви йому зробили?

— Завдали клопоту старому: клуню розібрали! Сердився, сварився, але... що зробиш? Парубоцьке право, на те й Андрій!»

Як, звичайно, «на Андрія» ніч темна. Хлопці, що не кусали калети, (дівчата їх не запросили) розсердилися: «Ось ми їм...». Назносять мотуззя, налігачів і переснують вулицю, де мають проходити дівчата. Переснують, заплутають, а самі сховаються під тином і чекають. Дівчата йдуть від «Андрія» гуртом; йдуть, весело сміються, співають, — а тут хлопці як вискочать десь з-під тину та як гукнуть: «Пу-гу, козак з лугу!» Дівчата — врозтіч... і заплутаються в тому мотуззі. Хлопці їх розплутують, жартують... Весело було — скільки тих

жартів, сміху! Не те, що тепер: ідеш селом — і пес не гавкне, і курка дороги не перебіжить...

А то ще було й так: парубки виводять нову вулицю. Назносять околоту, старих тинів, воріт і таке набудують, що в темну ніч та ще напідпитку не розбереш, де ти: вдома чи на десятій вулиці...

Моя Калина, як була дівкою, ворожила: ключі вивішувала на стовпці під коморою і слухала, чи задзвонять. Як дзвенітимуть — заміж вийде. А мені треба вкрасти ті ключі, щоб, як оженюся, мое зверху було. Який я був спритний, але й вона не ликом шита: ключі повісила, а сама в коморі сховалась і дзбан води в руки взяла. Тільки я руку простягнув ключі красти, а вона — хлюп — і вмила мене. Така була, хай їй легенько ткнеться, якщо жива ще.»

Отак згадував Свирид Галушка «Андрія», згадував та все казав: «Ех, минулося! Тепер пішов дрібний народ: ні співати, ні гуляти, ба навіть горілки випити — І того добре не вміють!»

«НАУМА»

На другий день після Андрія Первозванного, 14-го грудня, святкували колись пророка Наума.

Тиміш Степанович Піддубний, згадавши про своє дитинство розповідав мені таке:

«В цей день наука в школі на ум піде. Як був я ще малим хлопцем, школярем, батько встануть, бувало, в цей день рано, ще сонце не сходило, і будять мене:

— Вставай, Тимоше, та йди до школи. Сьогодні Наума: хай тобі наука на ум піде!

А далі пояснюють:

— Наум був чоловік мудрий. Дай, Боже, щоб і ти в мене не дурний на світі ріс...

Відіславши сина до школи, батько йшов до церкви і ставив свічку перед образом пророка Наума, промовляючи: “Святому на пошану, а моему синові на розум”».

«В день святого Наума добре починати вчити дітей: наука на ум піде».¹

В ці дні вовки починають бігати зграями. Розженуть їх перші постріли мисливців на «Йордані» під час водосвяття.

¹ Н. Маркевич: «Обычай...». Стор. 22.

«ВАРВАРИ»

17-го грудня — день Варвари Великомучениці. Народня легенда, записана на Вінничині, каже, що свята Варвара Великомучениця була така мудра на вишивання, що вишила ризи самому Ісусові Христові. «Це ж вона нас вишивати навчила!»¹

В день Великомучениці Варвари гріх прати, білити і глину місити. «Можна тільки вишивати та нитки сукати...» Беручись до вишивання, колись дівчата хрестились і шептали: «Свята Варвара золотими нитками Ісусові ризи шила і нас навчила».

«Варвари» — день повороту на весну. Приповідка каже, що Варвара ночі урвала, а дня приточила».

На другий день — преподобного Сави, а на третій — Миколай. На Україні в цей час звичайно випадають великі сніги, починаються «справжні» морози, замерзають ріки. З цього приводу в народніх приповідках говориться: «Варвара снігом постелить, Сава загладить хуртовиною, а Микола морозом придавить». «Варвара мосте, Сава гостре, а Микола гвозде!» «Варвара заварить, а Микола поставить кола!»

Всі ці три дні наші селяни колись варили кутю та узвар — «щоб хліб родив та садовина рясніла!»

¹ Записано в селі Вороновичі від Марфи Г-нь. — О В.

«МИКОЛАЯ»

Це — веселе народнє свято. Колись господарі варили пиво, скликали гостей: пили, гуляли, веселилися. А по обіді, напідпитку запрягали найкращі коні в «козирки» і з піснями та веселими вигуками їздили навколо села — «бо ж треба знати, чи слизький сніг цього року випав!»

Варити пиво на «Миколи» — звичай дуже старий. В одній колядці це пивоварення представляється як один з тих сакральних звичаїв, якими «держиться світ»:

«Чому так нема, як було давно,
Як було давно, а з первовіку:
Святним Миколам пива не варять...»

Далі в колядці говориться, що все лихо, яке є тепер поміж людьми, постало тому, що «Святим Миколам пива не варять...» Мабуть з «пивом» на цей день в'язалися колись і музики. В одному народньому голосінні з Буковини, дочка, звертаючись до померлої матері, каже:

Мамко моя, голубко моя.
Коли ж вас ся надіяти.
Чи на Різдво з колядками.
Чи на Великдень з писанками.
Чи на Миколая з скрипниками?¹

Хто першим прийде ранком до хати, той буде першим «полазником». На Поділлі «полазами» вважаються чотири дні в році: Введення, Миколая, Анни і Різдво або Новий Рік — четвертий і останній «полаз».

«Зле, якщо в ті дні хто інший — не господар — перейде через подвір'я першим. Кожний господар встає в цей день раніше, ніж звичайно та йде дати худобі їсти. Прийшовши до хліва, поздоровляє німину словами: «Дай, Боже, добрий день, робись худібонька здорова була та й я з тобою ще й з своєю жоною!»²

В народніх легендах та переказах святий Миколай боронить людей перед стихійним лихом, а найбільше — на воді. Всі одеські рибалки в своїх куренях мали образ святого Миколая. Виходячи

¹ М. Грушевський. «Історія укр. літ.», ч. I., Київ-Львів, 1923. Стор. 124.

² Записано в с. Яришево на Поділлі. — О. В.

в море на промисел, рибалки брали з собою образ святого чудотворця.

На Харківщині записана така легенда про святого Миколая:

«Святий Микола-Чудотворець на небі не сидить, а тут, на землі, людям помагає. Не те, що Касян¹ — за панича убрався і до Бога пішов жалітися на людей: «Вони, — каже. — Миколу шанують, почитають, на його ім'я церкви будують, а мене й не згадують!»

Бог вислухав Касяна та й каже до янголів: «Покличте мені святого Миколу. Скажіть, щоб зараз прийшов!»

— Нема його на небі! — кажуть янголи.

— А де ж він?

— Пішов на Чорне море людей рятувати!

— Почекай, — каже Бог до Касяна. — Микола прийде, тоді поговоримо!

За якийсь час Бог знову посилає янголів за святим Миколою.

— Нема його, — кажуть янголи, — на землі людей від пожежі рятує!

Втретє посилає Бог янголів за святим Миколою.

— Нема його, — кажуть янголи, — він кайдани розбиває, козаків з турецької неволі визволяє!

Аж за четвертим разом з'явився святий Микола перед Богом: в старій свиті, мотузком підперезаний, чоботи в болоті і руки в грязі.

— Де ти був? — спитав Бог, а святий Микола йому відповідає:

— Помагав мужикові воза з багна витягнути!

— Ось бач, — каже Бог до Касяна, — за що його люди шанують? Він на небі не сидить, на землі діло робить, а ти паном одягнувся і тут, на небі кутки обтираєш. Іди геть від мене!.. Будуть тебе люди боятися, але не будуть шанувати».²

З інших народніх оповідань виходить, що святий Миколай-Чудотворець опікується не тільки людьми, а й диким звіром.

«Один чоловік їхав лісом і захопила його ніч. Мусів ночувати. Випріг він воли, дав сіна. Коли дивиться: недалечко від нього на пустирі звіряче збіговисько. Злякався чоловік, ще б пак! Вовки, лисиці, зайці, ведмеді... таке назбігалось — страх глянути! Сидить заєць поруч з вовком і не боїться його: «Що за дивовижа?» — думає собі чоловік. А коли йому вже від серця відлягло, він пильніше придивився і побачив: сидить поміж тією звіриною святий Микола — старий сивий чоловік. Сидить і щось тим звірам розказує, а вони слухають, розвісивши вуха».³

¹ Див. ч. II. «Весна».

² Записано від Тимоша С. з Охтирки на Харківщині. — О. В.

³ Записано в м. Умань від Михайла К-ць. — О. В.

В Галичині є така легенда:

«Опівночі надходить св. Николай з сивов бородов, і як свиснув, то всі звірі ся злетіли. Він собі сів на престолі і так каже до медведя: «Ти маєш завтра зїсти Панькового вола; ти, лисе, маєш у Доцьки всі кури поїсти; ти, дику, маєш знищити побережнику кукурудзу». І так дальше, кожному звіреві назначив, що має зїсти. Вкінці звернувся до вовка і каже: «А ти маєш нині досвіта зїсть Процевого лисого коня, він пасе ся на сіножаті під лісом»

А той Проць, як говориться далі в легенді, чув наказ св. Николая вовкові, але задумав обдурити вовка, а тим самим і св. о. Николая. Він замастив болотом коневі лисину. На другу ніч збіглися звірі до св. Николая і «здають перед ним справу», що хто весь день робив. Говорив медвідь, лис, дик і аж приходить вовк: «Я не зїв лисого коня, — каже вовк, — бо там його не було». — «То зїж самого Проця, — каже св Николай, — бо він тебе обдурив!» Як се наш Проць учув, аж мало не злетів з дерева...»¹

В Галичині св. Микола роздає дітям подарунки.

¹ В. Гнатюк: «Галицько-руські народні легенди», том. I, стор. 165.

ВЕЧОРНИЦІ

Організація вечорниць

Після «Миколая» в селах України: вже кожного вечора збиралися колись вечорниці. Спочатку сходилися дівчата, пізніше з'являлись і хлопці. В будні дні на вечорницях дівчата, бувало, працюють: прядуть починки, шиють сорочки або вишивають рушники собі на придане. Хлопці ж залицяються до дівчат, розповідають їм різну бувальщину та небилиці, співають пісень, танцюють — заважають дівчатам працювати.

Вечорниці — це свого роду клуб сільської молоді в Україні, де молоді люди зближаються, пізнають одне одного і, як наслідок, одружуються.

Приміщення для вечорниць наймають, звичайно, дівчата, вони ж і платять за нього. Здебільшого це буває хата самотньої вдовиці, «солдатки», або — це вже в крайньому випадку — бездітного подружжя. За хату платилося печеним хлібом, пшоном, борошном, полотном — але ніколи грішми. «Гроші, — говорили колись наші селяни, — тільки шинкар бере!»

Звертаючись до господині хати, всі учасники вечорниць величали її паніматкою. Обов'язком паніматки було тримати лад на вечорницях.

З цього приводу була колись і приповідка: «Паніматка — як сова, а очі — шулічині!». Кожна частина села, а то й кожна вулиця мала свою хату для вечорниць. Навіть на маленьких хуторах було не менше, як дві хати для вечорниць. бо вважалося, що ходити на ті самі вечорниці рідним братам чи рідним сестрам не годиться.

На вечорниці збиралися тільки дівчата і хлопці, а одружені чоловіки і заміжні жінки ніколи на вечорниці не ходили. Звичайно збиралися і дівчата ввечорі, як тільки стемніє. Прийшовши до хати, дівчата бралися за роботу і якийсь час працювали мовчки. Розмов було мало, хіба двома словами перекинуться... Але ось у жвавіших терпець уривається: то одна, то друга зиркне у вікно, гляне на двері, почне співати: переб'є пісню розмовою, сміхом, а

потім знову всі притихнуть та ще енергійніше візьмуться за працю.

Хлопці з'являються на вечорниці завжди пізніше дівчат. Підійшовши до хати, парубок, бувало, стукне кулаком у вікно і гукає:

— Пу-гу, дівчата, до хати пустіть, бо з дороги збився!

Якщо дівчата пізнають по голосу або, заглянувши у вікно, побачать, що це «свій», вони відчиняють двері. Якщо ж «чужий» — до хати не впускають.

Чужий парубок мусить чекати надворі, поки прийдуть «свої» хлопці. Він може ввійти до хати тільки тоді, коли «свої» хлопці йому дозволять.

Увійшовши до хати, парубок скидає шапку і вітається до присутніх:

— Добрий вечір всім у хаті!

Йому відповідають:

— Доброго здоров'я!

Але це в тому випадку, якщо дівчата вже не працюють. Якщо ж парубок заставав дівчат за роботою, то замість привітання говорив:

— Боже, помагай!

Йому відповідали:

— Спасибі!

Якщо дівчата і хлопці йшли додому опівночі «з першими півнями», то це були вечорниці, якщо ж бувало, засиджувались аж до третіх півнів, то це були досвітки.

Коли зійдуться хлопці, то дівчатам, звичайно, уже не до роботи. Починаються розмови про новини дня, про головніші події в селі: «той помер, той оженився, а той хату купив». Обговорюються найдивовижніші чутки, яких у наших селах завжди було багато. «А ви знаєте? У Кобилянці дівка померла. Понесли ховати, а вона прокинулася і каже: «Мамо, дайте води напитися!» — «Е, що це! Ось у Потоках щось під греблею сидить і людей лякає». Все це перемішане сміхом, дотепними жартами і піснями.

Коли починався Великий Піст, вечорниці припинялися — гріх. Вліті вечорниць не було. Їх заміняла «вулиця».

Небилиці

Саме тут, на вечорницях, виник і поширився особливий тип жартівливих народніх оповідань, що відомий під назвою «небилиці».

Цей тип оповідань мало досліджений. Більшість наших фольклористів навіть не записувала небилиць, очевидно, вважаючи їх невартими уваги. З українських письменників і поетів, мабуть, тільки Степан Руданський використав небилиці у своїй жартівливій поемі «Вір — не вір, а не кажи “брешеш”».

Неувагу до небилиць з боку збирачів народньої творчості я вважаю помилкою, бо зміст цих оповідань далеко поважніший, ніж на перший погляд здається.

«...Слухайте, дівчата! Я вам розкажу, що колись зо мною було, та тільки цур — не перебивати і «брешеш» не казати, а то покину розказувати. Було це ще тоді, як мого батька й на світі не було, а ми з дідом вдвох на печі жили, та ще й добре жили, на комині хліб сіяли, та було в нас п'ять курок дійних, сім півнів їжджалих.

От раз дід мені дав здоровенний гріш та й каже: «Піди на ярмарок та купи там кобилу та сокиру!» Поїхав я на ярмарок, купив найбільшого оселедця та в'язку бубликів: поснідав гарненько, а далі купив кобилу та сокиру, ув'язав сокиру в тороки і поїхав собі додому. Моя кобилка: трюх-трюх, а моя сокира: цюк-цюк, та й відрубала кобилі ногу. А я, бач, був собі хлопець не дурний. Зараз зііз з кобили, взяв сокиру, зрубав що не на єсть вищу вербу та, й прив'язав її кобилі замість ноги. Сів ото я та й поїхав. Їхав, їхав і зачепилася моя верба аж за самісіньке небо. Що тут його робити? Поліз я по тій вербі, щоб — бач — її відчепити, та й вилиз аж на небо. Дивлюсь, а там циган лопатою гроші віє. Я поздоровкався з ним і пішов далі. Коли слухаю, аж це: телень-телень!... «Ну, — думаю собі, — оце чорти станового несуть — достанеться мені. Підїжджаю ближче, дивлюсь, аж сам його благородіє в короні, а письменоводитель на пристяжці, а коні — бач — панамі в кареті сидять.

Іду далі, дивлюсь: кум Отецько, що торік помер, в казані сидить, а в тому казані смола кипить, а в Стецька ще щось з носа сиплеться. Я його і питаю: «Чого це ти, куме, сюди забрався?» — «Але тобі, — каже, — чого?.. Оце за те що на тім світі табаку нюхав!» Я скоріше — у кишеню, за ріжок, та як подую його з неба!.. Хай тобі, — кажу, — біс, а то й мені те буде!»

Йшов я, йшов і дійшов аж до раю. А в раю річка сметани тече, понад нею дерева ростуть, а на них все гречані вареники, — та

здорові. Попід тими деревами люди лежать, та все в білих сорочках, а чоботи добрим дьогтем понамащувані, аж тече. От як тільки який їсти захоче, зараз рота роззявить, а вареники з дерева та в сметану, а тоді просто йому в рот. Я їй кажу: «Чи не можна, панібратці, і мені коло вас прилягти?» — «Е, — кажуть, — ти ще не вмер, іди собі додому!» Ото я їй пішов назад.

Дійшов аж до того цигана, що гроші віє, дивлюсь: нема моєї верби. Як же тепер з неба злізти? Випросив я у цигана полови з грошей і давай з неї верьовку плести. Сплів таку довгу що як звісити, то аж до землі дістане, і поліз по тій верьовці. Ліз, ліз, — уже до землі осталося гін з двоє або їй троє. Де не взялася чортова руда миша, перегризла мою верьовку. Я як полетів та прямо в болото! Загруз, тільки одну голову видно. Прилетіла дика качка, змстила на моїй голові гніздо і нанесла яєць. Дивлюсь: іде вовчище та з довгим хвостякою, і став він яєчка їсти. Я як ухватюсь йому за хвіст, як тюкну!.. Він рвонувся, одірвав хвіст і втік.

Стирчу я в болоті і горюю. Коли це приходять ведмедяка та ще з більшим хвостякою, як був у вовка, і теж став яєчка їсти. Я і йому — ухлоплюся за хвіст, як тюкну, як свисну!..

Він як рвонеться, та їй витяг мене з болота, а то б і досі там кис».¹

Від добродія Свирида Галушки я чув трохи інший варіант небиліці. Ось він:

«...Виліз я на вербу, а верба висока. Ото я їй почав ще далі лізти: ліз, ліз, та їй аж на небо виліз. Дивлюсь, а там циган лопатою гроші віє. Я поздоровкався з ним і пішов далі своєю дорогою. Коли слухаю аж це: телень-телень... Ну, думаю собі, — це чорти станового несуть, дасть він мені на горіхи!» Підїжджає ближче, дивлюсь, аж це сам благородіє в короні: в шлеях не простих, а золотих, та ще їй загнуданий, мов жеребець. Письмоводитель на пристяжці — кумедія!.. А коні, бач. панами в кареті сидять — понадувалися, тільки очима лупають: чисте тобі панство!.. Я до них по-жереб'ячому заржав: це так, як «добрий день» по-нашому, та їй пішов собі далі...

Іду, дивлюсь: кум Грицько, що торік номер. в казані сидить, а в тому казані смола кипить, такий сморід іде, аж у носі крутить!.. Добрий день, — кажу, — куме, як ви тут, не змерзли?» — «Ба ні, — каже, — тут тепло, як на печі в гарячому просі!» — «А за що ж, — питаюся, — вам кара така?» — «За те, — каже, — що в панів за ланового був». «Хай йому біс, — думаю, — не піду більше до панів служити, бо ще мені те буде»...

Пішов далі, йду та йду... Дійшов до самісінького раю, а в раю річка сметани тече: така густа сметана, що аж сама до рота проситься. Над річкою — дерева, замість листя — гречані вареники; пухкі

¹ Див. П.В. Иванова. «Жизнь и повѣрья крестьянъ Купянскаго уѣзда, Харьковской губерніи». Харьковъ, 1907.

та свіжі, ніби тількищо з печі мати витягнули. Під тими деревами люди лежать, і, як тільки котрий їсти захоче — рота роззявив, а вареник з дерева та в сметану — бовть! Впірнув, перевернувся, а тоді прямісінько в рот; тільки встигай жувати. «Ось, — думаю, — життя. Це, мабуть, той сіцілізм¹, що про нього скубенти² з міста говорили». Вирішив і собі до них пристати. Підходжу до крайнього — таке розпелосся, що й дихати йому важко — питаюся: «Чи не можна, пане-брате, і мені коло вас тут прилягти?» А він — луп очима та й каже: «А ти хто такий, твій батько чим займався?» — «Та звісно, — кажу, — хлібороб». А він як визвіриться на мене: «Йди геть звідси, тут самі нероби лежать!...»

«Полтавський соцький»

У близькому зв'язку з небилицями скоять цікаві — теж жартишливі — народні пісні, що відомі під назвою «Полтавський соцький». Таких пісень на Україні колись — не так давно — можна було почути багато, співали їх парубки на всіх вечорницях.

З'явилися ці пісні на Україні тоді, коли наші «грамотії» пропитували ідею «раю на землі». Народ висміював їхні «ідеї» — і в небилицях, і в піснях.

Найпопулярніша пісня цього типу була: «Коли б я був полтавський соцький». Як більшість народніх творів, ця пісня має багато варіантів. Майже кожний повіт, а, може, й кожне село співали свого «Полтавського соцького».

На жаль, ми не маємо багато записів цієї пісні. Нижче друкуємо лише два варіанти, з яких перший записаний в самій Полтаві, а другий, «південний» — у місті Вознесенськ на Одещині.

I

Коли б я був полтавський соцький,
Багато б дечого зробив,
Зробив би так, щоби жилося
Всім людям добре, наприклад:

Поставив б я скрізь дерева
Медових пряників самих,
І ніжки з холодцю, свинячі,
Щоб з часником росли на них.

Замість лози — росли б ковбаси,
А листя все було б — млинці,

¹ Так наші селяни вимовляли слово «соціалізм».

² Студенти.

Земля була б з самої каші
Та з добрих свіжих потрохів.

У Чорнім морі — запіканка,
Сивуха б у річках текла,
В Дунай би напустив слив'янки,
А дно зробив би я із скла.

Ставки б з сметаною стояли,
З лемішки з салом береги,
В ставках вареники б стирчали:
Товсті, гарячі і пухкі...

Усі криниці — з добрим квасом,
Та й на печі, щоб не ходить,
Щоб чоловік з похмілля часом
Міг до безтями його пить.

Одежі вже було б не треба,
Панам не треба кунтушів,
Ходили б, як святі по небі,
В одних сорочках, без штанів.

Усі жінки і молодиці
Знову дівчатами були б:
Тонкі, високі, блідолиці.
Погані в світі не жили б.

А ми сиділи б та гойдались,
Мов діти в люльці уночі,
Спокійно б раю дожидались,
Задерши ноги на печі...

Ну, годі!.. Треба б замовчати,
Щоб хто ще шиї не набив...
Коли б я був полтавський соцький,
Усе б дочиста це зробив¹

II

Коли б я був полтавський соцький,
Багато б дечого зробив:
Пампушки жирнії в сметані,
Плачинди² б з кабаком я їв,

¹ Записав М. Коломацький в Полтаві, імовірно в році 1940.

² Плачинда — печений пиріг у вигляді коржа, начинений кабаком (*Cucurbita maxima*). Плачинда — улюблена страва селян Південної України, — імовірно запозичена від сусідніх молдаван.

Насадив би всякої деревини,
З медових пряників самих,
А сливи падали би з неба,
Ніхто тоді не їв би їх.

У Чорнім морі — запіканка,
Дніпро давав би нам вино,
Дунай приносив би нам пиво,
Горілка де-не-де була б.

Криниці були б з добрим квасом,
Таким, щоб в носі закрутив,
Щоб чоловік з похмілля часом
Аж до упаду його пив.

Усі жінки і молодиці,
Знову дівчатами були б:
Чорняві, гарні, круглолиці,
Неначе в полі ягідки.

Людям одежі тоді не треба,
Панам не треба кунтушів,
Ходили б, як святі по небі:
І без сорочки, й без штанів.

Коли б я буч полтавський соцький,
Багато б дечого зробив...
Та прощавайте, добрі хлопці,
Щоб хто-будь шиї не набив¹

Гра в карти

Інколи, (це вже в пізніші часи) хлопці грали на вечорницях у карти; але це були, як сказав Свирид Галушка, «чорт-зна які хлопці на чорт-зна яких вечорницях. Та все ж таке траплялося.

Гра в карти колись на Україні вважалася грішним ділом», а тому народні оповідання про цю гру приймали вигляд легенд з релігійними мотивами, як ось:

«Юда зрадив Христа тому, що любив грати а карти. Одного разу іде Юда пізно ввечері по вулиці, бачить крізь вікно: жиди сидять у хаті і грають у карти. Юда зупинився, став та й дивиться, а ті почали сперечатися, кричати, лаяться... Помітивши стороннього чоловіка під вікно, вибігли з хати, схопили його і почали допитувати: хто він такий та чому дивиться у вікно. А він і каже їм, що він Юда — ученик Христа, а зупинився подивитися тому, що й сам любить грати в карти. Жиди почули від Юди, що він любить карти, то

¹ Записано у м. Вознесенськ у році 1939-му.

й догадалися, що він любить і гроші, запропонував йому тридцять сребраників, щоб видав їм Ісуса Христа. Юда згодився, бож перед тим програв усі гроші і думав відігратися тими сребраниками».¹

Отже, як бачимо, і досвітки, і вечорниці — це традиційна форма організації молоді в побутових умовах українського села. Здавна відомо, що найкраща народня музика, танці, народні пісні, перекази, легенди, жартівливі оповідання, приповідки, прислів'я, загадки та інші види народньої творчости великою мірою виникали саме тут — на досвітках та вечорницях.

¹ Записано в 1945 році від Ольги Д-ко, що походить із Харківщини. Подібна легенда записана П. В. Івановою в 1907 році. Див. «Жизнь и повѣрья кресгьянь Купянскаго уѣзда, Харьковской губернии».

СКЛАДЧИНА

Крім звичайних вечорниць, була колись ще «складчина». Складчина збиралася лише чотири рази на рік: на третій день Різдвяних свят, Великдень і на заговіні — перед Пилипівкою і Великим Постом.

Назва походить від того, що дівчата і хлопці «складались» і влаштовували спільну забаву з вечерею, музикою і танцями.

Завдання дівчат було приготувати вечерю, а для цього вони зносили до паніматки хто що мав: одна муки на вареники, інша сиру, ще інша масла — всього, чого треба.

Хлопці теж складалися, але вже не продуктами, а грішми. На ті гроші вони купували вина або горілки, а також солодоців для дівчат: цукерки, медяники, марципани. Крім того, хлопці ще наймали музикантів.

Інколи на складчини запрошено хлопців з іншого села або з інших «кутків» того самого села. Але чужі дівчата не запрошувались ніколи. Запрошені хлопці брали участь у складчині як повноправні члени, і з ними поводитись чемно, гостинно: відступали їм перші місця за столом, дбали, щоб їх добре почастувати, шанували як бажаних гостей.

Ось як згадує Марія Ткачук різдвяну складчину на Слобожанщині ще в часи свого дівування — років з пів сотні тому:

«Наступили Різдвяні святки. На третій день дівчата ще з обіду зібралися до паніматки, де сходились вечорниці, і — хто тісто місить на горішки та вареники, хто качає, хто в печі розпалює, а хто побіг до крамниці за різними приправами. Коли вже все готове було, прийшли хлопці і принесли з собою горілки. Щось вони між собою пошепталися, і один побіг. За якийсь час приходять і приводить музикантів.

Музиканти ввійшли до хати, привіталися, посідали на лавці та й питаються: «Що ж вам заграли?» — «Грайте нам козачка!» — кажуть хлопці.

Музиканти заграли. Грали добре, хоч було їх тільки троє: скрипка, бубон і дудка. Музиканти грали, а хлопці пішли танцювати. Перетанцювали хлопці та й посідали збоку. Тоді ми, дівчата, попросили: «Заграйте нам метелицю». Вони і нам заграли, ми

перетанцювали, а тоді хлопці кажуть: «А тепер, дядьки, заграйте нам «общої!» Музиканти заграли «польку у два боки, і всі ми разом — і дівчата, і хлопці — пішли танцювати. І так танцювали аж до вечора.

Увечорі, як світло засвітили, посідали за стіл Кожна дівка сіла з своїм парубком. Не сідали за стіл тільки старша дівка — отаманша і старший парубок — отаман.

Отаман взяв пляшку і чарку в руки, а отаманша — тарілку з горішками¹. Першу чарку отаман підніс хазяїнові хати, а отаманша йому ж — жменю горішків. Друга чарка — паніматці, потім — музикантам...

Коли вже всіх почастували, то поставили пляшку з горілкою на стіл і подали вечерю: вареники, кури смажені... та я вже й позабувала, то там ще було, Горілки випили тільки по дві чарки, щоб кожний пару мав. Більше не пили, щоб не повпиватися. На закуску дівчата частували хлопців «вареною»², а хлопці дівчат — цукерками.

Як все поїли і попили, старша дівка каже: «Не гнівайтесь, люди добрі, якщо комусь недогода була, бо чим хата багата, тим і рада!» Всі вийшли з-за столу, подякували старшій дівці за вечерю, а старшому парубкові за горілку і пішли в клуню. А в клуні музиканти ще трохи пограли, ми потанцювали та й розійшлися — хто куди знав.

— А чого ж ви всі пішли в клуню танцювати?

— Бо в хаті було тісно, а на дворі сніг ішов!»

¹ Горішками на Слобожанщині називають солодке печиво, щось на зразок медяників.

² «Варену» варили з цукру, розведеного теплою водою з перцем.

ДІВОЧІ ТА ПАРУБОЧІ ГРОМАДИ

Колись на Україні існували по наших селах та дрібних містечках дівочі та парубочі громади. На чолі дівочої громади стояла старша дівка — «та, котра вела порядок між дівчатами»; називали її отаманшою. На чолі парубочої громади був старший парубок — отаман.

Отаман та отаманша були довіреними представниками своїх громад, вони залагоджували сварки, влаштовували забави та мали вирішальний голос у прийнятті нових членів.

В обох громадах — дівочій і парубочій — були свої харчові запаси і каси, які склалися з регулярних внесків членів. Ці каси мали на меті служити релігійним потребам і покривати видатки при організації традиційних свят і розваг.

До парубочої громади приймали захожих хлопців з інших сіл або молодняк («кашоїдів»), що підрісши, заявляв своє бажання парубкувати. Щоб прийняти нового члена, треба було згоди всієї громади.

Процедура прийняття до парубочої громади «місцями досі зветься «коронуванням» й імітує старе всажання на коня, піднесення на князівство, на ватажківство і т. под.»¹

«Коронування» відбувалося так: кандидат у парубки з'являвся на збори громади, «відважував» кожному членові низький поклін і давав обіцянку: «Горілку пий, до дівчат ходить і всіх добрих парубочих звичаїв дотримуватись!» Громада підхоплювала свого нового члена на руки і кілька разів підкидала вгору, співаючи хором:

Посіяли дівки льон...

Зв'язок цієї пісні з моментом коронування, як думає Михайло Грушевський, полягає в таких словах:

На конику удалець,
Що за диво удалець,
Наш Іван молодець!

¹ Михайло Грушевський. «Історія української літератури, ч. 1., 1923. Київ-Львів. Стор. 218. В. Боржковский «Парубоцтво, какъ, особая группа въ, малорусскомъ сельскомъ обшествоѣ», «К. Стар.», 1887, VIII, стор. 767.

Після цього ритуалу «коронований» ставив хлопцям могорич: кварту горілки або барильце пива — це вже, як громада вирішить. Після могоричу колишній безвусий «кашоїд» набував усіх прав парубоцтва: він міг запускати вуса, носити сиву шапку, заломивши її «пиріжком», і, найголовніше, залицятися до дівчат і відвідувати вечорниці.

Крім прав, парубоча громада мала ще й обов'язки перед сільською громадою. Найголовніші з цих обов'язків були такі: будувати гойдалку на Великдень, колядувати з «звільдою» на церкву під час Різдвяних свят і вирубувати хрест на льоду для Водохрепці.

До дівочої громади приймали без особливих ритуалів і без могоричу, але з умовою, що кандидатка вже вміє шити, прясти та вишивати. Таке вміння було необхідне, бо ж на вечорницях бути без діла не годиться.

Обов'язками дівочої громади, крім організації вечорниць і «вулиці»¹, були ще такі: квітчати церкву перед великими святами, впорядковували самітні гробки на цвинтарі перед поминанням мертвих і допомагати працею старим та немічним у селі.

У багатьох селах Київщини, Чернігівщини та Полтавщини дівочі і парубочі громади, хоч і в значно слабшій формі, зберігались аж до 30-х років нашого століття.

¹ Дивись другу частину: «Весна».

ДІТИ

Про звичаї наших дітей у «передколгоспній» Україні можна було б написати багато цікавого, але це окрема тема для дослідження не тільки етнографа, а й педагога. Та все ж, говорячи про звичаї народу, не можна оминати й дітей. Ми обмежимося тут лише кількома спогадами старших людей про свої дитячі розваги взимку.

«Дівчатка бавляться ляльками. Кожна лялька когось представляє: «Це мама, а це тітка Наталка, а то бабуся». Про ляльок дбають, як дорослі про дітей: «Ось ми наваримо вареників та будемо обідати». Вареники ліпляться з м'якушки хліба. До ляльок дівчата говорять: «Ми підемо в поле, а ви, діти, зоставайтесь вдома, та не пустуйте, будьте чемні». Або таке: «А ми підемо в гості та вам гостинці принесемо». — Коли мені було років вісім, мама вже привчали мене прясти на веретені — щось таке грубе на мішки, на рядовину. Мама, бувало, зроблять з якихось гірших конопель мичку, настромлять на гребінь, і ми з сестрою сидимо та крутимо веретеніом.

Часом бігали на лід сковзатися — без «коньків» (ковзанів), а тільки чобітьми. Їздили санками, найбільше в свята, як були у нас гості — тоді нам цілий день можна було їздити на санках...»¹

«Я, будвши малим, — згадує Свирид Галушка², любив сковзатися. Було, змерзну: руки — як буряк, червоні, а не йду до хати грітисся. Коли матері терпець увірветься, то вийдуть на поріг і сваряться на мене: «Ворохобнику, ти, — йди до хати. Дивись, оно вже «дядьки» під носом блищать, а воно ще бігає!» Але, якщо мати сваряться, то це нічого, ще можна сковзатися. Коли ж уже батько вийде з хати і тільки скаже: «Свириде!» я все кидаю і біжу, бо то вже не переливки.

А як, бувало, сніг іде, то ми залазимо десь у повітку і бавимосся там у «тісної баби». Збереться хлопців з десять, а один стане коло стовпа, упреться руками і ногами та й тисне всіх у куток, а всі тиснуть його до стовба — ото й виходить «тісна баба».

— А в суботу, проти неділі, ми, хлопці, бувало, виберемо серед озера місце, де чистий, гладенький лід, прорубаємо ополонку і застромимо туди жердку. А як мілко, то візьмемо такого довгого кілка, щоб дістав дна та ще щоб можна було його забити з землю. Лишимо це на ніч — воно замерзне. На другий день, у неділю ранком,

¹ Записано від Марії Д-ко з села Діхтярі на Полтавщині.

² Запис зроблений в 1947 році. Ім'я і прізвище оповідача дещо змінені.

викотимо старе колесо, настромимо його на той кілок. До колеса прив'яжемо ланцюгом довгу жердку, а на другому кінці її причепами санки. Навколо колеса посипаємо піском, щоб сковзко не було, а потім закладаємо дрючки в спиці і вертимо колесо. Два-три хлопці вертять колесо, а решта — дівчата і хлопці — посідають на санки і їздять. Якщо лід чистий і рівний, а жердка довга, то санки летять, як на крилах — аж дух забиває!

— Як нападає багато снігу, то вибираємо, де найкрутіша гора. В нашому селі була «Козацька гора». Як є багато снігу, ми його розрівняємо, вигладимо дерев'яними лопатами, а тоді ще й водою зверху поллемо, щоб аж льодом узявся. Ще й дошками пригладимо: гладенький мусить бути, як скло. Це все робиться в суботу; а в неділю, коли мороз добре його стягне за ніч, сковзаємось на санках-самотужках. Сідаємо верхи, як на коня, а керуємо ногами.

— А як хто санок не має, то не дуже цим журиться, бо можна і на крижині їздити. Оце, було, вирубаєш на річці крижину, обрубаєш її — щоб довга була, як ночви. Збоку дірку видовбаєш, щоб можна було мотузок прив'язати. Коли така крижина готова, то намостиш соломи, вдвох посідаємо — летить крижина з гори ще краще, як санки!

— Була у нас ковганка. Ми з товаришем, було, підемо на лід, вирубаємо круглу крижину, прорубаємо дірку, просунемо лозину — це ковганка. Помостимо соломи, щоб сидіти ліпше, і катаємось: один іде, а другий везе. Покатаємось на озері і йдемо спускатися з гори. Спускаємось, аж поки ковганку не розіб'ємо — тоді на шматках їздимо. Оце сядеш на шматок крижини і їдеш, посеред дороги крижина розіб'ється або вислизне — їдеш на кожусі, гицаючи по льоду тим місцем, звідки ноги ростуть.

Як сніг випаде, то «воювалися» сніжками. Оце йдемо з школи, виждемо на «Карлашову леваду», і я, було, кричу до хлопців: «Давайте воюватися сніжками!» — «Давай, — кажуть хлопці, — тільки вперед сніжки зробимо!» Поділимось на два гурти, наробимо сніжок і як почнемо ними битися — аж курява йде! А тоді збіжимося і борюкаємось на снігу. А мороз — аж тріщить! Проте ми не чуємо його: у нас чуби мокрі.

Як на озері ляже первольодок — прозорий, як скло, ми ходили на озеро рибу глушити. Візьмемо довбешки і йдемо... Як вийдемо на лід, то розходимося — не ходимо табуном, бо первольодок тоненький, гнучкий, так і дивись — провалишся. Ходиш і дивишся, де риба заворушиться в залі; тоді довбешкою — бух!.. а вона й перевернеться черевом догори. Сокиру з-за пояса візьмеш, лід прорубаєш і рибу — за хвіст та в торбу. Глушили тільки велику рибу, бо заради малої не варто й льоду рубати».

ЛЕГЕНДА ПРО СВ. СПИРИДОНА

В день св. Спиридона¹ сонце повергає на літо, а зима — на мороз. Починаючи з цього дня, селяни колись різали птицю та кололи кабанів, готуючись до Різдвяних свят.

На Слобожанщині розповідали таку легенду:

«Був колись такий чоловік, що не боявся відьом, називався Спиридон. Парубком був такий гарний, що дівки так і бігали за ним. До нього горнулась одна дівка: вона і так, і сяк, а він — ніяк!.. Одного разу він посварився з нею, а вона була відьма і сказала: «Ось я тебе цю ніч задушу!»

Настала ніч темна-претемна. Прийшла відьма душили Спиридона, а він не спав і почув, що вона крадеться до нього: в кішку обернулась і очима світить. Тільки скочила кішка Спиридонові на груди, а він її — за хвіст та об землю — бух! Убив і в рів закинув.

Ранком люди знайшли тіло відьми, поховали і хрест поставили. А відьми, звісно, громадою живуть і одна за одну заступаються. Як довідалися відьми про таку подію, постановили розірвати Спиридона на шматки. Знову наступила ніч — ще темніша, як перша була. Спиридон пішов на могилу відьми, виліз на хрест і сів на ньому, щоб відьма не встала з гробу.

Відьми зібралися, та що підуть де хати св. Спиридона, а його вдома нема — на хресті сидить. А відьми на хресті не можуть побачити.

Що підуть відьми до могили: ходять кругом, ходять — не бачать нічого! Коли це убита відьма прорекла: «Сидить на моєму хресті, і я не можу встати!» Як відьми те почули, зразу догадалися, про кого річ. Почали раду радити, як узяти до своїх рук св. Спиридона. От одна і каже: «Полетімо до Києва, до київської відьми, вона нам скаже, як його взяти!»

Полетіли... Прилітають назад, прилетіла з ними і київська відьма.² А та відьма мудра була: походила, подивилася, понюхала скрізь, та й каже: «Зберіть зараз дванадцять недогарків свічок, спалимо хрест і візьмемо св. Спиридона.»

Відьми почали збирати недогарки. Назбирали дванадцять недогарків, засвітили і почали палити хрест. Палять ото вони та й палять той хрест, і скоро він уже впаде на землю. Святий Спиридон бачить,

¹ 25-го грудня за новим стилем.

² «Київські відьми знані всьому світові з того, що вони вміють штукарити». «Українські перекази». Зібрав М. Возняк. «Укр. В-во», Краків-Львів, 1944. Стор. 44.

що біда, та й каже: «Господи, Боже укороти ночі хоч трошки, щоб хрест не перегорів до ранку, а то мені — смерть!»

Тільки він це сказав, а півні : «Ку-ку-ріку!» Відьми й розлетілися на всі боки — хто куди встиг, а святий Спиридон остався живий.

Ото Бог укоротив ночі для святого Спиридона, і так воно навіки залишилося.»¹

¹ Записано від Марії Прокопчук, жінки понад 50 років. Походить з Харківщини (назву села оповідачка назвати відмовилась). Подібна легенда є в книзі Іванової: «Жизнь и повѣрья крестьянъ Купянскаго уѣзда...», Харьковь, 1907.

СВЯТ-ВЕЧІР

Зима. Навколо біліють сніги. Мороз ніби пензлем розмалював вікна. Дерева обсіпані інеєм і обліплені снігом. Нерухомі, білі, немов кришталеві, стоять вони, як у казці, і сяють самоцвітами від першого променя січневого сонця. Ранок. Над кожною хатою стовпом в'ється дим. Тихо. Здається, що село ще спить: на вулицях нема нікого. Але в кожній хаті давно кипить робота...

Сьогодні особливий день

З давніх-давен у нас на Україні словом і ділом, словесним твором і магічним актом, всією обстановою люди створюють у цей день образ багатства, щастя, миру і спокою у своєму домі. Ще вдосвіта, як тільки день синім проблиском заглянув у хату крізь замерзлі шибки, господиня приступила до праці. Першою магічною дією було добування нового вогню. Господиня дістала з покуття кремінь і кресало, які останні дванадцять день лежали під образами. Вона перехрестилася тричі і, ставши обличчям до сонця, викресала «новий огонь». Цим вогнем вона розпалила в печі дванадцять полін, що їх припасала та сушила дванадцять днів останнього місяця.

Через кілька хвилин у печі вже палають сухі дрова; на проти-лежній стіні кидається химерна тінь.

Господиня пов'язалася хусткою, засукала рукава і заходилася готувати дванадцять свят-вечірніх страв: наставила узвар, варить горох, квасолю, смажить капусту, рибу, ліпить вареники, готує бараболю, гриби, кашу гречану з конопляним молоком, голубці з пшоном, коржі з маком та кутю з товченої пшениці. В усьому їй допомагають діти, а найбільше — старша дочка.

В цій багатій, але пісній вечері господиня представляє найголовніші плоди поля, городу і саду. Ніби дає звіт новому рокові за своє багатство в минулому році.

В той час, коли господиня поралася біля печі, господар напоїв худобу, підстелив свіжою соломою та дав їй свіжого пахучого сіна. Потім він поодкидав сніг від хати, розчистив стежки і уважно оглянув усе господарство. Все живе і мертве, що є в господарстві, повинно зустріти урочисту хвилину Свят-Вечора на

своєму місці. Ніщо не може бути в цей вечір поза домом, у чужих руках — позичене чи десь забуте.

Всі члени родини теж повинні бути вдома. «Боже сохрани, — кажуть люди, — десь заночувати в цю ніч, цілий рік будеш блукати по світі». Боронь, Боже, і сваритися в цей день! Навпаки, добре помиритися з ворогами, щоб у новому році було мирно і в хаті, і поза хатою. Та не завжди господиня знає своїх ворогів, а, щоб не помилитися чи когось не забути, вона заворожує всіх разом. Для цього вона затикає клоччям усі дірки в ланках та ослонах і закликає:

«Не дірки затикаю, а роти моїм ворогам, щоб їх напасті не зловили мене через увесь рік».

Та цього ще мало. Завзята господиня веде далі свою боротьбу з ворогами, вона зав'язує гудзі на мотузці — стільки гудзів, скільки має ворогів, а коли сідатиме вечеряти, то покладе той мотузок під себе, примовляючи:

«Щоб так мої вороги мовчали, як ці гудзі мовчать!»

Щоб увесь рік жити багато...

І так у турботах проходить день. Сьогодні не снідають і обходяться без обіду. Хіба дітям, що не можуть терпіти голоду, мати дозволить дещо з'їсти, та й то лише в обідній час.

Коли вже сонце схилиться до заходу, починається готування домашнього вівтаря з найважливішого домашнього знаряддя і снопа жита — символа врожаю. Господар вносить сніп жита — «дідуха». Переступаючи поріг, він скидає шапку і вітається з господинею, ніби вперше входить до хати:

— Дай, Боже, здоров'я!

— Помагай Біг, — відповідає господиня, — а що несеш?

— Злато, щоб увесь рік ми жили багато! — говорить господар, зупиняючись посеред хати. Тут він хреститься і, звертаючись до родини, віншує:

— Віншую вас із щастям, здоров'ям, з цим Святим Вечором, щоб ви в щасті і здоров'ї ці свята провели та других дочекались — від ста літ до ста літ, поки нам Пан Біг назначить вік!

Повіншувавши, господар підносить «дідуха» високо над столом і ставить на покутті під образами. Далі він перев'язує «дідуха» залізним ланцюгом і кладе біля нього ярмо, чепіги від плуга і хомут. Господиня добуває із скрині нову білу скатерку і все це накриває.

Господар знову виходить з хати і вносить оберемок соломи та сіна. Солому він розстеляє по долівці, а сіно ділить на дві нерівні частини. Меншу кладе на покутній бік столу, а з більшої робить копичку під столом. Зверху на копичці сіна ставить черепок з жевріючим вогником, де куриться ладан, наповнюючи хату святочними пахощами. Збоку коло сіна, під столом, господар кладе ще «заліззя» — леміш від плуга, гистик без держака та сокиру. Діти по кілька разів торкаються тих речей босоніж, — «щоб ноги були тверді, як залізо».

В цей «таємничий» вечір магічними діями і «заліззям» господарі захищають свою госпуду від «злої сили», щоб позбутися її не тільки на цей вечір, а й на весь господарський рік.

Господар і господиня з новоспеченим «святочним» хлібом, медом та маком обходять двір, комори та обкурують все це ладаном. Біля обори, де стоять корови, господиня густо посипає насінням дикого маку, — «щоб відьми, його визбируючи, не могли приступити до худоби». На закінчення цього обходу господар «зарубує» поріг — «щоб звір не міг переступити». Йдучи в обхід, жінка вбирає собі на голову чоловічу шапку, — «щоб цілий рік ходити простоволосою».

У хаті господиня кладе під скатерку на чотири кути столу по голівці часнику, — «щоб злу силу відігнати».

Свята, «багата» вечеря, виготовлена на «новім» огні з різноманітних плодів землі, з дотриманням відповідних «законів», стає невичерпним джерелом магічної сили; на утворення нового багатства в новім році, а також на відвернення всякої супротивної сили. Майже всі магічні акти виконує голова родини — господар, а йому допомагають дружина, діти і навіть гість, якщо такий у цей вечір нагодиться до хати.

На сіно, що намощене на покутньому кінці столу, «невинна душа» (дитина до семи років) кладе три хліби або калачі, грудку солі і ставить велику воскову свічку. Мати виставляє полумиски з вечерєю на стіл, а на сіно, що на покутті біля «вівтаря», ставить горщик з кутею та узваром.

Хоч діти вже дуже голодні, все ж вони не відважуються просити у матері їсти — терплять і крізь вікно пильно дивляться на небо: чи не зійшла вже вечірня зоря, що має сповістити всім людям про велике чудо — народження Сина Божого!

Свята Вечеря

До хати входить батько і урочисто сповіщає родині, що Святий Вечір уже почався, бо на небі засяла вечірня зоря. Але перш ніж приступити до вечері, йому треба нагодувати худобу і «запросити гостей». Господар бере миску, підходить до столу і набирає по кілька ложок кожної страви. Господиня дає йому хлібину та черпак з медом, а для пса окремо — окраєць хліба і грудку овечого лою. Тримаючи в руках усі ці «дари», в кожусі, але без шапки батько вийшов з хати. На порозі його зустрічає вірний приятель і добрий вартовий господарства — кудлатий Сірко. Передчуваючи приємність, він весело замахав хвостом і голосно загавкав. Господар урочистим голосом говорить до нього:

— Це той хліб і вівці, що ти доглядав мені весь Божий рік. Як служитимеш вірно і в цьому році, то в наступному Святому Вечорі ще більше візьмеш!»

З цими словами він — не кидає, а кладе перед псом хліб і лій, а сам іде до стайні. Сутеніє. Скрипить під ногами сніг, мороз дошкульно щипає обличчя... Господар відсунув примерзлі двері і ввійшов у стайню. Там тепло, щедро підстелено соломною, а за драбинами сухе зелене сіно пахне луками. Корови й воли ліниво повернули голови і тихим протяжним «Му-у-у!» привітали господаря. Коні тихо заржали, а вівці у своїй загороді збилися до купи і, вижидаючи, дивляться на господаря. Господар поставив миску з вечерею на вікно, а сам узяв у руки хліб і, підходячи до кожної тварини, благословив її, трічі торкаючися хлібом до голови:

— Благословляю тебе цим святим хлібом і закликаю на тебе добро, щоб ти звіря не боялася, грому не лякалася та щоб минали тебе чорні напасті!»

Отак поблагословивши, він бере черпак із медом і малює хрестик межі очима кожної тварини. Після цього, в чисто вимите дерев'яне корито він сипле з миски вечерю, кришить туди хліб, досипає борошна, солить сіллю, все це добре перемішує дерев'яною кописткою і розділяє поміж усіма тваринами, що є в господарстві.

Вдарити сьогодні будь-яку тварину — великий гріх! У цю ніч, опівночі, всяка німина людською мовою розмовлятиме з Богом. Бог запитає, як їй ведеться у господаря. Якщо господар не б'є її і добре годує, вона похвалить його перед Богом, а коли б худоба голодна була і заплакала, то нехай потім нарікає такий господар

сам на себе, якщо йому не поведеться з худобою в наступному році.

Після цього господар, якщо має пасіку, відвідує бджіл і дає їм сити. Господиня тим часом відвідала курей, качок, гусей і всіх їх нагодувала вареною пшеницею — «кутею».

Морозе, морозе, іди до нас кутю їсти!

Повернувшись від худоби, господар знову набирає в чисту миску по ложці всіх святвечірніх страв, зверху ставить кухоль з медом та склянку з водою і кладе калач, кілька горіхів і яблуко. Все це він тримає лівою рукою, а праву озброїв бичем від ціпа; потім без шапки виходить за поріг і стає під дверима. Господиня замкнула за ним двері на засув, погасила світло і наказала дітям сидіти тихо, не ворухитись. У хаті — напружений настрій. Кожний відчуває, що там — за замкненими дверима, на дворі має відбутися щось таємниче.

Діти вірять, що батькові загрожує небезпека, що він стоїть вічна-віч із стихійними силами природи. До нього може з'явитися «гість» в образі крижано-снігової потвори, що тиняється в цю ніч по далеких степах, великих лісах та страшних нетрях у супроводі цілої зграї голодних вовків. Діти не один раз чули казку про старого лісника, що з внуком — малим бешкетником Степаном жив десь у Чорному лісі. На Свят-Вечір вийшов лісник «закликати гостей», а Степанкові наказав сидіти тихо. Внук не послухався діда і вибіг із хати... Як тільки він вибіг, — піднялася завірюха, завили вовки і велетенський крижаний дідуган у сніговій кереї та ще й зі сніговим мішком за плечима з'явився перед хатою лісника. Він схопив неслухняного Степанка за чуприну та — в мішок! «Оце, — каже, — буде вовкам на вечерю!»

Діти пам'ятають цю казку і бояться. Вони притулилися в темній хаті до матері і мовчки тремтять, чекаючи кінця страшної магічної дії, що там, за дверима виконує їхній батько.

Тим часом господар надворі з вечерею в руках та бичем, викручувався «за сонцем», вдивлявся у безкраю далечінь, зоряного неба і тричі робленим басом гукав:

— Морозе, морозе, йди до нас кутю їсти!

Він на мить зупинявся, ніби вслухався у спокійну тишу зимної ночі, і знову гукав:

— Морозе, морозе, йди до нас на вечерю!

Після третього разу він сердито погрожував бичем, примовляючи:

— Як не йдеш, то не йди і на жито-пшеницю, усяку пашницю. Іди краще на моря, на ліси та на круті гори, а нам шкоди не роби!

Потім господар запрошував сірого вовка:

— Іди і ти на кутю, сірий вовче, а як не йдеш, то не бери у нас ні телят, ні ягнят, ані малих поросят!

Нарешті господар просив чорні бурі та злі вітри. Він щосили гукав у безмежну далечінь нічної темряви, ніби справді хотів, щоб його почув цей, останній «гість»:

— Чорні бурі та злі вітри, приходьте до нас на Святу Вечерю! А коли тепер не прийдете на дари Божі, на страви ситі, на горілки палені, на все велике добро, на яке ми вас просимо, то не приходьте до нас і вліті та не робіть нам шкоди на ярині і на житі!

Після цих запросин батько повернувся до хати, не оглядаючись, і щільно зачинив за собою двері. До кінця вечері вже ніхто не повинен виходити з хати і двері не можна відчиняти. «Хоч би там не знати що скоїлося, а дверей, було, батько не відчинять», — згадує Свирид Галушка.

Спільна вечеря всього роду

Свята Вечеря — це спільна вечеря всього роду. Навіть мертві родичі і безвісти загинулі — всі мають у цей вечір зібратися разом, щоб трапезувати цілим родом.

Живі, пам'ятаючи своїх мертвих родичів, ставили для них кутю та узвар на вікнах, розкидали варений біб по кутках, залишали немитими ложки та миски після вечері, — «щоб душі могли їх лизати для поживи». Сідаючи на стілець чи на лавку, продували місце, — «щоб не привалити собою мертвої душі», бо в цей вечір «мертвих душ з'являється сила-силенна! І скрізь вони є: на лавках, на вікнах, на столі та під столом...»

Господар запрошує всі мертві душі на Свят-Вечерю. Він бере миску з кутею, ставить її на шматок полотна, запалює свічку і липить її до миски. Все це він бере обома руками і обходить тричі «за сонцем» навколо столу. Потім ставить миску на стіл, а сам стає на коліна перед образами і молиться за померлі душі. Жінка і діти, наслідують приклад батька і всі разом моляться вголос:

«Просимо Тебе, Боже, щоб і тих душ до вечері допустив, що ми про них не знаємо; що в лісі заблудилися, у водах утопилися, в

темних нетрях задушилися. Молимося Тобі, Боже, за тих, що ніхто про них не знає, лягаючи і встаючи, і дорогою йдучи ніхто не згадає. А вони, бідні душі, гірко в пеклі пробувають і цього Святого Вечора чекають. Від нас у цей вечір молитви йдуть і мертві душі спом'януть!»

Перехрестившись тричі, вся родина повторює за батьком другу молитву — «за себе»:

«Господи, захисти худібку мою від звіра, а мене грішного (ім'я рек) від віри поганої та від безвір'я — на росах, на водах та на тяжких переходах. Дякуємо Богові Святому, що поміг нам дочекатися у мирі і спокої цих Божих свят. Та поможи, Боже, їх у радості відправити і від цих за рік других дочекатись. Амінь».

Після молитви господар знову бере в руки миску з кутею з полотном та свічкою і передає її господині, кажучи:

«Ми всі, з усього щирого серця і з Божої волі, кличемо праведні і грішні душі на святу вечерю, даємо їм усе, що маємо — щоб вони на тім світі вечеряли, як ми тут. Ми дбаємо і за ті померші душі, що на світі погибли і порятунку не мали. Нехай Бог прийме для них цю нашу вечерю. Я їх стільки запрошую і закликаю на цю тайну вечерю, скільки у цім полотні є дірочок та скільки зернин у солодкій куті Божій. Амінь».

Господиня бере з рук господаря миску, ставить на стіл, і родина починає вечеряти. Спочатку їдять кутю, а потім — голубці, вареники, смажену рибу, капусту — все, що готувалось, а запивають узваром.

Буває так, що господарі вже поважні люди і їхні діти розбрелися по світі або повмирали, а вони на старі літа лишилися самотніми. Осиротіла мати, сідаючи за Святу Вечерю, згадує сина такими словами:

«Сину мій, синочку Свириде, хто сказав би, що ти вже цього Свят-Вечора не будеш з нами вечеряти, а будеш по світі блукати. Тут твоє місце порожнє стоїть, тут і твоя ложечка лежить — тебе дожидає!»

Нелегко такій матері стримати сльози ...

Якщо на цей час трапиться сторонній чоловік, його теж запрошують до столу. Гість на Святій Вечері, за віруванням наших предків, приносив щастя в дім. У селі Млієво на Київщині існує переказ про те, як невідомий чоловік, що збився з дороги, потрапив на Святу Вечерю до великої бідної родини. Хоч як було тісно біля столу, все ж сім'я якимось викраєла місце подорожньому. На другий день ранком, коли подорожній уже мав знову вийти

на шлях, він показав тій бідній, але гостинній родині, де закопано дорогоцінний скарб. І з бідної великої родини зробилися багатії на всю Гетьманщину.

Під час вечері виходити з-за столу не годиться, розмовляти багато — теж не добре. Першу ложку куті господар підкидає до стелі, — «щоб так ягнята стрибали, як ця пшениця скаче від землі до стелі!» Другу ложку куті підкидає, — щоб телята рикали так, як це зерно стрибає від землі до стелі», а третю — «щоб бджоли роїлися».

Кожна подробиця під час вечері має віще значення: якщо тінь на стіні подібна до скирти — буде врожай на хліб, до копиці — сіна буде багато, до дерева — садовина вродить...

Якщо хлопець під час вечері захоче води напитися, батько йому пити не дасть і скаже:

— Не пий, сину, води за Святою Вечерею, ти — козачого роду. Як виростеш — у похід підеш слави здобувати, а в походах всяко буває; буває і так, що спрага мучить. Отож знай: витримаєш спрагу за Святою Вечерею — ніякі походи не страшні!

Якщо син під час вечері пчихне — батько дарує йому лоша, бо це знак, що козаком буде. Якщо ж пчихне дівчина, то це знак, що вона в господині збирається, і батько їй теля, буває дарує — «на щастя».

На Великій Україні діти носять вечерю до своїх близьких родичів: онуки — до баби і діда, племінники — до тітки і дядька, хрищенники — до хрищених батьків. «А як я був малий, — згадує Свирид Галушка, — то носив вечерю до баби-пупорізки, бо в нашому селі вона вважалася за родичку тим, кого приймала».

Заносючи вечерю, люди ніби намагаються приєднати живих членів роду до спільної, святвечірньої трапези.

Звичай цей відбувається так: діти, найчастіше хлопчик з дівчинкою, йдуть до діда й баби з вузликом. Постукають у двері, переступлять поріг, хлопчина скине шапку і говорить:

«Добрий вечір, з Святим Вечором будьте здорові! Просили тато й мама і ми вас просимо на вечерю — нате вам вечерю!»

Баба візьме з дитячих рук вузлик, роздягне своїх онуків — бодай скине з них кожушки — і посадить за стіл, частуючи солодкою кутею чи медяником. Дід звичайно наділить їх горіхами та дасть по кілька дрібних монет. Потім баба загорне їм у вузлик свій калач, кілька пиріжків чи вареників — обмінює вечерю.

На Гуцульщині та на Покутті заможніші газди несуть вечерю до бідніших. Цей звичай пов'язаний там зі спомином про померлих родичів.

По вечері

По вечері починаються забави. Малі діти бігають по долівці, тішаться ялинкою¹ — якщо є така, залазять під стіл і там «квокчуть», — «щоб квочки сідали». Мати їм кидає за це в соломку горішки та дрібні гроші.

Поступово все затихає і наступає святвечірня тиша. Малі діти, набавившись, лягають спати, а старші понесли вечерю до діда і баби. Батько та мати в напівтемряві, при мигтячому вогнику свічки, схилились над столом і тихим голосом співають:

«Бог Предвічний народився...»

¹ Звичай оздоблювати ялинку на Різдво Христове походить із Німеччини. У нас на Україні цей звичай поширений у містах, а в селах, у селянських родин, ялинка в хаті на Різдво — рідкість.

КОЛЯДА

Колядувати починають не в усіх місцевостях України одночасно: на Покутті¹ діти ідуть колядувати вже на Святий Вечір; на колишній Гетьманщині, в Слобідській Україні та в Гуцульщині — на перший день Різдва Христового, після того, як у церкві скінчиться Богослужіння. На Західньому Поділлі йдуть колядувати на другий день свят ранком.

Колядують діти, дорослі парубки та дівчата. а в Галичині інколи колядують і ґазди. Але по всій Україні першими йдуть колядувати діти. З дитячої коляди ми й почнемо цей нарис.

Благословіть колядувати...

«Як були ми ще малі, — згадує Свирид Галушка, — збираємось, бувало, на Різдво колядувати. Збираємось по «кутках», бо село наше велике — понад тисячу дворів. Сходилися однолітки. Бувало так, що в одній хаті три колядники. Їм доводилося ділитися — разом не підуть. А мати, як мати — хоче, щоб малі були з старшими:

— Свириде, — було, питається мати. — з ким ти підеш колядувати?

— З Дмитром!

— То бери й Грицька з собою.

— Його, малого, не треба. Він з нами не зійде, хай шукає собі однолітків!

Батько саме ввійшов до хати знадвору, почув цю розмову і каже до матері:

— Та малий ще й колядувати не вміє, куди йому йти!

— Ні, вмію! — обізвався Грицько.

— Вмієш? А йди лишень у сніи та заколялуй. Хай я почую! — каже батько.

Грицько пішов, став під дверима і заспівав:

Бігла телічка з березничка

Та до дядька в двір.

Я вам, дядьку, заколядую,

¹ Покуття лежить на південь від галицького Поділля, між Карпатами і Дністром.

А ви дайте пирога.
Як не дасте пирога,
Візьму кола за рога,
Виведу на поріг
Та викручу правий ріг.
Буду рожком трубити,
А воликом робити,
Пужкою поганяць,
Хліб-сіль зароблять.
Будьте здорові з празничком!

— Еге, та ти вже колядник у мене!... Йди, колядуй — та не заходь далеко!

Грицько взув мамині чоботи, насунув на очі татову шапку, кожуха вже свого мав, а рукавиці взяв дідові — там такі, що кіт, бувало, як змерзне, то залізе в рукавицю — тільки хвіст стирчить...

Отак одягнувшись, малий біг під вікно до сусіди або до дядька — через вулицю і там співав своєї «Телічки».

Ми ж, старші нам уже років по дванадцять було — все село обійшли з колядою. Підійдемо до хати, станемо під вікном — нас було п'ятеро — та всі разом, в один голос:

— Благословіть колядувати!

— Колядуйте!

— А кому?

— Господареві!

А що той господар Михайлом чи Іваном зветься, ми вже знаємо, співаємо так, як треба:

Чи дома, дома цей пан-господар?
Цей пан-господар, на ім'я Михайло?
Челядь каже: «Нема вдома»,
А пан-господар собі, бай, дома,
Ще й сидить покінець столу,
А на тім столі три кубки стоять:
В одному кубку — медок солодкий,
В другім кубку — багрове пивце,
В третім кубку — зелене винце,
Медок-солодок — на челядочку,
Багрове пивце — на колядочку,
Зелене винце — та й до церківці,
Та й до церківці, бай, на престольні,
Коло престола — святий Микола,
В дзвоники дзвонить, на Бога молити,
На райських дверях сам Господь стоїть,

Сам Господь стоїть, три служби служить:
Першу службочку — за господаря,
За господаря, за пана Михайла,
Другу службочку — за господиню,
За господиню, на ім'я Марію,
Третю службочку — за челядочку,
За челядочку та сина й дочку...

Дай, Боже!

Рідко коли сам господар, а частіше господиня вийде з хати,
винесе по кренделю чи по копійці — радіємо! Мовляв, заробили.

Йдемо далі... А то зима: снігу по коліна, мороз — аж носа пече.
А проте не чуємо нічого — це ж бо коляда! Один тільки раз на рік
буває.

Йдемо і зустріли інших колядників. Питаємо їх:

— Хлопці, де кращі бублики дають?

— Що там бублики, — кажуть, — ви йдіть до Семена Пупоня.
Панич з міста приїхав — гроші дає!

Ми біжимо — навпростець, через городи, а там сніг: намело —
не перелізеш...

У Семена, ми вже знали, треба співати:

Ой, краєм, краєм, краєм-Дунаєм,
Славен еси, Боже, у всьому світі...

Він любив цю колядку ...

Була в нашому селі вдова — бідна така... Хата — копиця сіна;
як великий сніг, то й вікон не знати. Ми її теж не минали, бо ка-
зали у нас: «Гріх обминути бідного!» Хоч знали, що нічого не ви-
несе, але співали, — співали їй «вдовиної»:

А, чи вдома, вдома бідная вдова?
Немає вдома — пішла до Бога,
Бога благати, щастя прохати:
— Ой, дай, Боже, два лани жита,
Два лани жита та й лан пшениці,
Лан пшениці — на паляниці...
— Ой, дай, Боже, ще й трохи гречки,
Трохи гречки — на варенички ...
Бувай здорова, вдово, з Ісусом Христом,
З Ісусом Христом та Святим Різдом.

Дай, Боже!

Отак, було, співаємо колядки, аж поки вже геть-геть смеркне».

З зіздуо...

Крім дітей, на перший день Різдяних свят колядують і дорослі парубки — ці вже ходять із «зіздуо» та дзвоником.

«Зізду» роблять з дерев'яної обичайки та тоненьких дощечок — шалівок. Рівнож не п'ять і не шість, а сім. Зізду декорується кольоровим папером, стрічками. В середині — образок «Народження Христа» і свічка.

Ватага колядників — п'ять осіб: береза, зіздуоноша, дзвонар, міхоніша та запасний, що має завдання допомагати міхоніші.

Такі колядники колядують у хаті перед образами. Спочатку підходять до вікна, і береза гукає:

— Пане господарю, благословіть Христа славити!

Інкони, як де ведеться, такого благословення випрошують усі — хором:

По цьому дому, по веселому,
Чи дозволите колядувати,
Колядувати, дім звеселяти,
Дім звеселяти, дітей збудити,
Христа славити?!

— Просимо! — відзивається з хати господар, відчиняючи двері. Хлопці заходять до хати, скидають шапки, стають перед образами і під «дзеленькання» дзвоника співають:

Нова радість стала,
Яка не бувала:
Зізду ясна над вертепом
Увесь світ осіяла.
Де Христос родився.
Там світ просвітився.
І пастушки з ягнятком,
Перед Божим дитятком
На коліна припадають,
Царя-Бога вихваляють:
Ой, ти, Царю, наш Царю,
Ти, небесний Владарю,
Пошли, Боже, літа многі
Цього дому господарю,
Щоб і хліб родився,
Щоб і скот плодився,
Щоб цей пан-господар
Нічим не журился.

За таку колядку господар дає, бувало, цілого калача, а то й запрошує всю ватагу до столу, як бажаних гостей. Вип'ють по чарці, закусять — довго не сидять, та й постають у пошані перед господарем, Береза віншує:

«За цим віншуємо вас, чесний та величний наш пане Данило, усім добром, усім гараздом, що собі у Господа Бога жадаєте та думкою думаєте, щоб так воно і сталося! Поможі вам, Боже, ці свята мирно одпровадити та других у радості й веселості щасливо діждати, а нам, колядникам, ласкаві будьте не за зле мати, що у ваш чесний та величний двір повернули. Поверни до вас, Господи Боже, ласкою своєю небесною на цілий рік і вік! Сим вас віншуємо, а самі усім чесним та їречним низько кланяємося. Здорові будьте, в гаразді оставайтесь!»

Всі колядники низько вклоняються господареві, господині, дітям, навіть наймитові, якщо він є. Отак поколядувавши в одній хаті, ватага йде до другої.

Дівоча коляда

Увечорі, як геть стемніє, йдуть з колядою і дівчата. Дівоча ватага ходить з ліхтарем, що має вигляд місяця або зірки. Ліхтар дівчата носять не в руках, а прив'язують до довгої тички, щоб здалека було видко дівоча ватага йде!...

Дівчата до хати не заходять: співають на дворі, під вікном. «Оце постаємо кружка під хатою, а всередині — наша «береза» з ліхтарем — голосиста дівка, Наталкою звалася, було, як заведе:

Ой, сивая та зозуленька
Усі сади облігала ...
А ми, дівчата, підхопимо:
А в одному та й не бувала
А в тім саду три тереми:
В першому — красне сонце,
В другому — ясен місяць,
В третьому — дрібні зірки.
Ясен місяць — їй господар.
Красне сонце — жона його,
Дрібні зірки — його дітки,
Добрий вечір!

Наколядуємо, бувало, і горіхів, і цукерків, грошей на стрічки. Ідемо вулицею, а люди гукають: «Дівчата, до нас ідіть!»...

Отак згадує свою «дівочу коляду» вже старенька Ликера Степанівна, що доживає свій вік тут, на еміграції...

Прийшли'м до тебе раз у рік в гостину...

На Західній Україні колядують і старші люди — найчастіше чоловіки, що належать до церковного братства. Братчики, зібравшись, ідуть до панотця. Всі вони — а їх буває чоловік десять або й більше — зайшовши до хати, стають перед образами і співають:

Ой, господар-господаречку,
Прийшли'м до тебе раз в рік в гостину
Раз в рік в гостину повіншувати,
Повіншувати, щастя бажати.

Панотець запрошує гостей до столу, частує оковитою, дякує за привітання. Колядники не засиджуються довго у панотця; вони виходять з-за столу, стають обличчям до образів і співають:

А за цим словом у дзвоники дзвоним,
У дзвоники дзвоним, низько ся клоним,
Низько ся клоним, Богу ся молим:
Ой, дай нам, Боже, золоті хрести,
Золоті хрести — ключі небесні,
Ключі небесні від Бога-Христа,
Щастя й здоров'я, прибутки добрі,
Прибутки добрі і з віком довгим,
І з усім домом, і з чесним двором,
І з паніматкою, і з челядою,
І з усім чадом, і з усім людом,
Святим Божеством — Божим Рождеством.¹

Від панотця колядники йдуть до хати своїх братчиків, вітаючи їх з народженням Христа.

Легінська колядка

Уже від Святого Миколая» група легінів — гуцульських парубків, готується до коляди. Готуватися треба поважно, бож колядницька ватага — двадцять осіб! Вибирають «березу», «виборця» — скарбника, «коня» — міхоношу, скрипника, трембітаря, кількох добрих плясунів. Всі інші, що не мають «функції», — звичайні колядники.

Старі «газди» разом з панотцем виробляють програму, бож колядницька ватага стоїть під протекторатом церкви. Коляда починається обходом навколо церкви і колядою в панотця.

¹ Записано від гуцула, п. Годованця — людини вже літньої, понад 60 років.

Колядницький похід дуже цікавий: попереду йдуть парами плясуни з «бартками» (сокирами) на плечах. До «барток» підв'язані дзвоники, що під час танку дзвонять у такт плясунам. Таким «плясом» колядники і підходять до кожної хати, де колядують, — і відходять.

Якщо «газда» хоче, щоб колядницька ватага йому «дім звеселила», він виходить на поріг з калачем у руках, а «газдиня» — з повісом льону. До них підходить «виборець» і підносить їм дерев'яний різьблений хрест, щоб цілували. Поцілувавши, газдиня перев'язує хрест повісом, а газда дає «виборцеві» калач і кидає гроші до скриньки.

Після цієї церемонії вся ватага заходить до хати. У хаті колядників частують горілкою чи пивом — що газда має. Під час частунку колядники «розвеселяють дім» — співають, оповідають веселі пригоди, танцюють з газдиною чи газдовою дочкою...

Отак побавившись, ватага приступає до справжньої церемонії коляди: сідає за стіл і колядує по черзі: господареві, господині, синові, дочці та всьому ««живому і мертвому достатку — худобі, хаті, плугові, рогачам. Кінчається коляда віншуванням. Всі встають з-за столу, стають перед газдою і газдиною, береза виходить наперед і каже:

«Віншуємо вас, аби у вашій загороді було стільки овечок, скільки у сім домі дрібних кришок. Віншуємо вам многая літа з цими святками, з цим Новим Роком та Святим Різдвом. Дай вам, Боже, здоров'я!» Вся ватага колядників підхоплює хором:

- Дай, Боже!
- А в домі склінно!
- Дай, Боже!
- У кіннику коні!
- Дай, Боже!
- У кошарі вівці!
- Дай, Боже!
- У пасіці бджоли!
- Дай, Боже!

По віншуванні один із плясунів, підстрибуючи то на одній, то на другій нозі, обходить по черзі всіх членів родини. Танцюючи, він співає в супроводі всього хору:

Ой, пляшу, пляшу — знаю до кого,
Дасть мені газда пів золотого,
Ой, мало, мало — на цім не стало...
Ой, скачу, скачу, бо гроші бачу,

Як маєш сина, то давай сира,
Як маєш дочку — давай горілочку,
Ой, дай же, дай же, як маєш дати,
Не маєш дати — виходь із хати:
Ой, хоч ожогом, хоч кочергою.
А хоч дівчиною коструботою...¹

За цей «пляс» колядник дістає в шапку або в дзвінок гріш від кожного, до кого танцював і приспівував.

Після цього всі колядники трічі вклоняються ґазді та ґаздині і, танцюючи від столу назад плечима, виходять із хати. За ними виходять ґазда з ґаздинею. На подвір'ї ватага стає колом, оточуючи ґазду, ґаздиню і свого скрипала. Скрипаль грає, а колядники йдуть «рівної» — хороводять то в один, то в другий бік, приспівуючи:

Аби ґаздам весело було
Через цілий рік жити...

За це ґазда частує колядників горілкою. Нарешті, ватага зупиняється, випускає з кола ґазду з ґаздинею, ще п'є по келішку оковитої і, пританцьовуючи, виходить на вулицю.

Аби бджоли були веселі...

Якщо ґазда має пасіку, він веде колядників на те місце, де вліті будуть стояти вулики. Прийшовши, колядники стають колом, падають на коліна, на снігу перед собою роблять хрест топірцем, потім складають топірці лезами до середини, а держаком до себе, на топірці купую складають шапки: «бо то — як рій бджіл!»

ґаздиня насипає в їхні шапки потрохи пшениці, — вона принесла її з собою в запасці. Коли вже пшениця насипана, колядники стають на ноги, беруться за руки і крутяться «за сонцем», — «щоб рої не втікали». При цьому всі співають хором якунебудь веселу пісеньку, — «аби бджоли були веселі».

Відспівавши, ватага знову падає на коліна і на згарцьованому снігу ще раз робить хрест топірцями. Після цього знову стають на ноги, кожен бере скою шапку і висипає з неї пшеницю ґаздині в запаску, виголошуюча побажання: «Дай, Боже, аби ся пасіка була така велика, як святки були величні» або: «Дай, Боже, щоб бджоли роїлися та меди лилися». Весною ґаздиня чи ґазда, виставляючи пасіку «на пашу», посипає вулики тією пшеницею і промовляє:

¹ Михайло Грушевський. «Історія укр. літератури», ч. I. Київ-Львів, 1923. Стор. 159.

«Абисьте були величні, як сі свята були величні, коли я сю пше-ницю збирала. Аби на вас так нічого не нападало, як на сі свята на нас нічого не нападало...»

Як бачимо, гуцули ще й досі зберегли у своїх колядницьких звичаях чимало стародавніх, можливо, ще навіть дохристиянських релігійних ритуалів. Відчуваються тут і залишки традиції стародавніх скоморохів. Це не абияка заслуга гуцулів — дуже цікавої частини нашого народу.

Гой, сів сам Христос та й вечеряти...

В останній час в Україні були найбільше поширені релігійні колядки. Ці колядки охоплюють своїм змістом, багато апокрифічних оповідань про життя, муки, смерть і воскресіння Христа, найбільше — про охрищення Христа, вибір для нього імени і про Матір Божу, що шукає нічлігу, ховає Ісуса перед жидами...

Одною з найкращих колядок цього типу є колядка про те, як Мати Божа просить ключі у свого Сина, щоб повипускати з пекла грішні душі:

Гой сів сам Христос та й вечеряти,
Входить до Нього Божая Мати:
— Гой, дай мені, Сину, від пекла ключі
Повипускати грішні душі.
— Ой, на ж тобі, Мати, від пекла ключі,
Повипускай ти грішні душі,
Лиш одну душу, бай, не випускати,
Що зневажала батька та мати,
Що зневажала, словом вкорила,
Словом вкорила, судом осудила,
Ще й другу душу не випускати,
Що не прийняла бідного в хату,
Що не прийняла, не приоділа,
Нікому добра не приобріла,
Ще й третю душу не випускати,
Що йшла фальшивим свідком свідчити,
Тим трьом навіки у пеклі горіти,
У пеклі горіти, у смолах кипіти...¹

¹ Записано від Марії Г-ль, жінки понад 60 років, що походить з Лівобережжя (село назвати відмовилась). Запис зроблено в Німеччині року 1944. Дещо інший варіант цієї колядки див. у А. Конощенка: «Збирнычокъ украинськихъ писень зъ нотамы», 1903, або у Філярета Колесси: «Українська усна словесність», Львів, 1938. Стор. 199.

Саме слово «коляда» походить від назви Нового Року у римлян — *Calendae Januariae*, що припадав на тиждень після веселих сатурналій, у другій половині грудня місяця. Ця чужа назва «коляда», що сплелася із старослов'янським празником зимового повороту сонця і пізніше перейшла на наше зимове новоріччя, вказує на сильні греко-римські впливи в чорноморсько-дунайській добі (IV-IX віки), коли українська колонізація досягла берегів Чорного моря і Дунаю, де вона зустрілася безпосередньо з греко-римським світом.¹

Цілком можливо, що наші предки разом із назвою «коляда» та деякими звичаями запозичили від греків та римлян ще щось із мотивів величальних новорічних пісень ще перед прийняттям християнства на Україні-Русі. Та все ж, немає сумніву, — як думає дослідник колядок акад. Коробка², — що греко-римські впливи зустрілися на східнослов'янському ґрунті вже з виробленою новорічною обрядовістю і величальними піснями місцевого походження.

«Дуже можливо, що ті старі новорічні пісні в нас називалися власне щедрівками. Ця рідна, місцева їх назва, незнана поза українською етнографічною територією, стоїть, очевидно, в якомусь зв'язку із щедрим, тобто багатим вечором, що замикає різдвяний цикл празників, та із тою щедрістю, багатством і достатком, який напророчують колядки й щедрівки в бажаннях для господарів».³

Традиційний характер організації колядницьких та щедрівницьких ватаг на чолі з «березою» у багатьох випадках нагадує стародавніх веселих скоморохів, що теж «хату звеселяли» не тільки величальними піснями, а й танцями та грою на музичних інструментах (згадаймо колядницьку ватагу на Гуцульщині).

Цілком можливо, що від співців-скоморохів колядницькі та щедрівницькі ватаги успадкували і традиційні форми випрошування дозволу, як ось:

...Ци поведите колядовати,
Колядовати, дїм звеселяти,
Дїм звеселяти, діти збудити?

(В. Гнатюк, «Колядки...». І. ч. 9)

¹ Філярет Колесса. «Українська усна словесність». Львів, 1938. Стор. 38.

² Коробка, «Къ изучению малорусскихъ колядок». Извѣстія II Отд. Акад. Наукъ, 1902. Томъ III, кн. 3.

³ Філярет Колесса. Там же. Стор. 39.

Сказане вище стосується і до випрошування плати за колядування:

А йди ж за грішми та до комори,
Ключики бери, скриньки розмикай,
Скриньки розмикай, нам грошей давай
Ой, давай, давай, не затинайси,
Ни маєш дати, ни підем з хати.

(В. Гнатюк, «Колядки...». І. с. І.)

Також імовірно, що звичай переодягатися та накладати на себе машкару — характеризуватися циганом, жидом, чортом, журавлем, ведмедем. козою — колядницькі та щедрівницькі вагати теж запозичили від скоморохів.

За традицією староукраїнських величальних пісень, багато колядок спрямовується до особи господаря, господині або їхніх дітей — парубка чи дівки. Відповідно до цього підбирається і зміст колядки. Імена величальних осіб підставляється в тексті самої пісні, і тоді колядка виглядає так, ніби спеціально складена для даної особи.

Щодо змісту, то колядки і щедрівки відзначаються великою різноманітністю мотивів. Хоч і дуже умовно, можна їх все ж поділити на шість окремих груп, а саме: колядки і щедрівки з хліборобськими, мисливськими, військовими, казково-фантастичними, любовними (краще сказати — весільними) та біблійно-релігійними мотивами. Тут ми коротко розглянемо кожен з цих груп окремо.

Хліборобські мотиви

Такі обряди на Різдво і Новий Рік, як замовлявання морозу, чорних бур і злих вітрів, символічне орання, посипання зерном, вгадування по різних предметах та прикметах врожаю поля, саду та городу, ходження з козою («Де коза рогом, там жито стогом...») і спеціальне поводження з худобою, що є в господарстві — все це стародавня «господарська магія», яка ставить своєю метою накликати добробут для господаря-хлібороба в наступному році.

До цієї «господарської магії» і стосуються колядки та щедрівки з хліборобськими мотивами. Ці величальні пісні, призначені для господаря й господині, творять чи не найбільшу групу з усіх колядок та щедрівок, що до цього часу записані. Вони малюють образ багатства, спокою і родинного щастя.

Господар — багатий, людьми і Богом шанований чоловік — приймає значних гостей або й «Просить Боженька на вечерейку», як ось у цій колядці:

А Святий Боже — на вечерейку,
На Святий вечір!
Ходить сам господар по світлиці,
Ставить столики у три рядойки,
Кладе убруси всім шовковий,
Кладе тарелці всім среберній,
Кладе ножики всім сталеній,
Просить Боженька на вечерейку.
Посадив Бога посеред стола,
Святу Пречисту при другім столі,
Усі святиї та коло неї;
Приймає Бога зеленим вином,
Святу Пречисту — солодким медом,
Усі святиї — шумнов горівков,
Свою челядку — чистов водов
І сам п'є воду з своєв женов;
Світить їм сонце во єдно віконце,
Ясні зорі світять довкола.¹

В інших колядках цієї групи господар будить свою челядь і посилає в поле орати або сіяти «золоте зерно». В соболевім хутрі сидить він кінець столу (або «скам'ї»), заставленого золотим посудом, білими калачами, винами, пивами та медами:

А в цього пана скам'я застлана,
Та на тій скам'ї три кубки стоять:
В першому кубці медок-солодок,
В другому кубці — кріпкеє пиво,
В третьому кубці — зелене вино.
Медок-солодок для пана того,
Кріпкеє пиво для жінки його,
Зелене вино для його діток.

У господаря, як співається в колядках, кедрові двори, ковані скрині, наповнені добром, незліченні стада коней, череди волів та отари овець — скрізь велике багатство, від Бога милість, а від людей шана. У дворі господаря зупиняється небесна зоря, бо «на його дворі та в його хаті дві радості є»:

¹ «Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, собранныя Я. Ф. Головацкимъ. Часть III. Разнотченія и дополненія. Обрядныя пѣсни». Изданія Имп. Общ. Ист. и Древ. Россійскихъ при Моск. У-тетѣ. Москва. 1878 г. Стор. 5. До колядки дана примітка: « Запис. въ Любичѣ Жолков. окр. отъ Андрея Навроцкаго».

Ішов, перейшов місяць по небу
Та й зустрівся місяць з ясною зорею:
— Ой, зоре, зоре! де в Бога була?
Де в Бога була, де маєш стати?
— Де маю стати? У пана Івана,
У пана Івана та на його дворі,
Та на його дворі, та у його хаті.
А у його хаті дві радості є:
Перша радість — сина женити;
Друга радість — дочку оддавати;
Сина женити — молодця Миколу,
Дочку оддавати — молоду Наталку;
Бувай же здоров, молодий Миколо,
Та не сам з собою, з отцем і з матінкою.
Із милим Богом, ізo всім родом,
Ісусом Христом, святим Рождеством.¹

Господиня в колядках та в щедрівках — це уособлення тихого і мирного родинного життя; вона гарна, спокійна і найкраща в світі жінка, живе серед достатку й розкоші, дає всьому лад і сама виконує деякі роботи: пряде золоті нитки, шиє для чоловіка сорочку, вишиває золоті ризи, б'іль білить, будить челядь і виряджає її до роботи. Найбільше господиня шанує свого чоловіка, вона не дзвонить ключами, щоб його не збудити. Нарешті господиня вбирається в пишну одержу і кількома возами їде до церкви, де перед нею двері самі відчинились, як ось у цій колядці, що записана в Буковині:

Гой, знати, знати, хто господиня:
В неї в світлиці, як в веселиці,
В неї челядка у золоті ходить,
У золоті ходить, у добрі бродить,
У неї вози все кованиї,
У возах коні все воронї;
Рано в неділю до церкви їде.
Гой, на перший віз лиш світло клала,
А на другий віз проскури клала,
А на третій віз сама сідала.
Приїхала ж вона перед світлий двір,
Перед світлий двір, перед Божиий дїм:
Сами ся двері та й отворили.
Всі ся ей святі та й уклонили,
Саме ся світло позажигало,

¹ Обычаи, повѣрья, кухня и напитки малороссіянъ. Извлечено изъ нынѣшняго быта и составлено Николаемъ Маркевичемъ, Кіевъ. 1860. Стор. 23.

Самі ся книги та й розчитали:
На райських дверях сам Господь стоїть.
Сам Господі, стоїть, три служби служить
В своїй святині за господиню,
За господиню, на ім'я Ялину,
За ей цілий дім, на здоров'я всім!¹

Так оспівуються колядниками господар і господиня. поставлені величальною піснею в іде-хліборобського побуту в окремих колядках доальне, виміряне щастя і багатство. Ідеалізація ходить кульмінаційної точки. В гіперболічних величаннях господар наділений інколи рисами напівмітичної істоти: він зображений сонцем, господиня — місяцем, діти — зорями; до господарського двору приходить сам Бог із святими і віщує врожай, благословляє доброю долею; Бог і святі орють і засівають ниву господаря, а Мати Божа приносить їм полудень.

Колядники цієї групи своєю ідеалізацією хліборобського побуту нагадують обжинки і, як думає Філярет Колесса, мають зв'язок з лемківськими «царинними» піснями.²

Мисливські мотиви

Зустрічається ще багато колядок і щедрівок з мотивами полювання на куницю, «тура-оленя», розведення бджіл; мовиться також про «золоті човни» та «срібні весельця», що, очевидно, є натяком на рибальство. Все це — відображення староруського побуту, імовірно побуту княжої Русі-України, коли полювання та рибальство займало поважне місце в житті наших предків. Ось як в одній з колядок із збірки І. Вагилевича³ господиня посилає свою челядь на лови дивного звіря «тура-оленя»:

Стоїт, ми стоїт світлонька нова.
А в тій світлині, гей, газдиненька.
Гей, газдиненька на ім'я Анна.
Вна собі ходить, з челядю говорить,
З челядю говорить, в квартиру се дивит.
Дивит се, дивит в чистое поле,
В чистое поле, під темний лісок.
Ой, висмотрила дивное звіря,
Дивное звіря, тура-оленя,

¹ Народня пїсни Галицкой и Угорской Руси, собранья Я. Ф. Головацкимъ, 1876 р. Стор. 545-546

² Львів, 1938. Стор. 44.

³ Гнатюк: «Етнографічний збірник». XXXV. 239. ч. 141. А.

На головці ж му дев'ять рожечків.
Ой, крикнула ж вна на свої слуги:
«Служеньки мої найвірнійші!
Беріть же собі шовкові сіти,
Другі заберіть ясенькі стріли:
Ой, виходіте в чистое поле,
В чистое поле, під темний лісок,
Єдні ж завержте шовкові сіти,
Другі застрійте ясні стріли,
Чей спіймаєте дивное звіря,
Дивное звіря, тура-оленя.
Як спіймаєте, відразу вб'єте,
Відразу вб'єте, роги зщибете.
Роги зщибете, шубу здоймете.
Та повісите в новій світлонці,
Ой, принесете та повісите,
Та повісите в новій світлонці,
В новій світлонці та на стінонці.
Все ж тото буде, гей, газдинонці,
Гей, газдинонці на ім'я Анна.

Маємо чимало колядок із вказівками на соколине полювання, що — імовірно — було найбільш поширене на Україні не пізніше XII століття. Ось одна з таких колядок із збірки Якова Головацького:

А в нашого пана три соколейки.
Соколе! Не літай рано — ранейко на поле!
Єдин полетів в чистейке поле,
Другий полетів в бистри потоки,
Третій полетів в темни лісойки,
Тот, што полетів в чистое поле,
Приніс на обід перепелойку;
Тот, што полетів в бистри потоки,
Приніс рибойку та на снідання;
Тот што полетів в темни лісойки,
Приніс він пану чорну кунойку,
З чорной кунойки паней шубайка.¹

(Записано в Калниці Саноцької округи).

Колядки, що співаються для сина господаря, малюють ідеальний образ лицаря, який скликає своїх вірних друзів (інколи братів) і наказує їм сідлати коні, брати зброю; він і сам сідає на коня і на чолі хороброї ватаги мисливців з хортами (інколи ще

¹ «Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, собр. Я. Ф. Головацкимъ. Часть III. «Обрядныя пѣсни». Москва. 1878 г. Стор. 6.

й з соколами) вирушає на полювання «купи» або дивного звіра, «тура-оленя».

Звичайно колядки мисливських мотивів (так само, як і військових; про це — нижче), призначені для парубка, мають «весільне» закінчення. Лицар відмовляється від здобичі на полюванні, все віддає своїм помічникам, а собі залишає... «дівку в теремі»:

Ой, рано, рано кури запіли,
А ще раніше Данило встав;
Данило встав, лучком забражчав,
Лучком забражчав, братів пробуджав:
— Вставайте, браття, коней сідлайте,
Коней сідлайте, хортів скликайте
Та підем, браття, в чистее поле;
Ой, там я назвав куну в дереві,
А мені, браття, дівка в теремі.¹

Військові мотиви

В колядках та щедрівках, що співаються для парубка, перше місце займають військові мотиви — живий відгомін лицарської доби княжої і пізнішої козацько-гетьманської епохи.

Із-за гори, із-за кам'яної, —
Святий Вечір!
Та відтіль виступає велике військо,
А попереду пан Івашко йде,
Івашко йде, коника веде,
Хвалиться конем перед королем;
Та нема в короля такого коня,
Як у нашого пана Івашка.
Хвалиться стрілою
Перед дружиною;
Та нема у дружини
Такої стріли,
Як у нашого пана Івашка.
Хвалиться луком
Перед гайдуком;
Та нема у гайдука
Такого лука,
Як у нашого пана Івашка.
Та бувай здоров, пане Івашко!
Та не сам з собою.
З отцем, з матірю,

¹ «Обычаи, повѣрья... составлено Никол. Маркевичемъ». Київъ, 1860. Стор. 25.

Зо всім родом,
Із милим Богом
Святий Вечір!
(Зі збірки М. Маркевича).

Герой разом із своїми дружинниками вирушає на війну до Царгороду і облогою примушує царгородців дати йому дорогий викуп:

А міщани ходять, все раду радять,
Що тому вояці за дари дати?
Вивели йому коня в наряді.
Він коника взяв — не подзінькував...

Міщани вдруге «раду радять, що тому вояці за дари дати» і ви-
рішили принести йому «полумисок злата»:

Він золото взяв, не подзінькунав...

Нарешті за третім разом:

Ой, як б'є та й б'є на Царів город:
Царь ся дивує, хто то воює.
А міщани ходять, все раду радять,
Що тому паняті за дари дати?
Вивели ж йому панну в короні.
Він панну узяв та й подзінькував,
Тай подзінькував і шапочку зняв,
І шапочку зняв, ща й поклонився,
І поклонився, і покоровився.¹

В інших колядках цієї групи оповідається про те, як гордий
воїн із своїми слугами женеться за ордою, відбиває полон і в ли-
царському поединку вбиває «турського» царя «людям на хвалу,
собі на славу»:

Ой, краєм, краєм, краєм — Дунаєм —
Славен еси. Боже, у всему світу і небі.
Їздить, поїдить гордоє пане,
Турського царя барз викликає:
«Ой, вийди, вийди, турецький царю.
Нехай ми собі поговоримо.
Свої коники випробуємо,
А ясни мечики вимочуємо».
Чий коник швидший і мечик твердіший?
Нашого пана, ой, пана Йвана,
Ой, коник швидший і мечик твердіший.
Турського царя барз позневажав,
Ой, позневажав, під меч положив.

¹ Антонович, Драгоманов: «Исторические пѣсни».

Зняв головочку на копіечку¹
Та й приніс єї у свої краї
Людям на хвалу, собі на славу.
Будь нам здоровий, гречний паничу,
Не сам собою, з татом, з маткою,
З татом, з маткою, з всев челядкою.
Дай тобі, Боже, щісте, здоров'є,
Щісте, здоров'є на челядочку,
А на двір щісте на худобочку,
На роговую тай на всякую.
На худобочку на роговую,
Дай тобі, Боже, а в гумні стіжно,
А в гумні стіжно, на току мірно,²
На току мірно, в городі зільно,
В городі зільно, в пасіці рійно,
В пасіці рійно, а в дому збрійно,³
Аби ти ходив межи стогами,
Як ходить місяць межи звіздами.
А за цим словом будь же ним здоров!

Гнатюк. Етн. зб., XXXVI. ч. 186.

Дружинники після довгої служби у військових походах вимагають нагороди від свого ватажка, і він щедро нагороджує їх місцями, полями, кіньми та червонцями — великими багатствами, здобутими в успішних походах.

Цими мотивами, а подекуди й казковим характером героїв, колядки цієї групи близько підходять до т. зв. билин. Вони величають сміливість, удатність та лицарську славу ватажка і співають про його достатки: шовкові намети, дорогу зброю, туті луки, гострі мечі, сніпки стріл, перських коней, тисові столи, кармазинові сукні, паволоки, хутра бобрів, кун та соболів, золоті кубки, цинові миски, постави сукна, кітари, гуслі.⁴

Все це вказує на обстанову княжого чи боярського двора і підтверджує погляди багатьох дослідників нашої старовини, що в цій групі колядок збереглися уламки колись багатого українського лицарсько-дружинного епосу, який ще в ранній княжій добі витворився серед військової верстви дружинників на базі дов-

¹ Копіечко — здрібніла форма від *konie* (спис).

² Від слова «міра», що колись нею міряли зерно. Отже «мірно» — щоб було багато мір зерна. Іншими словами: щоб був добрий урожай.

³ Від слова «зброя». Зброя фігурує тут не тільки як знаряддя війни, а і в розумінні майна, багатства.

⁴ Див. Філярет Колесса. «Укр. усна слов.» Львів, 1938. Стор. 44.

голітньої боротьби з степовиками, а пізніше перейшов до нижчих верств населення, селян, зв'язався з традиційними звичаями і ввійшов у склад величальних пісень різдвяного циклу.¹

На закінчення наведемо колядку, що, як нам здається, є зразком величальної пісні пізнішого, козацького періоду:

Ой, заказано і згадано, —
Святий Вечір!
Всім козаченькам у військо йти,
Пану Івашко корогов нести.
А в його ненька
Вельми старенька,
Випроваджала
І научала:
Ой, синку мій, синочку!
Не попереджай вперед війська
І не оставайся позаді війська,
Держися ти війська все середнього
І козаченька все статечного.
Молодий Івасенько не послухав неньки.
У переді війська конем грає,
А позаду війська мечем махає.
Коли він як гляне, аж тут і сам цар:
Ой, коли б я знав,
Чий то син гуляв,
Да я би за його і дочку оддав,
І половину царства йому б я оддав.²

Казково-фантастичні мотиви

Колядки з казково-фантастичними мотивами теж мають деяку схожість із билинами. В цій групі колядок, поруч з християнськими апокрифічними елементами, помітний відгомін і передхристиянських вірувань та мітичних образів. Сюди належить зокрема такий мотив: сонце, місяць і дощ у гостях у господаря вихваляються своєю силою:

Спасибі тобі, пане господарю.
Що звелів нам колядувати,
Вимітай двори, застеляй столи,
Буде до тебе три гості разом, усі за разом:
Перший гість — ясне сонце,

¹ Такі погляди на цю групу колядок ми знаходимо у працях В. Антоновича, М. Драгоманова. М. Грушевського, Ф. Колесси і багатьох інших дослідників.

² Микола Маркевич, Київ, 1860. Стор. 24.

Другий гість — ясен місяць,
А третій гість та дрібний дощик.
Як похвалиться ясне сонце:
«Як я ізйду рано я неділю, то зрадується
Увесь мир хрищений та ще й народжений».
Як похвалиться ясен місяць:
«Як я ізйду рано звечора, то зрадується
Риба-щука в морі, а козак в дорозі».
Як похвалиться дрібний дощик:
«Як я упаду тричі на мая, то зраджується
Жито, пшениця, усяка пашниця».¹

Подібну колядку знаходимо і в збірнику В. Гнатюка:

«Ой, я вас прошу, три товариші,
Ой, я вас прошу, на що ми Біг дав,
Ой, я вас прошу, їжте та пийте!»
Вихвалює ся перший товариш,
Перший товариш — ясний місячик:
«Ой, як я зйду звечора пізно,
Ой, я освічу гори-долини,
Гори-долини господаренька!»
Вихвалює ся другий товариш,
Другий товариш — світле сонце.
«Як же я зйду в неділю рано,
Я обігрію гори-долини,
Гори-долини, темні лісове,
Темні лісове, чистое поле».
Вихвалює ся третій товариш,
Третій товариш — сам Біг небесний:
«Як же я спущу дрібного дожджу,
Зрадує ми ся весь мирний світок...»

(Гн. 172)

Колядковий герой (звичайно, це буває парубок) називає місяць своїм батьком, зірницю — матір'ю, а сонце — братом:

В мене батенько ясен місяченько.
В мене матінка ясна зіронька,
В мене братенько ясне сонечко...²

Крім того, в цій групі колядок вже помітний вплив християнських елементів на пережитки поганського світогляду. Внаслідок цього впливу мітичні образи замінюються християнськими

¹ Записано від Марії Кудлань у селі Вороновиці на Вінничині, жінки понад п'ятдесят років.

² М. Грушевський, «Іст. укр. літератури». Том I. Київ-Львів, 1923. Стор. 206.

святими. В одній з колядок цього типу святі трубачі голосом своїх труб викликають зміни в природі:

В святого Дмитра труба із срібла,
В святого Юра труба із тура.
А як затрубив ще й святий Дмитро,
То й покритв зимков всі гори біло.
Святий Юрій як се затрубив,
Всю кригу розбив, дерева розцвив...¹

До цієї ж групи належать також такі колядки, в яких оспівується герой, що наміряється стріляти на змія, сокола чи оленя, але не вбиває своєї жертви, бо вона випрошується у нього, обіцяючи багаті дарунки або поміч при сватанні дівчини. Одну з кращих колядок цього типу записав Іван Франко у селі Нагуєвичі коло Дрогобича. Ось вона:

Стоїть яворець тонкий, високий, —
Гей, дай Боже!
Тонкий, високий, в корінь глибокий.
А в коріньку чорні купоньки,
А в середині ярі пчівоньки,²
А на вершечку сив соколенько.
Сив соколенько гнізденце си в'є,
Гніздеце си в'є, біл³ камінь бере,
Біл камінь бере, все на спід кладе,
В серединьку цвіт-калиненьку,
Вершок виводить сріблом-золотом.
Попід яворець здавну стеженька;
Наїхав нею гречний панонько,
Гречний панонько, чом Іванонько.
Під ним коничок темносивенький,
Темносивенький, барзо буйненький,
На тім конику гречний панонько,
Гречний панонько, чом Іванонько.
На нім сукенки кармазинові,
На нім чобітки сафіянові,
На тих чобітках срібні підківки.
На нім шапочка магерова,
А за плечима тугий лученько,
Тугий лученько, дрібні стрілоньки.
Ой, верг він оком на зелен явір,
Тай издурів він сива сокола.

¹ Ф. Колесса. Львів. 1938. Стор. 168.

² Бджілоньки.

³ Білий.

Взяв добувати дрібні стрілоньки,
Взяв наміряти з туга лученька:
Ци під горленько, ци під крилонько?
Сив соколенько рік му словенько:
«Ой, пане, пане, не стріляй мене.
Не стріляй мене, не рубай мене!
Стану я тобі а в вислуженці,
А в вислуженій, а в вигодонці:
Як ти поїдеш за тихий Дунай,
За тихий Дунай по гречну панну —
Твоїм боярам броди покажу,
Броди покажу, мости поставлю;
Твою панночку сам перенесу,
Сам перенесу, вінка не зроню;
Тебе самого — на золотий міст,
На золотий міст, на срібну лавку.
За тим словеньком будь же ми здоров,
Будь же ми здоров, гречний паноньку,
Гречний паноньку, чом Іваноньку!
Дай же ти¹ Боже, а в поли² полон.
А в поли полон із усіх сторон,
Дрібні снопоньки, густі копоньки,
В оборі плідно, дома західно³,
Дома західно та і радісно!⁴

Іноді в таких колядках оспівується чудодійна будова золотого терема на рогах в оленя, або будовання церкви з допомогою коня:

Рано в неділю кури запіли,
А хто раніше встав, три свічки всукав:
При першій свічці личко вмивав,
При другій свічці коника сідлав,
При третій свічці з двору виїжджав,
А був же того гречний молодець,
Гречний молодець на ім'я пан Дмитро
Хвалився конем перед королем:
Нема в короля такого коня —
Золота грива всю землю вкрила,
Срібні копита камінь лупають,
Камінь лупають, церкву складають,

¹ Тобі.

² В полі.

³ Щоб було коло чого заходитися.

⁴ Філярет Колесса, «Українська усна словесність». Львів, 1938. Стор. 182-184.

З трьома верхами, з трьома хрестами:
На першій хресті — сонечко в весні,
На другій хресті — місяць у креслі,
На третій хресті — зоря із моря,
Зоря із моря, два три, престола,
На тих престолах — Матка Христова,
Книжку читає, Христа благає
За вітця, матку, та всю челядку,
За челядочку, за худобочку.¹

Наскільки в колядках цієї групи грає ролю символіка поетичних образів, — пише Філярет Колесса², — чи глухий відгомін із давніх мітологічних зображень, — це питання, вирішення якого тим трудніше, що на слов'янському ґрунті наступило поплутання християнських та апокрифічних елементів із пережитками передхристиянського світогляду, наслідком якого було й перенесення мітологічних зображень на християнських святих (Юрія, Миколу, Василя, Іллю) і творення нової, християнізованої мітології».

Весільні мотиви

Важливе місце в колядках займають і мотиви кохання, що стоять у зв'язку з різдвяним ворожінням дівчат (інколи й парубків) про сватання та весілля. У цих колядках, призначених для дівчини або парубка, оспівується дівоча краса, яка порівнюється з красою царівни або королівни, як ось:

Ой, рясна, красна в лузі калина;
А ще красніша (такого і такого) дочка;
По двору ходить, як місяць сходить;
В сінечки прийшла, як зоря зійшла;
В хату прийшла, пани стрічають;
Пани стрічають, шапки здіймають;
Шапки здіймають, її питають:
Чи ти царівна, чи королівна?
То ж не царівна, не королівна;
То дівчина, (такого і такого) дочка;

Ми ж її поважаємо,
Святим Різдрвом поздоровляємо,
З отцем, із ньокою, і зо всім родом.³

¹ «Русскія народныя пѣсни въ Буковинѣ», Я. Ф. Головацкий. Часть III. Москва, 1876. Стор. 546.

² Ф. Колесса. «Укр. усна слов.», Львів 1938. Стор. 46.

³ «Обычаи, повѣрья...» сост. Николаемъ Маркевичемъ. Кіевъ, 1860. Стор. 26.

Співається ще в цих колядках про любовне ставлення милого до милої, про мощення мостів, про те, як *дівчина стереже сад-виноград або «вино»*:

Ой, гула, гула крутая гора,
Що не вродила шовкова трава,
Тільки вродило зелене вино;
Красная панна вино стерегла,
Вино стерегла, кріпко заснула.
Як налетіли райські пташки,
Обдзюбали зелене вино
Да й пробудили красную панну.
Ой, скоро ж вона теє учула,
Своїм рукавцем на їх махнула:
«Ой, шуги в луги, райські пташки,
А мені вина треба й самої;
Брата женити, сестру оддавати.»¹

Співається і про плетення вінків, і про сватання та старостів, про золоті персні, шовкові сукні та «перлові нитки» — коштовне намисто, яке дівчині дарує милий» або її брат:

Сама молода зарученая
Да чому ти, дівчино, гуляти не йдеш? —
Ой, як мені, дівчині, гуляти йти,
Що мої братики з війська приїхали;
Привезли мені три подарочка:
Перший подарок — золотий перстень,
Другий подарок — зелена сукня,
Третій подарок — перлова нитка.
Золотий перстень, як огонь, сяє,
Перлова нитка голову об'їзує...²

Ці колядки своєю символікою нагадують весільні пісні, до яких вони наближаються ще й характером величання.

Типовим зразком «любовної» колядки є така величальна пісня, в якій підкреслюється перевага милої або милого перед батьком, матір'ю, сестрою або братом. Такі колядки звичайно будуються за постійною схемою, а саме: дівчина чи парубок — в залежності від того, кому співається колядка — знаходиться в скруті і потребує допомоги. І цю допомогу не може подати ні батько, ні мати, ні сестра, ні брат — тільки мила (милий). Найчастіше оспівуються такі ситуації: дівчина топиться в Дунаї і ніхто її врятувати не може, рятує її тільки милий; козак просить викупу з неволі — ви-

¹ «Обычаи, повѣрья...» сост. Николаем Маркевичемъ. Кієвъ, 1860. Стор. 24.

² Там же. Стор. 23.

куп приходить від милої; дівчина загубила золотий перстень — всі шукали, але ніхто не знайшов лише милий, і з низьким поклоном повернув його дівчині.

В нижче наведеному прикладі — ситуація найпростіша: дівчина нікому не хоче кинути яблуко, бо береже його для милого:

За воротами на муравоньці
Зеленій, зеленій,
Яблунь червоні, ябка зрадила.
Там дівчина яблука вержить;
Вийшов до неї батенько єї:
Ой, доню-душко, звержи яблушко!
Ні, вам не звержу, бо милому держу!

Далі в колядці співається, що приходить до дівчини мати, сестра, брат, але всім вона відповідає те саме:

Тобі не звержу, бо милому держу...

Нарешті приходить милий:

— Мила душко, звержи яблушко!
— Ой, тобі звержу, бож тобі держу!¹

Від сивої давнини в Україні існує повір'я, що золотисто-зелене пір'я павича приносять щастя в коханні². Колись дівчата вплітали пір'я павича у свої весільні вінки. Цей звичай оспіваний в колядці, яку мені пощастило записати в одному з таборів у Німеччині:

По горі, горі павоньки ходять,
Ой, дай Боже, по горі, горі.
За ними ходить гречная панна,
Ой, дай Боже, гречная панна.
Гречная панна, панна Оксана.
Ой, дай Боже, панна Оксана.
Ой, ходить, ходить і пір'єчко збирає,
Ой, дай Боже, пір'єчко збирає,
Пір'єчко збирає, у рукав складає,
Ой, дай Боже, у рукав складає.
З рукава бере, на столи кладе,
Ой, дай Боже, на столи кладе.
З столика бере, виночок вина,
Ой, дай Боже, виночок вина.
Виночок вина, на голівку кладе,
Ой, дай Боже, на голівку кладе.

¹ Записано від Марії Баран, що походить з села Паушівка біля Бучача (Галичина).

² Цікаво, що в Баварії — навпаки: павич — символ нещастя.

Та звилися буйні вітри,
Занесли вінець на синє море,
А там три рибалки рибу ловили,
 Ой, дай Боже, рибу ловили.
Рибу ловили, вінець зловили,
 Ой, дай Боже, вінець зловили.
«Та що ж нам буде та й за перейми?»
 Ой, дай Боже, та й за перейми?»
Першому буде шовковая хустка,
 Ой, дай Боже, шовковая хустка.
Другому буде золотий перстень,
 Ой, дай Боже, золотий перстень.
Третьому буде сама Оксана,
 Ой, дай Боже, сама Оксана.¹

Отже, всі колядки цієї групи мають на меті напрозорити щасливе весілля в домі, одружитись і жити в щасті й достатках, як про це співається в колядці-віншуванні, що призначена для парубка:

А за сим словом в дзвоники дзвоним,
В дзвоники дзвоним, тобі ся клоним.
Гречний молодець, на ім'я пан Данило,
Тобі ся клоним, тебе шануєм,
Тебе шануєм, тебе віншуєм:
Щастям, здоров'ям і долев добров,
І долев добров, і віком довгим,
І з вітцем, з матков, з усев челядков,
І з милов своє нареченою,
Нареченою, зарученою;
В городі зело, в дворі весело,
В городі зілля, в дворі весілля,
А сам вийди к нам та подякуй нам,
Що те так красно защебетали,
Як соловейко у лузі в тузі,
Як зазулечка в вишневих садах,
Як ластівочка в побитих дворах,
Як златі гуслі, як срібні струни,
Стрілці молодці в мисливській думі.²

¹ Записано від Марії Б., молодиці коло 30-ти років.

² «Русскія народныя пѣсни въ Буковинѣ» з «Нар. пѣсни Гал. и Угор. Руси», собранья Я. Ф. Головацкимъ. Часть III. Разночтенія и дополненія. Отдѣленія II. Стор. 555-556.

Починаючи приблизно з другої половини ХІХ-го століття на Україні найбільше поширені колядки релігійно-біблійного змісту. Ця група колядок охоплює багато євангельських та апокрифічних оповідань про життя, муки, смерть і навіть воскресіння Христа. Співається в цих колядках і про вибирання імені для Народженого; про Богородицю, що шукає нічлігу та ховає Христа перед жидами; про грішне дерево «иву», що дало себе вжити для мук Христових, і про те, як з кожної краплини Христової крові виростають християнські церкви:

1

Там на річці, на Йордані
Пречиста Діва сина купає,
Сина купає, ченців питає:
«Гой, ченчики Васильчики,
Охристіте сина мого,
Сина мого єдиного!»
Они взяли, не християн,
На престолі положили.
«Яке ему ім'я дати?»
Яке дати, таке дати:
Хіба Петром его назвати?»
Пречиста собі не злюбила,
Від престола відступила.
Стали ж они знов гадати,
Яке ему ім'я дати?
Яке дати, таке дати:
Хіба Павлом го назвати?»
Пречиста собі не злюбила,
Від престола відступила.
Стали ж они знов гадати,
Яке ему ім'я дати?
«Яке дати, таке дати:
Хіба Христос го назвати?»
Пречиста собі полюбила
До престола приступила.

2

Гой, на річці, на Йордані
Пречиста Діва Христа купає;
Як купала, вповивала,

У зірниці колисала;
У зірниці колисала,
У місяці заховала.
Прийшли, прийшли всі жидове,
Всі жидове, кагалове:
«Гой, ти, Діво, ти, Маріє,
Де ти Христа, бай, поділа?»
— «Ба я его не дівала,
У Іордані заховала».
Пішли Іордань в'ни спускати,
Христа Бога в нім шукати:
Увесь Іордань ізшукали,
Христа Бога не спіймали.
«Гой, ти, Діво, ти, Маріє,
Де ти Христа, бай, поділа?»
— Ба я его не дівала,
У пшениці заховала».
Пішли жиди лани жати,
Христа Бога в них шукати:
Усі лани позжинали,
Христа Бога не спіймали.
— Гой, ти, Діво, ти, Маріє,
Де ти Христа, бай, поділа?»
— «Ба я его не дівала,
У темний ліс заховала».
Пішли жиди ліс рубати,
Христа Бога в нім шукати:
Усі ліси до пня стяли,
Христа Бога не спіймали.
«Гой, ти, Діво, ти, Маріє,
Де ти Христа, бай, поділа?»
— «Ба я его не дівала,
У зірниці колисала;
У зірниці колисала,
У місяці заховала».
Стали жиди з книг читати,
Мусів місяць Христа дати.
«Ти, місяцю, гой, ти, змінний,
Дав ти Христа на невірних,
А в'ни его зараз взяли,
На тяжкій муки дали;
Всяке древо в пушки били,
Ни одно ся не приймало,
Лиш червива тая ива
В Бога тяжко прогрішила,

В Бога тяжко прогрішила,
Із-за нігтів кров пустила;
А де тая кровця кане,
Там церковця зараз стане,
Там сам Господь служби служить
За здорових, за недужих,
За багатих, за убогих,
За кроваві Христа ноги,
За кроваві его руки:
Слава, Христе, ти за муки!»¹

Колядки біблійно-релігійного змісту звичайно співаються господареві, господині і взагалі старшим людям.

Отже ми переглянули основні групи мотивів українських народніх колядок. Це дуже короткий перегляд, але він — як нам здається — вже показує, наскільки наша колядкова поезія багата і різноманітна, яке вона має глибоке і міцне коріння в нашій історії, в побутових особливостях нашого народу, яке в ній невичерпне багатство поетичних образів.

¹ «Народныя пѣсни Гал. и Угор. Руси, собранныя Я. Ф. Головацкимъ. Часть III. Разночтенія и дополненія. Отдѣленія II. Обрядныя пѣсни. Роздѣл «Русскія народныя пѣсни въ Буковинѣ». Стор. 549-551.

ВЕРТЕП

Як пише Микола Маркевич, у день Різдва Христового грамотні міщани, дяки, школярі та церковні співаки збирались і носили по хатах відомий ляльковий театр під назвою вертеп.¹

Походження вертепу, як думає Маркевич, можна віднести до часів гетьмана Конашевича-Сагайдачного, до 1600-1620 років, коли цей гетьман відновив київську братську школу і Академію.

Польсько-український етнограф, Еразм Ізопольський² твердить, що вертеп на Україні виник і найбільше поширився в роках 1591-1639.

Під 1666 роком ми знаходимо писану згадку про вертеп у матеріялах Львівського Ставропігійального братства. Серед інших його видатків записано і видатки на збудування вертепу та на декорацію до нього.³

Отже маємо підстави думати, що вже в XVII-му столітті виставляти на Різдво вертепну драму — це був загальновідомий і по всій Україні поширений звичай. Але, якщо про вертеп взагалі ми маємо згадки в нашій літературі з XVII-го століття, то тексти вертепної драми дійшли до нас тільки з другої половини XVIII-го століття. Причина цьому, криється мабуть, в «усній традиції» вертепної драми. Текст вертепу напевно знали всі бурсаки, дяки та співаки на тодішній Україні, а тому записувати та ще й зберігати текст вертепу не було потреби.

Найстарший відомий нам запис української вертепної драми був зроблений тушинським дяком, Іваном Даниловичем, у 1771 або 1776 році, але цей текст, на жаль, не повний — це лише окремі виписки з вертепної драми.⁴

¹ «Обычаи, повѣрья, кухня и напитки малоросіянъ. Извлечено изъ нынѣшняго народнаго быта и составлено Николаемъ Маркевичемъ». Київ. 1860.

² Еразм Ізопольський. «Badania podań ludu. Pamiątki Ukrainy». Надруковано в «Атеней» Крашевського за 1843 рік.

³ Євген Марковський. «Український вертеп». Розвідки й тексти. Випуск I. у Києві. З друкарні Всеукраїнської Академії Наук. 1929.

⁴ Перетць В. И. «Къ истории польского и русского народнаго театра». Изд. Отд. рус. языка и словесности Академии Наук. 1905, I. Стор. 61-62.

Другий текст, писаний польсько-українською мовою, дійшов до нас з 1790 року; це не оригінал, а лише копія, та й тій копії бракує початку.¹

Найповніший текст, що ми його маємо з XVIII-го століття, це так званий «галаганівський» список, що був записаний у селі Сокиренцях у 1770 році від київських бурсаків; але збереглася лише копія, а про оригінал нічого не відомо.²

З XIX-го століття ми маємо вже трохи більше текстів вертепних драм. Найкращий з них — це вертеп Миколи Маркевича, що був виданий у Києві в 1860 році. Далі назвемо текст Славутинського вертепу запису В. Мошкова року 1897, Батуринський вертеп запису Ю. Жалковського року 1899 та вертеп Чалого, що був надрукований у 1889 році.³

З XX-го століття ми покищо маємо Житомирський вертеп запису Василя Кравченка року 1927, Славутинський вертеп запису В. Пруса року 1928 та Хорольський вертеп, що теж записаний у 1928 році.

Розуміється, що це не всі існуючі тексти вертепів. Текстів вертепних драм є ще багато, але ми про них нічого не знаємо. Наше завдання — завдання всіх, кому дорога українська народня творчість та українська минувшина, хто любить і цінить традиції нашого народу, розпитувати людей та розшукати в стародруках ще невідомі чи маловідомі тексти наших староукраїнських різдвяних вертепів.

Будова українського вертепу

Етнограф Микола Маркевич, якого ми вже згадували, докладно описав вертеп другої половини XIX-го століття. Подаємо цей опис у власному перекладі:

«Наш вертеп є похідний будиночок з двома поверхами. Зроблений він з тоненьких дощок і картону. Верхній поверх має балюстраду, за балюстрадою відбувається містерія: це Вифлеєм. На нижньому поверсі трон царя Ірода: долівку обклеєно хутром для того, щоб не видно було щілин, якими рухаються ляльки. Кожну ляльку прикріплено до дроту; під долівкою є кінець цього дроту: за цей кінець, придержуючи ляльку, вертепник вводить її в двері і водить у напрямку, який для неї необхідний. Розмова від імени ляльок відбувається поміж дячками, співаками і бурсаками то пискливим голосом,

¹ Іван Франко. «До історії українського вертепу XVIII в». Зап. НТШ. Том 72.

² Євген Марковський. «Український вертеп».

³ Воспоминання М. К. Чалого. Ч. I-II. Київ. «Старина». 1889.

то басом — відповідно до потреби. Вся друга частина вистави відбувається на нижньому поверсі».¹

Щождо тексту вертепної драми, то це — цікаве поєднання книжних елементів з елементами народними. Вертепна драма складається з двох частин: різдвяної драми і механічно приєднаної до неї сатирично-побутової інтермедії. Перша частина вертепу, що іноді зветься «святою» — більш-менш стійка, а друга, народня змінюється в залежності від місцевих умов, історичного періоду та від здібностей самого вертепника.

Обидві частини — «свята» і народня — різняться між собою ще й мовою. Перша частина написана старою «книжною» мовою з великою кількістю церковно-слов'янizmів, а друга — створена народом і мало чим різниться від сучасної української мови.

«Свята» частина вертепу

У вступі до вертепної драми Микола Маркевич пише так:

«...І Навуходоносора, і блудного сина, і вертеп написали, очевидно, українці, отже в Академії Київській».

Всі пізніші дослідники вертепної драми — В. І. Перетц, М. Петров, Євген Марковський та інші — не заперечували «книжного» (писаного) походження першої частини вертепної драми. Крім того, всі погоджуються з тим, що вертепна драма, якщо і не була створена цілком в Академії Київській, то в усякому разі дістала там поважне літературне оформлення.

Про «книжне» походження «святої» частини вертепу свідчить ще й те, що вона майже незмінна в усіх списках відомих нам вертепів. Друга ж (народня) частина — змінна. Правда, у пізніших записках текст першої частини вертепу скорочений, а в окремих місцях дуже попсований — перекручений. Наприклад, у Хорольському вертепі хор співає:

Не плач, Рахіль, зрящого то тела,
Не умирай, а процвітай.
З новою кринню, ку Богу і сину
Не йміла причину.

(Є. Марковський, «Укр. вертеп». Стор. 192).

Такі перекручення можна легко пояснити. Справа в тому, що стара книжна мова була зрозуміла для спудеїв Київської Академії, дяків, школярів та іншого «грамотного люду» тогочасної

¹ «Обычаи, повѣрья, кухня и напитки малоросіянъ. Извлечено изъ нынѣшняго народнаго быта и составлено Николаемъ Маркевичемъ». Київъ. 1860. Стор. 30

України, але мало зрозуміла для ледве письменних або й зовсім неграмотних дрібних ремісників та селян, що пізніше зробилися спадкоємцями перших освічених вертепників.

Так чи інакше, а «свята» частина вертепної драми виконувалася всіма вертепниками і збереглася в усіх відомих нам текстах. Кінчалася ця драма смертю Ірода, а після смерти такого лиходія люд, звичайно, має радіти, поселитися. Отже починається народньо-побутова інтермедія — друга частина вертепу.

«Народня» частина вертепу

Як уже сказано, друга частина — витвір самого народу. В цій частині вертепу ми спостерігаємо віддзеркалення побуту населення України того часу, коли вертеп був створений. Так у Сокиринському вертепі ми бачимо побут XVIII століття, тоді як Батуринський вертеп змальовує нам кінець XIX-го століття, а вертеп, записаний у Хоролі, дає нам яскраву картину 20-их років нашого століття.

Перш за все скажемо про одяг дійових осіб. У Сокиринському вертепі всі жінки мають на собі плахту, запуску, карсетку та білі вишиті сорочки. Дівчина має заплетені коси і стрічки на голові, а «баба» та Климова жінка — очіпки. Навіть Рахіль в описі Галагана виступає в одязі української молодиці. Запорожець — у повному одязі тогочасного козака-запорожця. На обох пастухах, Климові, школяреві, дякові — на всіх ми пізнаємо одяги другої половини XVIII століття.

У Батуринському вертепі, що відноситься до кінця XIX-го століття, ми бачимо вже дещо змінений одяг дійових осіб. В IV сцені II частини читаємо таке: «На сцену з'являється багато різноманітних фігур: генерали, офіцери, солдати, купці, козаки, селяни та пани — всі в одягах останнього часу»¹ — тобто 1899-го року, коли був записаний вертеп. Зрозуміла річ, що одяг кінця XIX-го століття багато чим відрізнявся від одягу часів козаччини.

У Хорольському вертепі ляльки одягнені так, що «коли ці ляльки поставити поруч, то вони викликають спогади про 1918 рік».²

Тепер перейдемо до дії персонажів. Як відомо, у XVIII-му столітті, а особливо після поразки під Полтавою року 1709, на Україні були «постої» російських військ, що дуже допікали нашому

¹ Євген Марковський «Український вертеп». 1929.

² Там же.

населенню. Хоч населення москалями було незадоволене, все ж у Сокиренському вертепі ми не зустрічаємо такого гостро негативного ставлення персонажів до москаля, як до поляка. Це, очевидно, тому, що москалі, як окупанти України, могли контролювати публічні виступи. Крім того, відогравали тут певну роль і віроісповідні мотиви.

Негативне ставлення Запорожця до поляків (а тому й до «католиків», під якими розумілися «ляхи») — річ самозрозуміла. Текст Сокиренського вертепу, як про це вже згадувалось, був записаний у році 1770-му лише через два роки після вибуху великого повстання населення Правобережної України проти поляків. Це був час, коли на Україні виникло прокляття: «Щоб тебе свята Кодма не минула!»¹ Тоді ж в Умані, як говорить переказ, виникла і приказка: «Лях і москаль на один копил шиті!»²

Дивує нас бруталне ставлення Запорожця до «попа» — священика. Аджеж кийські бурсаки — імовірні автори і безсумнівні виконавці Сокиренського вертепу — самі мали стати священиками — чому ж вони так негативно ставились до «попа»? Відповідаючи на це питання, ми можемо висловити здогад, що і тут вертепники, очевидно, мали на увазі не попа, а ксьондза отже, знову ж таки поляка. Та найкраще це місце обійти словами того ж Запорожця:

«Доводиться з пісні слів не викидати,
А що було, то вже пройшло.
І прощу об тім лихом не поминати!»

Негативно ставлення до жида-шинкаря та цигана — гендьяра кіньми, на мій погляд, зовсім не свідчить про національну нетерпимість, а є лише реакцією на соціальні відносини.

Щождо монолога Запорожця у 12-тій яві, то це — цікаве відображення політичної ситуації тогочасної України взагалі і Запоріжжя зокрема. То був час, коли над Січчю збиралися «чорні хмари». Запоріжжя зруйновано року 1775-го, отже лише через п'ять років після того, як цей монолог був записаний у селі Сокиренцях.

¹ *Кодма* (або *Кодня*) — містечко Житомирського повіту на Волині, де року 1768 під проводом региментаря Стемпковського поляки переводили суд над гайдамаками з нелюдськими карами на смерть та каліцтво. (З Української Загальної Енциклопедії, том II. ст. 298).

² Цей переказ був записаний мною в 1937 році від Марії Г-к, жінки понад п'ятдесят років на Уманщині. Переказ розповідає, як Іван Гонта і Максим Залізник попрокидалися з похмілля у Трековому лісі з пов'язаними руками. І ось тут Залізник сказав до Гонти: «Бачиш, Іване, лях і москаль на один копил шиті!»

Запорожець у цьому вертепі і співає, і б'є всіх підряд, не минаючи й самого чорта, і танцює, але за цими веселоцями все ж відчувається смуток. Тодішня козацька старшина, козаки та й посполиті, дивлячись на «сокиренського» Запорожця, мали, — як нам здається, — більше підстав до роздумування, аніж до сміху.

Дія Батуринського вертепу малоє побут України, що вже втратила будь-яку автономію і цілком залежала від Росії. Запорожець тут те саме, що в Англії Панч, у Франції Полішінель, а в Італії Пульчінелльо — народній блазень. Він уже не співає патріотичних пісень, не виголошує промов, над якими варто задуматись, а просто розважає публіку своїми не надто влучними дотепами, танцями та бійкою. Його постать утратила ту ідейну наснагу, яку мала в часи Козаччини. Але в цьому вертепі з'являються нові і досить цікаві побутові сцени, як ось залицяння парубка до дівчини, де вдало використовуються народні пісні. Бачимо в ньому і моменти суто місцевого, батуринського побуту: тут з'являється чернець Крупецького монастиря і Солоха — молодиця з села Осицького. Крупецький монастир був тоді в селі Осицькому — за п'ять кілометрів від Батурина. З'являються тут уже російські генерали, офіцери, лікар у військовій уніформі.

Цікаво, що козак-запорожець у Сокиренському вертепі йде до куреня «віку доживати», бо ж Запоріжжя ще існувало в ті часи; а вже в кінці XIX-го століття козакові немає куди йти, бо ж Україна втратила і ту автономію, що мала колись, а Запоріжжя було давно зруйновано москалями. Козака в Батуринському вертепі вбиває кінь, а музика грає по ньому сумну мелодію. На цьому друга дія Батуринського вертепу й кінчається, бо Савочка-жебрак, що з'являється після смерти козака, має чуже обмежену ролю: він збирає гроші за виставу.

У Хорольському вертепі Запорожець не ліпший, ніж у Батуринському, але, крім нього, з'являється Гайдамака, що своїм виглядом нагадує вояка українського війська 1918-1920 років. Правда, роля цього Гайдамаки дуже обмежена: він виходить, танцює гопака, зникає і більше на сцені не з'являється. Але не забуваймо, що вертеп записано в 1928-м році, коли вертепник не міг показувати Гайдамаку, як позитивного героя, а показувати його в поганому освітленні, мабуть, не хотів і вважав за краще обмежитися гопаком.

З'являється тут уже й донський козак, що б'ється з Запорожцем; але Запорожець його перемагає і до самого кінця вистави залишається живим. В цьому я вбачаю знак пробудження

національної свідомості і віри населення України в те, що козацька слава невмируща.

Далі на сцені з'являються росіяни і співають «частушки» — дуже поширений жанр фолкльору в часи Визвольних Змагань на Україні, занесений до нас москалями.

Дуже характерну для тих років пісеньку співають на сцені жид і жидівка:

Жидівка: Ой, куди ж ти ідеш,
 Куди шкандибаєш?

Жид: У райком за пайком,
 Хіба ж ти не знаєш?¹

Як бачимо з прикладів Батуринського і Хорольського вертепів, вертепні драми XIX і XX століть значно поступаються перед старим Сокиренським вертепом часів козаччини, поступаються не тільки під ідейним, але й під мистецьким поглядом.

¹ Є. Марковський, «Укр. вертеп».

ВІРШІ НА РІЗДВО ХРИСТОВЕ

Крім колядок і вертепів, був колись, а подекуди зберігся й досі, звичай виголошувати вірші на Різдво Христове.

Виголошувати вірші ходили, звичайно, хлопці-школярі, збираючись невеличкими гуртками по 2-3 особи

Змістом різдвяних віршів були священні події, про які звичайно згадує церква під час різдвяного Богослуження. Деякі з цих віршів були очевидно, частинами вертепних драм, повні тексти яких до нас не дійшли. На «вертепне» походження цих віршів указує ще й той факт, що іноді виголошувачі віршів характеризуються під пастухів, вояків царя Ірода, чорта та інших персонажів вертепних драм. Крім того, різдвяні вірші в окремих місцевостях України ще й досі називаються вертепами.

Нижче ми подаємо, як приклад, кілька різдвяних віршів з Слобідської України.

Будьте здорові та не лайте мене.
Чого я прийшов — питайте мене,
Чого прийшов, яким дотепом?
Не сам прийшов я, а з вертепом,
Щоб нам його показати і при все чудо розказати,
Що сам чув і що бачив;
Коли захочете питати, так цур, не перебивати!
Як ми вчора пасли овець ватагу —
Та не дивуйтесь на відвагу:
Бо це було у теплому краю.
Корм придався зелененький,
Кошари були готовенькі —
Все, як на песні буває у маю,
Усе було гарно, нічого й казати.
Як стало вже смеркати,
Я дав раду: «Гоніть, хлопці, ватагу
Та варіть круту кашу з салом,
А, наївшись каші, гоніть ватагу на баз
Та запирайте добре ураз,
Щоб який варяга не причвалав
Та й нашої ватаги не вкрав!»
Тількищо поснули, збунтувалась уся ватага,
Вся від стіни: неначе у броварні брага.

«Яцько, Опанасе, і ти, Тарас! беріть добру дубину
Та спишіть варязі усю спину!»
Аж гульк: а воно сяє і крилами махає.
Яцько каже: «Це птах», а Панас: «Це пряха».
А я кажу: «Тю, дурні! Це янгол Божий,
Хіба ж ти не бачиш, який він гожий?!»
І почав питати, щоб почути від нього глас:
«Чого ти, янгол Божий, прилетів до нас?
Чи душі хочеш забрати,
Чи вівці у нас поодніматі?» —
«Я послан не за душами, а послан небесами
Повідать вам радісну весть:
Бог з неба прийшов і на землі днесь!» —
«Ой, лихо! Чи не за гріхи карати?» —
«Про це нічого й помишляти:
Які і є, то Він хоче на себе забрати». —
«Гей-гей, яка чудасія, це збулася та професія,
Що дід Мусій колись казав!
Скажи ж нам, янгол Божий, де той дім пригожий?» —
«Я рад би вас проводить, та треба на небо летіть
І співають: «Діва днесь».
Дивіться на цю звізду пильненько,
Вас доведе вона пряменько». —
«Яцько, Панас, і ти, Протас! Беріть луччу ярку
Та понесім породілі Божій у подарку».
Взяли, пішли, — чого треба, те й знайшли.
Там сиділа породіля Божа, як ясочка хороша,
На руках дитятко держала, а Воно чуть не вимовляло.
Там стояло багато царів: аж цілих три,
І щось вони в подарунок принесли.
Вона від них те все прийнявши
Та разів і п'ять «спасибі» їм сказавши,
Додому підпустила.
А далі й ми приступили:
«Прийми від нас, Мати Божа, ягнятко
Та накорми своє дитятко!»
Вона від нас подарок узяла
І разів з п'ять «спасибі» нам сказала
А ми тоді — хто вліво взяв, хто вправо взяв.
А я оце до вас попав,
Щоб вам усе не розказати
І вас з празником поздоровляти

(Слобода Р.)

Здоров були та з тим, пани,
З чим я ось до вас припхався,
Та не перечте лиш мені,
Бо я того не сподівався.
Скажу я вам вість чудну й дивну,
Та тільки жаль, що половину,
Майже забув, що бачив, а що чув.
Як по правді вам признатись,
А ви скажете, що було б і не братись.
Хоч смійтеся, а це не брехенька
Не з себе вигдавав я сам,
(Бо, далєбі, я бачив сам)
Нас там гурба була немаленька.
І був над ними я личман.
І звали нас: я — Опанас,
Яцько, Панько і був Протая
Та ще й Явтух, підпасич був у нас.
І онечлг була ватага.
Та й не підходить, було, воряга.
А вже дамо парла, аби хто вчув.
А це ж було не серед літа,
Та тільки в теплому краю.
Ми пасли овечат до світа,
Як на весні бува в маю.
Корми задались зелененькі,
Кошари були готовенькі,
Привольє для всього було:
На тирло було де ставати,
Була й вода, щоб напувати;
Признатись, все до нас брело.
Деньок случився веселенький,
І вівці паслися гаразд;
Над вечір стало так хмарненько,
І дощик бризнув кілька раз.
І так уже повечоріло,
Не зоряно, а похмаріло,
То я Яцькові й наказав:
«Женіть лиш вівці ви з Протасом
Та й запирайте з викрутасом,
Та ще щоб хто там з вас і спав».

А ми пішли собі в верб'яжок,
Бож недалечко був лужок,
Панько, я та ще й Явтух,
А ось біжить Протас: трюх, трюх...
«А що, чи справився, Протасе?» —
«Та глянь лише, Опанасе,
Як на небі зоря погоріла,
Глянь, як уся задріла!»
Я — гульк, аж, далєбі, що так.
Дивлюсь, а ще щось ясніє,
Та й думаю: відкіля це взялось?
Та й зірниця не буває;
Ні, це щось дивне бути має!
А далі і хлопцям указав:
«Чи бачите, — я їм сказав, —
Чи бачили ви таку зірницю.
Хоть утреню, хоть вечорницю?
Бо, далєбі, зроду бачу сам». —
«Дивись, наш Панько як дує! —
Явтух побачивши, сказав. —
Вже він недурно так пильнує!»
А далі ось і закричав:
«Сюди, Явтух і Опанасе!
Сюди, Яцько, і ти, Протасе!
Якийсь воряга причвалав до нас!»
Ми кинулись туди скоріше,
Змовлялись бить його дружніше,
Щоб уже більше він не крав.
Ми щоб туди — волосся дубом,
Якби од відьми, устає,
Ми — хто рачки, а хто пугом,
Аби побачити, хто в кошарі є.
Дивимось: з краю в край шагає
Та ще велике щось лігає,
Не чоловік, а бачте, схоже.
Панько сказав: «Це гарна птаха?!»
Явтух: «Ні, це, мабуть, пряха!»
Панас: «Е, тю, дурні! Це янгол Божий!»
Як вимовить оце Панас,
Так опустилось серце в нас,
Мороз по шкірі нас продрав.
А далі трохи ободрились:
Чого ж нам янгола бояться,
Він не кине́ться куса́ться:
Бач, який він гарний, так, як пан.

Тоді до нього причвалали,
А далі разом всі спитали:
«Що ти, пане, скажеш нам?» —
«Ідїть ви до Вифлеєма в стан,
Візьміть з собою і ягнятко,
Побачите там паню і дитятко,
Йому віддайте ви ягня,
Не думайте, що це брехня,
Бо цю ніч Христос народився,
Син Божий од Діви воплотився».
Стрепенувся, та й не стало.
Ну, що ж робити тут припало?
Тут і ума мого не стало:
А що янгол нам віщав; не треба робити.
Зараз їти у кошару ягнятко ловити.
Що лучче ягня то й піймалось;
Піймавши, як на релець, пхались
Та ще совітувались,
Щоб ще куди не заблудити:
Темна ніч, не видно, де ходити.
А далі наш Панько напхався,
Об стайню лобом як удрався
Та лежа слухає чмелів.
А що, Панько, покотився?» —
«Але! На стайню нахватився
Та й гарно лоб свій підігрів». —
«Ідїть же, хлопці, в стайню
Та всі рівненько говоріть,
Щоб не розсердить Діву паню,
Як будемо ягня дарить.
Скоріш ідїть та не тащїтья,
А як казати — вже не вчїтья».
І тільки в стайню що упхались,
То зараз всі позатулялись:
Бо світ великий осіяв.
А далі трохи ободрились,
Навколюшки усі упали,
Тому дитятку поклонились,
А ягнятко пані віддали:
«На, — кажемо, — тобі оце ягнятко,
Щоб не голодне було твоє дитятко!»
Потім вона веліла нам устати
І почала нас ласкаво вітати,
Як ніби знала нас давно.
Біля тїї ж близенько пані

Стояв у жовтому жупані
Старенький дуже чоловік,
Як буцім прожив другий вік.
Біля того дядька близенько,
Понуривши голови низенько,
Тут же, у самих ясел
Стояв бичище і осел,
І вони глянули на нас, бурлак.
Дідок же, трохи поворчавши,
Щось Пані на вухо шептавши,
Балакав з нами сяк і так,
За тим сказав: «Ідїть ви в мир, проповідуйте,
Що це родився Божий син!» —
«Прощайте!» — ми сказали
І кланялись порядку всім.
Пішли відтіль, як не бували,
Ідучи, койщо розмовляли,
І по отари розділились:
Як нам було і що знайшли.
Тоді ми хто вліво, а хто вправо взяв,
Я оце до вас попав.

(Слобода Тарасівка на Слобожанщині.
Селянка М. Мозгова)¹

Звізда світла з востоку гряде,
За собою трьох царів персицьких веде,
Поклін дати царю і пану,
Вишніх сил всього світу гетьману.
Король-Ірод дуже смутився,
Що Ісус Христос від Діви народився,
Велів питати, по всіх землях шукати,
Велів губити, малих діток ізбити.
Одних кіньми топтали,
Других в полі роздирали,
Матері їх гірко ридали,
Руки свої до Бога піднімали:
«О, Іроде безумний! Як ти в собі жалю не маєш,
З невинних младенців кров проливаєш!»

¹ «Жизнь и повѣрья крестьянъ Купянскаго уѣзда, Харьковской губерніи». П. В. Иванова. Харьковъ, 1907. XVII сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества.

«Трон»

В 1908-му році етнограф І. В. Бессараба записав тексти двох народніх вистав — у містечку Нова Прага та в селі Іванівці на Херсонщині. Обидва ці тексти надруковані в одному з видань «Імператорської Академії Наук»¹ і називаються вони «Трон» — імовірно, від трону царя Ірода. В передмові до цього видання читаємо таке: «...кілька років тому в дні Різдваєних свят можна було бачити на вулицях «переодягнених» хлопців, що заходили в заможніші дома і пропонували виставу». А далі пояснення: «Трон» — це народня трагедія-містерія. Всі дієві особи в цій містерії одягнені відповідно до тих ролей, які вони виконують; деякі в машкарах і характеризовані. Для виконання характерів є їй предмети: гірська корона, зброя воїна, косо для смерти тощо...»

«Трон», як і вертеп, складається з двох частин: релігійної, де головну роль грає цар Ірод, і світської, де міг би проявитися народній (національний) характер. Але в обох текстах, записаних Бессарабою, ми нічого українського не знаходимо. Натомість друга дія відкривається піснею: «ездил, ездил русский царь».

В передмові до текстів обох вистав є така приписка: «...тепер (в останні 10 років), з наказу поліції, ця невинна народна містерія заборонена з уваги на небезпеку протиурядової агітації в народі під виглядом «Трону». Це дає нам підставу думати, що були й інші «Трони», без «руссаво царя», тексти яких, на жаль, до нас не дійшли.

¹ «Матеріали для етнографії Херсонської губернії». Собраль І.В. Бессараба. Сборник отдѣлення русскаго языка и словесности Императорської Академії Наукъ. Петроградъ, 1916.

ЩЕДРИЙ ВЕЧІР

Вечеря

За тиждень після коляди, напередодні Нового Року — Щедрий Вечір. Це — залишок стародавнього, імовірно, дохристиянського звичаю. За християнським календарем — це день преподобної Меланії. В народній традиції обидва свята об'єдналися, і тепер маємо *Щедрий Вечір* або *свято Меланки*.

Наддніпрянська Україна і Гуцульщина святкують Щедрий Вечір як значне свято різдвяного циклу з добре розвиненою обрядовістю. Галицьке Поділля не святкує, бо Щедрий Вечір у галичан — напередодні Водохрищів, тоді як на Наддніпрянщині це — «Голодна кутя», Богоявлення надвечір'я.

В Україні на Щедрий вечір батько ховаєся від дітей за пирогами — символом щедрости, багатства!

«Ввечорі, як зоря засяє, мати, було, запалять свічку перед образами, обкурять ладаном хату і поставлять череп'яну миску з пирогами на стіл. Тато сядуть на покутті і голову прихилять — ховаються за пирогами А ми, діти, вдаємо що не бачимо їх:

— Мамо, а де наші тато?

— А хіба ж ви мене не бачите, діти?

— Не бачимо, тату!

— Дай, Боже, щоб і на той рік ви так мене не бачили!

Оце так, було, батько скажуть, перехрестяться і запрошують всю сім'ю до столу, до «щедрої куті» — «щоб у достатках і спокої других свят дочекати!»

Тільки посідали за стіл, а під вікном уже й щедрують:

Щедрий вечір, пане господарю,
Стережи, Боже, твого товару,
Твого товару, всякого статку,
Молім Бога за отця, за матку,
Добрий вечір!»

Отак згадує про Щедрий Вечір добродій Свирид Галушка з Київщини.

Щодо страв Щедрого Вечора, то вони не скрізь однакові: понад Дніпром печуть пироги з м'ясом і смажать гречані млинці на

свинячому смальці, на півдні України фігурують бублики, а в гуцулів — вареники чи, як вони кажуть, «пирог».

Коза

«Як було мені років дванадцять, — продовжує мій співбесідник, — водили ми козу. Зібралось нас аж восьмеро козоводів! Ми що дві-три хаті мінялися, бо ж кожному цікаво бути козою...

— Як же ви робили козу?

— Та як — оце вистружемо обруча з білолозу. На грубшому кінці розколина — роги. Тоншого — вставляємо в розколину і в'яжемо мотузком. Роги обмотуємо лепехою, щоб кращі були. Біля рогів з обох боків дерев'яні ложки — вуха. На протилежно-му кінці обруча — ломачка з віхтиком: це хвіст.

Кому припаде бути козою, одягає обруч — щоб ріжки приходились на голову, а хвіст — за спину. Накидають кожуха — вовною догори. Спереду запинають, щоб тільки роги, вуха та «морду» видко було. Рукави звисають донизу — це ніби передні ноги кози. Однією рукою коза тримається за ломачку і трясє віхтиком — «крутить хвостом».

Крім «кози», є в компанії ще «кіт» з торбою на сало — це найменший з хлопців перебраний за kota з довгими вусами. Він нявчить — просить сала.

Як добре смеркне, починаємо водити «козу». Завидна з «козою» не ходять.

Оце вийдемо на вулицю і радимось:

— Куди підемо?

— Гайда до Свирида Карлаша, у нього дітей багато!

— Ходім!

Приходимо, один біжить під вікно і гукає:

— Дядьку, пустіть козу до хати, бо змерзла!

А дядько ніби відмовляється — так належить по звичаю:

— Немає де тій козі розгулятися — тісно в хаті!

— Та пустіть, бо змерзла!

І так до трьох разів козовод проситься, а дядько відмовляє. Нарешті каже:

— Та я вже пустив би, але... що дядина скаже?

Козовод — до дядини:

— Будьте ласкаві, дядино, пустіть, бо й козенята померзнуть!

— Навіщо ви нам здалися? Уже пізно, діти спати збираються, налякаєте їх!

— Та пустіть, дядино, бо коза мерзне. М-е-е!...

— Я хату помастила, припічок білила, а ви мені пустку зробі-
те!

Коза знову: «Ме-е-е!»

— Та йдіть уже, йдіть... Тільки добре співайте!

Першим іде старший козовод і веде «козу», за ними — «кіт», а
за «котом» — всі щедрівники.

Увійшли, поскидали шапки, «добрий вечір» сказали — не ра-
зом, а хто коли зайшов. Поставали серед хати, і старший козо-
вод починає:

Нуте, панове,
Нуте, мурове,
Поставайте вряду,
Я козу веду!

«Коза» і «кіт» тупають у такт пісні — витанцьовують. А діти
смикають — то «козу» за хвоста, то «кота» за вуса... тішаться!
Щедрівники всі хором співають:

Наша козиця —
Вже стара птиця.
Недавно з Києва,
З довгими кісьми:
— Ногами стопчу,
— Рогами сколю,
— Хвостом змету!
Що на горі вовк з вовчєнятами,
То в долині коза з козенятами.
Ой, де взявся вовк
Та козу натовк,
А вовчєнята — за козенята.
До взявся заєць
Став козу лаять:
— Ой, ти, козиця,
Старая птиця,
Діточкам та й не матиця.
Ухопила серпок,
Та й по полю: скок, скок!
Нажала сніпок
Та й змолотила,
Своїх діточок
Ти й накормила!
Ой, не йди, коза,
У темні ліса,
Там стрільці-гонці

З острови Хортиці!
Що перший стрілець —
Козак-молодець,
Ударить козу під праве вухо.
З лівого вуха потекла брюха!
Тиць, коза впала,
Хвіст свій задрала.

«Коза» падає, задирає хвіст і вдає, що мертва. »Кіт» її ніби обнюхує, крутячи вусом. Хор щедрівників співає далі:

Треба козиці три куски сала.
«Кіт»: М'яу, м'яу...сала!
Щоб коза встала.
Хор: Ой, устань, козо.
Та й струсися!
По цьому дому,
По господарю
Ізвеселися!

«Коза» схоплюється і починає танцювати. Хор співає:

Ой, слухай, козо,
Де труби гудуть,
Там млинці печуть,
То і нам дадуть!

«Коза» йде до печі, задирає морду і нюхає. Хор:

Хозяїн іде пожиток несе.
Перший пожиток:
Мірочка гречки
На варенички.
Другий пожиток:
Мірочка жита,
Щоб коза сита.
Третій пожиток:
Решето вівса,
Зверху ковбаса,
Та й щедрівка вся!
За ці щедрівки —
Кварта горілки,
А з цієї мови
Будьте здорові!

Пісня скінчилась. Щедрівники, звертаючись до господарів, кажуть всі разом — в один голос:
— Будьте здорові з празником!

Старший козовод — до «кози»:

— Кланяйся хазяїну й хазяїці!

«Коза» кланяється господареві, господині та всім дітям — по черзі.

Господар дарує щедрівникам пиріг чи копійок п'ять грошей.
«Кіт» — до господині:

— Мяу, мяу... сала, щоб коза брикала!

Козовод:

— Дайте, дядино, сала, бо кіт здохне!

— Нема сала, миша вкрала! — говорить господиня. Або: Сало — погасало! Не звикайте до сала, бо й нам мало!..

А «кіт» усе нявкає, товчеться навколо господині, аж поки та дасть йому шматок сала. Сало — «котові» в торбу, пиріг — у мішок козоводові, а гроші — в скриньку скарбникові.

Виходячи з хати, щедрівники кажуть:

— Прощайте! Дай, Боже, щоб того року діждали!

Вийшли на вулицю, оглянулись навколо — скрізь темно... Село вже спить, тільки ген-ген, на горі світиться: то дівчата «Меланки» справляють. Козовод:

— Хлопці, ходім!

Прийшли, заглянули у вікно, а там уже й парубки з «Меланкою», — поскидали мошкари, за стіл сідають. Ми всі разом:

— Ме-е-е!...

Дівчата, чуємо, гукають:

— Козоводи прийшли, пускайте їх до хати!

Парубки відчинили нам двері, ми ввійшли, свій дохід — на стіл... Гуляємо всі разом!

Парубоча «Меланка»

За «Меланку» вбирається парубок, що вміє «штуки викидати» — добре жартує.

«Меланка» має свій «почот», сама не ходить! Почот не абиякий: орач з чепігами від плуга, сівач з сівнею через плечі, дід з гарапником, ведмідь, коза, журавель, циган, циганка і чорт з рижками.

Все це — в кожухах догори вовною, в машкарах, лахмітті, підмальоване білою глиною, замашене сажею, з клоччя зроблені бороди, вуса, патли... Одним словом — хто як зумів!

Ватага рухається селом з жартами, вигуком, сміхом. «Циганка» пристає ворожити, «циган» — коні міняти, «ведмідь» танцює,

«коза» грає на скрипку, а «журавель» — найвищий парубок у селі — вибиває в бубон.

Діти юрбами бігають за парубочою «Меланкою», та й старі не раз вибігають на вулицю, щоб подивитись на веселу кумпанію...

До кожної хати ватага не заходить — йде туди, де збираються дівчата. Дозвіл щедрувати парубки випрошують піснею під вікном:

Ой, господар, господарочку,
Пусти в хату Меланочку,
Меланочка чисто ходить,
Нічого в хаті не пошкодить.
Як пошкодить, то помие,
Їсти зварить та й накриє.
Добрий вечір!

— Просимо!

Ватага лишає в сінях свої ціпки та гарапники, обмітає чоботи від снігу і заходить до хати:

— Добрий вечір вам у хаті!

— Доброго здоров'я! А які ж ви кумедні, — щебечуть дівчата, — і ведмідь, і коза... А Грицько який! Де це ти таку хустку доп'яв? Мабуть, мати каглу затикала?!

— Мовчіть, дівчата, — «Меланка» соромиться!

— Ха... Ха... Ха... Диви, як побіліла! Грицьку, чого ж ти вуса не збрив?

Отак жартують над «Меланкою», а «вона» — байдуже: шукає віника, сміття розкидати, свіжих глиняків — припічок «мастить».

Господині знають цю звичку і все ховають, щоб «Меланка» не знайшла.

Щедруючи, хлопці висміюють кепських господинь:

Наша Меланка — неробоча,
На ній сорочка парубоча...
Люди ідуть на жнива,
А Меланка — на пива!
Люди ідуть з серпами,
А Меланка — з шклянками!
Люди нажали по сім кіп,
А Меланка — один сніп!
Пішла Меланка на містечко,
Купила собі пасьминечко.
Пряла вона — від кур до кур,
Напряла починків — один гур!
Дала кицькам мотати,

Кицьки взяли — втікати!
Збіглися люди — дзвонити,
Кицьку з починком ловити!
А ловили — не вловили,
Нашу Меланку похвалили...

— Та годі вам! — обзиваються дівчата — Якоїсь кращої співайте! Козо! де ти?

В середину кола входить «коза» і починає вибрикувати — танцює під спів хору:

Го — го — го, коза!

Го — го — го, сіра!

Го — го — го, біла!

Ой, розходилася, розвеселилася

По всьому дому, по веселому!

Де коза ходить, там жито родить!

Де не буває, там вилягає...

Де коза — ногою, там жито — копою!

Де коза — рогом, там жито — стогом!

А в нас на Сандрівці усі хлопці — стрільці,

Встрілили козу у правое вушко,

В правое вушко — в саме сердечко!

Тут коза впала, нежива стала,

А міхonoша бере дудочку:

Надулась жила, коза ожила

Та й пішла коза, та й стрибаючи,

Та стрибаючи, гасаючи,

Своїх діток та шукаючи!..

Тррт, коза!

«Коза» тупнула ногою — аж шибки на вікнах задрижали, і танець зупинився.

— Добра «коза», гарно танцює!

— Гарно, тільки заспалася, як дід Марко у ярмарку. Бач — роги помокріли!

— А ти що хотіла — вибити «козу» закаблуками і щоб піт не виступив?!

— Дівчата, орач іде! Бач, як чепіги носить!..

В середину кола ввійшов орач. Хор співає:

Твої воли,

Мої воли —

Гей, гей!

А впереді

Два ведмеді —

Гей, гей!
А в пригоні
Дві ворони —
Гей, гей!
В колесниці
Дві синиці —
Гей, гей!

Коли хор співає, орач, тримаючи поперед себе чепіги, вистукує ногами в такт пісні.

Після орача витанцьовує сівач, а далі — ведмідь, журавель і, нарешті, чорт з рогами. Все це викликає багато сміху і влучних дотепів.

Коли щедрівка скінчилась, хлопці скидають машкари і на запрошення дівчат сідають до столу.

Дівоча «Меланка»

Водять Меланку й дівчата. Дівоча «Меланка» має поважніший характер. Дівчата вибирають найкращу з-поміж себе і одягають її «молодою» — вінок, стрічки, багато намиста... Друга з дівчат убирається за молодого, що зветься Василем — жупан, шапка, шаравари, чоботи...

Вся дівоча ватага іменується дружками.

Дівчата з «Василем» та «Меланкою» до хати не заходять — щедрують під вікном:

Ой, на річці, на Йордані,
Добрий вечір на Мелані.
Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на сей вечір!..
Наша Меланка, як біль, біла,
Нашу Меланку журба з'їла.
Васильчику-чичільчику,
Посію тебе на городчику,
Та буду тебе шанувати:
Тричі на день поливати!
Тричі на день поливати
І в неділю підгортати!

Або ще заспівають «дністрянської Меланки»:

Наша Меланка у Дністрі була,
У Дністрі була, дністровую воду пила,
На камені ноги мила,
Білий хвартух замочила:
— Повій, вітре, буйнесенький,

Висуши хвартух тонесенький!
— Повій, вітре, туди-сюди,
Висуши хвартух межи люди!
— Повій, вітре, на болото,
Висуши хвастух, як золото!
— Повій, вітре, на дубині,
Висуши хвартух на дівчині!
Добрий вечір!

— А, здорові були, дівчата! Котра з вас «скарбник»? Щоб Меланці «на вінок» гроші кинути?!...

Отак колись щедрували!»

Дівчата ворожать

Хоч дівчата і самі з «Меланкою» ходять, і парубочу «Меланку» частують вечерею, проте знаходять час поворожити.

Ворожать переважно так само, як на «Андрія» ворожили. Бігають попід вікна слухати, питаються прохожих чоловіків: «Дядьку, як вас звати?», кидають через хату чоботи — куди впаде чобіт носком, туди й заміж вийде... Перелічують кілки в плоті: «удівець, молодець...». Дівчата-гуцулки зав'язують собі очі хусткою і навпомацки лічать кіля в плоті до дев'яти. Дев'ятий перев'язують хустинкою і ранком дивляться: рівний, гарний — наречений такий буде, а як кривий, горбатий, то й «доля» крива!.. На Гуцульщині ще годують kota варениками, як на «Андрія» пса годували, щоб довідатись: «Котра з нас перша заміж піде?»

На Слобожанщині дівчата розкладають опівночі вогнище на березі річки, на льоду прорубують ополонку і чекають, щоб добре розгорівся вогонь. Коли вогнище розгорілось, кожна з дівчат бере тліючу головню і кидає її в ополонку: затріщить вогонь на воді — за багатого заміж піде, тільки «пшикне» головня і тріску не видасть — за бідного!

Дівки-чарівниці в цю ніч збирають «дивацьке» зілля «нечуй-вітер». Хто його знайде, — а росте воно в таких місцях, що тільки чарівниці знають. — той може зробитися нечуваним і небаченим...

Чародійна ніч...

Серед нашого народу існує поетичне повір'я, що новорічна ніч для віруючих людей «розкриває небо, і вони можуть просити у святих все, що їм забагнеться: перетворення води на вино, каменя — на хліб, глини — на мід».

На Гуцульщині в цю ніч газдиня бере опівночі на голову чоловічу шапку і з хлібом та коновкою виходить до води. Там вона тричі занурює хліб у воду і примовляє: «Не хліб ся купає в воді, але я — в здоров'ї і силі!» Набираючи води в коновку, вона примовляє: «Я не беру воду, але мід і вино!...» Повертається газдиня до хати, всі сплять — ніхто нічого не чує. Вона навшпиньках, без найменшого шелесту підходить до своїх дітей і торкається їх голів мокрим хлібом, примовляючи: «Абисьте були такі величні, як святий Василь величний».

У коновку газдиня кидає кілька срібних монет. Ранком на Новий Рік вся родина вмивається тою водою, і це «принесе щастя на гроші через увесь рік!»

Новорічна ніч на Гуцульщині — свято печі. «Цілий рік вона робить службу, а на Василя йде в танець — вона ся віддає!» — так кажуть гуцули про ніч. Ранком на «Меланки» газдині старанно змащують піч глиною — «аби не кляла, що немащена!»... Ніхто тої ночі не спить на печі, не сідає — «бо тяжко їй танцювати...» Звечора на піч кладуть овес — «аби мала чим коня годувати, бо вона йде до міста на герць».

Ніч проти Нового Року наповнена магічними діями, чарами. Все це — намагання розгадати своє майбутнє і забезпечити щастя й добробут на наступний рік.

На Лівобережжі про «нечуй-вітер» існує повір'я, що це зілля росте взимку по берегах рік та озер і що його можна збирати від 13-го грудня починаючи. А в ніч проти Нового Року, опівночі, це зілля має найбільшу силу; проте зрячі люди не можуть його знаходити. Треба просити сліпих, бо саме вони відчують присутність «нечуй-вітру» — він їм очі коле. Це зілля ніби допомагає переправлятися через рік і є корисним для рибалок.¹

Про «нечуй-вітер» згадують і народні пісні, як ось:

«Ой, поріс чебер під нечуй-вітром...»

¹ Н. Маркевич. «Обычай...», 1860. Стор. 86. «Нечуй-вітром» називається кілька рослин української флори. *Hieracium echinoides Lumn* — вживається в народ. мед.: якщо укусить павук, то цим зіллям обкурюють хворе місце; вживається воно і проти цинги. *Hieracium pilosella L.* — в нар. мед. вживається проти скаженини, пропасниці, запалення очей та проти захворування тварин, а особливо свиней (Н. Анненков, Бот. слов., стор. 167). Гуцули «нечуй-вітром» називають *Bellis perennis L.* (Шух., I. 21), що в інших місцевостях України називається «стократъ» або «нагідки». У словн. Б. Грінченка «Нечуй-вітер» — *Hieracium filiosella*.

НОВИЙ РІК АБО СВЯТО ВАСИЛЯ

«...Ще тільки починає, було, розвиднятися, а тато вже будять мене:

— Вставай, сину, годі спати — пора посівати йти!

Я схоплююся з ліжка, швиденько одягаюся, умиваюся та — за рукавицю дідову, а в ній повно зерна: пшениці, жита, ячменю, вівса, гороху — всього по пригорщі і змітане разом. Це я собі ще звечора приготував, щоб було чим посівати.

— Спочатку вдома посівай, — каже батько, — а потім і до людей підеш!

Я став перед образами, набрав жменю зерна з рукавиці, посівав і приказував: «На щастя, на здоров'я та на Новий Рік, щоб родило краще, як торік — жито, пшениця та всяка пашниця... Дай, Боже!»

— Спасибі тобі, сину, що ти нас обсипав щастям. На ось тобі грош та будь завжди хорош!

Взяв я від батька гріш — перший «дохід» за посівання, поплював на нього і сховав у кишеню — на щастя.

— А тепер можна і до людей, — каже батько, — людям посівати!

І я пішов... Пішов до дядька через дорогу. В двері не стукаю, бож знаю: в цю ніч не замикаються — люди посівальників ждуть. Заходжу до хати, скидаю шапку і відразу ж, з порога:

Ходить Ілля на Василя,
Носить пугу житяную,
Де замахне — жито росте,
Роди, Боже, жито, пшеницю,
Всяку пашницю;
У полі ядро, а в домі добро,
Дай, Боже!

— Спасибі, племіннику, — каже дядько, — гарно примовляєш. На ось тобі трохи грошей на книжку — та вчися, щоб дурнем не був!

За це я дядькові руку поцілував: такий у нас був звичай. Як я хотів уже йти з хати, то дячина — до мене:

— Чого ж ти, Свириде, вже ідеш?.. Сідай на лаві, хай у нашій хаті все добро сідає: кури, гуси, качки, рої та... старости, бож маємо дослу дівку!

Я сів, а щоб мені сидіти недурно, то дячина медяника дали...»

Так згадує своє перше посівання наш старий знайомий, добродій Свирид Галушка.

Перший посівальник на Новий Рік звичайно буває і першим «полазником» — приносить до хати щастя. За народнім віруванням дівчата щастя не приносять — тільки хлопці, а тому й посівати дівчатам не годиться.

На Слобожанщині першого посівальника господиня просить сісти на порозі — «щоб кури сідали та курчат висиджували».

Зерно після посівальника збирають і віддають курям — «щоб добре неслися», а горох зберігають аж до весни. Весною, коли повилуплюються гусенята, їх «загодовують» цим горохом — «щоб великі росли».

Колись були такі добрі господині, що сміття з хати не виносили від Святого Вечора аж до Нового Року — «щоб не винести з ним і своєї долі». Ранком на Новий Рік те сміття все ж таки виносили і сипали на одну купу в саду; там його підпалювали, воно горіло, і вогонь той мав чудодійну силу — ним обкурювали садові дерева, «щоб ліпше родили». Гуцули стрибають через такий вогонь, примовляючи на врожай.

На західньому Поділлі від Різдва до Нового Року хату замітають на дві половини. Частину сміття, що від середини до порога, виносять зразу ж, а те, що від середини до покуття, зберігають до Нового Року. А ранком на Новий Рік те сміття виносять із хати, висипають на воротях і запалюють; коли ж вогонь розгориться, стрибають через нього всі: господар, господиня, діти від найстаршого до найменшого, а після дітей — кінь, корова, вівця, коза, свиня, пес, кіт — всяке створіння, яке є в обійсті — «щоб всяка нечисть на вогні залишилась і в новий рік увійти чистими!»

На Київщині сіном, що було постелене на столі під скатеркою на Святий Вечір, господар перев'язує ранком на Новий Рік оwoчеві дерева в саду — «щоб нечисть на деревах не заводилась».

Неродючі дерева «страшать»: стукають сокирою по стовбуру та погрожують зрубати, якщо і далі не будуть родити. Звичайно це роблять діти — брат з сестрою. Сестра — мале дівча — вилазить на грушу чи яблуню і від імени цього дерева «проситься», а брат — хлопчак у татових чоботах та в дідовій шапці, з сокирою в руках — грає ролю господаря. І ось між ними відбувається такий діалог:

— Не рубай мене, буду вже родити.

— Ні, зрубаю. Чому не родило?.. Кажи!

— Бійся Бога, не рубай. Буду родити краще від усіх! — далі проситься плаксивим голосом «дерево».

— Гляди ж, — погрожує сокирою «господар», — як не вродиш цього року, то на той рік зрубаю і спалю!

Після такого «страшення» дерево перев'язують перевеслом. Іноді «для страху» дерево злегка надрубують.

У перший день Нового Року до всього уважно приглядаються, бо все має віще значення. Стоячи в церкві під час утрени, селянин придивляється, як свічі горять у паникадилі: якщо гніт палаючої свічки зігнувся гачком — буде врожай цього року; якщо ж гніт стирчить на свічці, ніби порожній колос на стеблі, — жди неврожаю.

Якщо ніч проти Нового Року тиха і ясна, буде щасливий рік не тільки для людей, а й для худоби. Якщо сонце весело зійде, весь рік буде щасливий, а особливо добрий буде врожай садовини.

Якщо іней рясно вкриває всі дерева, буде врожай на збіжжя.

Перед тим, як сісти за стіл обідати, батько синові дає пиріг і каже: «Їж, сину, та пам'ятай: якщо тобі трапиться зимою збитися з дороги, то згадай, з чим ти їв на Новий Рік пиріг — і відшукаєш дорогу».

Залежно від вдачі, люди говорять: «Піду до церкви, щоб Господь сподобив цілий рік ходити до храму Божого!» або: «Нап'юся горілки, щоб цілий рік було за що випити!»

«На Новий Рік не годиться пити по одній чарці, а все по дві, щоб старі в парі жили, а молоді собі пару знайшли!» — так промовляють за новорічним обідом, коли гостей приймають.

«Мій батько, царство йому небесне, — згадає Свирид Галушка, — дуже любили вареники. На Новий Рік мама, було, як наварять повну макітру — їж, скільки хочеш!... Ото тато, бувало, перед тим, як узятися до вареників, примовляють: «Вареники-мученики, сиром вам боки набивали, маслом очі заливали, в чавуні кипіли — за нас, грішних, такі муки терпіли!»

Якщо частина, неба закрита на Новий Рік хмарами, в тій стороні буде урожай збіжжя — звідти треба сподіватися щастя. Сніг випаде в цей день, — щасливий рік буде.

Перший день нового року — свято Василя.

«Мій старший брат був Василь, — згадає Тиміш Степанович Піддубний. — В цей день, було, всі родичі до нього з'їжджалися на обід — веселі то часи були! На столі таке стояло, що тепер і на виставці не побачиш — шинка, ковбаси, всякі припаси... Ех, та що й казати, — було до чого чарку випити та «дай, Боже!» промовити. А по обіді запрягали найкращі коні в «козирки» і з піснями та вигуками їхали

«на прогін». Коні-змії не чують під собою ніг — санки летять, як на крилах, тільки сніг вихром розлітається на всі боки!»!

Тексти новорічних поздоровлень

Подаємо нижче кілька текстів новорічних поздоровлень, що ми їх записали в різних місцевостях України.

На Херсонщині:

А в полі, полі сам Господь ходив,
Сам Господи ходив, зерно розносив.
Діва Марія Бога просила:
«Уроди, Боже, жито, пшеницю,
Жито, пшеницю, всяку пашницю».
Сію, вію, посіваю, з Новим Роком поздоровляю.
Будьте здорові з Новим Роком і з Василем.
Дай, Боже!

На Київщині:

Сію, вію, посіваю, з Новим Роком поздоровляю.
На щастя, на здоров'я та на Новий Рік,
Щоб уродило краще, як торік, —
Жито, пшениця і всяка пашниця,
Коноплі під стелю на велику куделю.
Будьте здорові з Новим Роком та з Василем.
Дай, Боже!

На Поділлі:

Сійся, родися, жито, пшениця, всяка пашниця.
На щастя, на здоров'я та на Новий Рік,
Щоб уродило краще, як торік, —
Коноплі під стелю, а лен по коліна,
Щоб вас, хрещених, голова не боліла.
Будьте здорові з Новим Роком.
Дай, Боже!

На Буковині:

Сійся, жито, пшениця, всяка пашниця,
На цей Новий Рік, щоб ся вродило ліпше, як торік.
Дай вам, Боже, в щасті, в здоров'ї дочекати
Від Нового Року до Богоявління,
Від Богоявління — до ста літ,
Поки Пан Біг назначить вік!
Дай, Боже!

На Гуцульщині:

Сійся, родися, всяка пашниця: жито, пшениця,
Ячмінь, овес, гречка, горох, сочевиця,
Та на цей новий рік най вам дасть Господь Бог,
Щобисьте біди-смутку не знали,
В щастю, здоров'ю многі літа проживали,
А по смерті царство небесне оглядали.
Гаразд вам, мир Божий зо всіма вами!

«ГОЛОДНА КУТЯ» АБО ДРУГИЙ СВЯТ-ВЕЧІР

Напередодні Водохрищів святкується «Голодна кутя» або другий Свят-Вечір. Увесь цей день віруючі люди нічого не їдять — постують. Сідають вечеряти, коли вже засяє вечірня зоря. На вечерю подаються пісні страви — смажена риба, вареники з капустою, гречані млинці на олії, кутя та узвар.

По вечері діти проганяють кутю: вибігають з хати і паліччям б'ють знадвору в причільний примовляючи:

Тікай, кутя, із покуття,
А узвар — іди на базар,
Паляниці, лишайтесь на полиці,
А «дідух» — на теплий дух,
Щоб покинути кожух.

Збереглося коротке, але цікаве оповідання про те, як колись запоріжці проганяли кутю в себе на Січі. Оповідання це записав етнограф Яків Новицький в році 1876, у селі Кам'янка на Дніпрових порогах, від лоцмана Йосипа Омельченка:

«Було, як повечеряють запорожці на голодну кутю, та вийдуть з рушницями проганяти кутю, то піднімуть таку стрілянину, мов наче й справді війна йде. На другий день, на Водосвяття, йдуть, було, до Дніпра і пушки за собою везуть, як тільки попи начнуть хрест вмачити в воду, то вони й палять з пушок. Ще я добре знаю, як в двадцятих годах в Кам'янці з пушок кутю проганяли, бо тоді були й попи ще з запорожців.

— Чи сохранились ті пушки і тепер?

— Де вам сохранились? Начальство лоцманське давно вже їх захарпало, — ще я був парубком».¹

Уже геть увечері, як стемніє, виносять з хати «дідуха», несуть його на вигін або в садок — як де ведеться — і палять: пускають на «теплий дух». Це — символічне палення зими, щоб «покинути кожух» — накликати весну. Коли все перегорить і нетривкий солом'яний жар погасне, дівчата розхоплюють попіл з «дідуха» і несуть на город — «щоб огірки родили».

В цей день біля церкви святять воду. Йдучи до церкви по свячену воду, люди квітчають посуд — глечики, пляшки, баньки —

¹ М. Драгоманов. «Малороссійскіе народныя предания и рассказы». Київ. 1876.

«безсмертником» або сухими васильками — «щоб Бог милував від злої напасти».

На західньому Поділлі, господиня або старша дочка бере по вечері в миску кілька ложок борошна і на свяченій воді замішує рідке тісто. Цим тістом вона малює хрести на всіх чотирьох стінах хати, в сінях, коморі, стайні та в інших господарських будівлях — «Від нечистої сили».

Батько бере полумисок із свяченою водою і кропилом кропить усіх присутніх у хаті, примовляючи: «Дай Боже, і на той рік діждатися». Далі він іде кропити в сінях, у коморі та навколо хати. Молодший син бере в руки три пироги та йде вслід за батьком. Перший пиріг він кусає в сінях, другий — в коморі, а третій — на дворі.

У місцевостях понад Дніпром — і з лівого, і з правого боку — існує такий звичай: коли принесуть з церкви свяченої води, господар робить з сухих васильків кропило і кропить свяченою водою спочатку все в хаті, а потім комору, стайню, стодолу — всі господарські будови. За господарем-батьком ходить хтось із дітей — хлопчик чи дівчинка — і носить на тарілці пиріг, а в руці — шматочок крейди. Яке місце батько покропить водою, на тому місці, вслід за ним, син пише крейдою хрест. В хаті хрести пишуться на дверях, вікнах, на столі, скрині на посуді — скрізь. У господарстві кропляться свяченою водою і пишуться хрести не тільки на будівлях, а й на хліборобському знарядді — на плузі, боронах, сівалках, косах, граблях. Кропляться свяченою водою і худоба — корови, воли, вівці, коні. Не кроплять лише свиней та курей.

Щождо пирога, то як де ведеться: в одній місцевості хлопчина, що пише хрести, після кожного хреста повинен хоч маленьку крихітку відкусити від пирога і з'їсти. В інших — лише обносять пиріг, а після кроплення вся родина сідає за стіл, розподіляє пиріг і з'їдає його, примовляючи: «Дай, Боже, всього доброго нам і дітям нашим».

Після вечері всі кладуть свої ложки в одну миску, а зверху — хлібину, «щоб хліб родився». Чия ложка вночі «сама перевернеться», той умре.

Кутю, яка залишилася після вечері, виносять курям — «щоб добре плодилися».

Вода, освячена в навечір'ї Богоявлення — «вечірня вода» — вважається святішою, ніж з Водохрищів, і вона «згидлива на всяке лихо».

Увечері, ще завидна, господиня світить лампу — «щоб кури неслися». В цей день не можна кликати курей голосно, бо як почує зла сусідка і промовить: «Твої кури, мої яйця», кури не будуть нестися.

На західньому Поділлі «Голодна кутя» святкується як Щедрий Вечір. Знову, як і на Свят-Вечір, намощують сіна на стіл під кутю і ставлять «дідуха» на покуття. Вносячи до хати сніп жита, господар віншує:

«Віншую вас з щастям, здоров'ям, з цим Святим Вечером, щоб ми в щасті й здоров'ї ці свята провели та других дочекались — від ста літ до ста літ — поки нам Пан Біг назначив вік!»

Перед вечерею батько «клячить» — стає на коліна перед образами і молиться Богові; за ним молиться і вся родина. Помолвившись, батько сам сідає до столу і запрошує сідати всіх у хаті присутніх — як це було і на Свят-Вечір,

Дівчата в цей вечір ворожать: збирають зі столу ложки після вечері і йдуть на поріг тарабанити ложками — «де пес забреше, туди заміж піду!»

В цей вечір у Галичині діти щедрують. Звичай щедрувати в цей вечір тут дуже своєрідний і дуже неоднаковий. Так, у селі Висова, Сандецького повіту, хлопці років по 10-12 співають під вікном таку щедрівку:

Щедрий вечір, добрий вечір,
Христу, Христу, Марію!
На престолі стояла,
Три крижини тримала:
«А ви, люди, знайте,
Наше право дайте,
Наше право — калача,
Виженемо рогача
На старий переліг,
Заб'єм му правий ріг,
Правим рогом трубити,
Хвостом, хвостом гонити».

Кожний із щедрівників носив колись з собою цілий оберемок гілок ліщини. За щедрівку — таку дивну і мало зрозумілу — ґазда виносив пригорщ вівса, намоченого у воді, і висипав його щедрівникові в торбу. Щедрівник же давав ґазді гілку ліщини. Зібраний щедрівником овес вважався найкращим «на розпід», а гілка ліщини мала чародійну силу берегти худобу від «усього злого».

Щождо самої щедрівки, то вона цікава тим, що робить натяк на стародавній поганський звичай наших предків — приносити в жертву волів («виженемо рогача...»¹).

У львівському повіті в цей вечір колись ходили щедрувати дорослі дівчата. Гурток дівчат підходив до вікна, і одна з них гукала:

Пане господарю, чи спите, чи чуєте, чи дома ночуєте?
Чи скажете щедрувати, свій дім звеселяти?
Дні діти побудити, самі веселими бути?

Господарі, звичайно, дозволяли, і дівочий хор співав під вікном:

Плила Касуня бистров рікою,
В Дунаю!
В Дунаю, море,
Касуню, зоре,
Серденько!
За нев батенько над береженьком:
«Подай, Касуню, білу ручку!
В Дунаю! і т. д.
«Ручки не даю, най си пливаю».
В Дунаю! і т. д.
Плила Касуня бистрою рікою,
В Дунаю! і т. д.
За нев матенька, братенько, сестричка — і т. д.
Плила Касуня бистров водою,
В Дунаю! і т. д.
За нев миленький до береженька:
«Подай, Касуїню, білу ручку!»
В Дунаю! і т. д.
Ручку подала, сама виплила
З Дунаю!
З Дунаю, море,
Касуню, зоре,
Серденько!²

На Чортківщині дівчата щедрувати не ходять: сидять вдома і чекають на щедрівників-хлопців. А хлопці щедрувати йдуть лише під вікно тієї хати, де є доросла дівчина. Якщо хлопці минають хату дівчини, щедрувати до неї не заходять, то цим показують,

¹ Про це див. у Якова Головацького «Галицкія народныя пїсни», стор. 526.

² Текст пісні взято зі збірки Якова Головацького «Галицкія народныя пїсни», стор. 142. «Касуня» — ім'я дівчини; мабуть, від Катерина.

що дівці дівувати рано — «мусить ще на запічку кашу їсти». А під вікном хлопці співають таку колядку:

Ой, на леді, на Йордані
Святять воду три янголи.
Йордан воду розливає,
Ворон-коні напуває.
Там Оріся біль білила,
Рум'янеє личко мила,
До місяця говорила:
«Ой, місяцю, місяченьку,
Освіти ясно криниченьку,
Немає ким дати знати —
Їдь, батеньку, біль збирати».
Батенько сі відмовляє:
«Я не піду, не поїду,
В мене сани не складані,
Ворон-коні не ковані».

Далі Оріся звертається до матері, сестри, брата — всі відмовляються. Нарешті вона звертається до милого:

Миленький сі не відмовляє:
«А я піду, я поїду,
В мене сани поскладані,
Ворон-коні поковані,
Буде Христос на Йордані».¹

Окремі групи щедрівників ходять з «козою». До «кози» галичани приспівують:

«Танцю, козуня, танцю, небога,
Дасть тя господар пів золотого...»

Звичай ходити з «козою» тут менше поширений, ніж на Наддніпрянщині або на Гуцульщині.

Розмова тварин

На Щедрий Вечір, так само, як і на Свят-Вечір, за старим народнім віруванням «тварини людською мовою говорять», але підслухати цю мову гріх, і за це Бог карає.

В Галичині записано таке оповідання:

«Чоловік мав пару волів. І він чув, жи люди собі приповідують — худоба говорить на Щедрий Вечір, як господар коло неї ходить. Господар дав бикам їсти, а сам си сховав і слухає. Слухає, а бики

¹ Оповідання про цей звичай і текст щедрівки, я записав у Німеччині (Авгсбург, «Сомме-Казерне») від групи селян з села Паушівки на Чортківщині.

кажуть один до другого: «Нам добре в нашого господаря, але ми його завтра повеземо на цвинтар». А його так Пан-Біг покарав за те, жи він слухав. І зараз на другий день той помер».¹

Подібне оповідання записане і на Київщині:

«...захотілось то йому послухати мови волів. На ніч заліз той хазяїн в ясла. Може, так до півночі лежав, — нічого не чути. Тихо в оборі, худоба лягла на спочинок, жує собі жуйку. Лежали воли, лежали, а далі встає один. Встає, а другий каже до нього: «Чому не лежиш, навіщо ноги томиш?..» А хазяїн в яслах слухає. Коли далі від, той, що встав, каже: «Як то з нами дальше буде, хазяїн наш щось дуже мало паші має. До весни ще далеко, чим він нас догодує до весни?...» Хазяїн все слухає та дивом дивується. Ну, ті лежали, лежали, а тоді знов говорять: «...Єсть ще в його ожеред соломи, що вже три роки, як він стоїть. Тею соломою хазяїн нас буде годувати до нової паші. Якби обмолотив того ожереда, ще б корців зо два жита взяв. Але хазяїн не буде молотити тої соломи, бо скоро умре».²

Перед вечерею господар кадить ладаном, кропить хату «навхрест» свяченою водою, а по вечері обдаровує тварин «пирогом» — хлібиною з хрестом зверху.

Взявши «пиріг», господар підходить до стайні і говорить:

- Хто йде?
- Біг!
- Що несе?
- Пиріг!

¹ «Галицько-руські народні легенди». Том I. Зібрав В. Гнатюк. Л. 1902.

² М. Драгоманов, «...преданія». К., 1876. В цих оповіданнях говориться, що тварини розмовляють вночі під Новий Рік.

Цікаво, що вірування про розмову тварин людською мовою в ніч під Різдво Христове, Шедрий Вечір або Новий Рік здавна існує і в інших європейських народів, як ось у німців, англійців і французів.

Томас Штернберг у праці «Діалекти і фолкльор» подав таке оповідання про одну господиню з Бретанії: «Мала вона одного kota й одного пса. Поводилася з ними кепсько і морила голодом. Коли одного року надійшов Свят-Вечір, вона мало не впала з крісла від здивування, коли почула, як пес сказав до kota: «Ну, надійшов час. коли ми маємо покинути свою господиню. Вона — стара скнира, і цієї ночі прийдуть розбійники і вб'ють її, пограбувавши». — «Це буде добрий вчинок!» — відповів кіт. Перелякана господиня побігла до сусідньої хати. В дверях її зустріли грабіжники, пограбували і вбили». (За «Дейлі Мейл». 1946, Різдво).

В Англії є повір'я, що коли ввійти в стайню точно опівночі, то можна побачити, як весь скот стоїть на колінах. А бджоли співають у цю ніч величальну пісню Різдву Христовому. (Poetical Works of Sir Walter Scott, v. IV. Eding., 1823).

Після цього він заходить у стайню, благословляє тварин хлібною, розламає ту хлібину на шматки і роздає скотині.¹ Іноді, — як де ведеться, — господар ще кропить тварин свяченою водою, промовляючи: «Во Іордані крещающуся Тобі, Господи».

В цей вечір виконують усі ті обряди, що й на «багату кутю» — кличуть мороза, чорні бурі, сірого вовка; але все це вже не так урочисто як на Свят-Вечір.

Коли «кутю проженуть», батько присмалює дітям чуби — «щоб вовка не боялися!»² Згадаймо приповідку: «Не бачив ти ще смаленого вовка!» Ця приповідка стоїть у зв'язку з обрядом «смалити чуби» в цей вечір. «То так, як смалений вовк, тоді діти не будуть боятися».

¹ П. Чубинський, III, стор. 2-3.

В Шотландії господар (фармер) береже пригорщ зерна з того збіжжя, що зжате останнім, з останнього його снопа, і роздає те зерно коням і коровам ранком у день Різдва Христового — щоб скот не хворів. (Poetical Works of Sir Walter Scott, v. IV. Eding., 1823).

² П. Чубинський, III, стор. 3.

БОГОЯВЛІННЯ ГОСПОДНЄ (ВОДОХРИЩА)

Опівночі перед Водохрищами вода в ріках, як вірили селяни, хвилюється. Були колись такі відважні любителі таємного, що ходили вночі на річку спостерігати це явище, але... ріки в цей час, звичайно, покриті льодом, і що там під кригою робиться — невідомо. Та все ж набрана з річки опівночі перед Водохрищами вода — цілюща; вона зберігалась у «знаючих» селян за образами на випадок поранення або тяжкої хвороби.

Ще за тиждень перед Водохрищами колись парубоча громада, а пізніше окремі господарі — «спеціалісти» прорубували на річці ополонку, випилювали з льоду великий хрест, ставили його над ополонкою і обливали буряковим квасом, щоб був червоний. Біля хреста будували — теж з льоду — престол. Все це оздоблювали аркою з ялинових або соснових гілок — «царські врата».

Ранком у церкві відбувається Богослуження. По Богослуженні весь народ іде процесією на річку до хреста. Попереду несуть дерев'яний церковний хрест і хоругви, хор співає «Голос Господній...», за хором іде священик, приклавши золотий хрест до чола, а за священиком — народ. До річки на Водохрища йдуть усі: старі, молоді і діти. Кожен несе з собою пляшку або глечик на воду. Хлопці ще несуть з собою голубів, а мисливці — рушниці, заладовані клейтухом. На колишній Гетьманщині, де ще козацька традиція не згасла зовсім, парубки та молоді чоловіки їхали до річки на конях, заломивши по-козацькому сиві шапки.

На річці, біля хреста весь похід зупиняється і стає на льоду великим барвистим колом, що здалека яскраво вимальовується на тлі білого снігового покривала.

Після недовгої відправи священик занурює в ополонку хрест, а в цей час хор голосно співає: «Во Йордані крещующуся Тобі, Господи...» У свою чергу мисливці стріляють із рушниць, а хлопці випускають з рук голубів, які хмарою літають над «Йорданню».

Коли вже воду освячено, люди підходять до ополонки і набирають у свій посуд води. Всі, хто приїхав на «Йордань» кіньми — чи то верхи, чи то саньми — набирають відрами з ополонки

воду і напувають своїх коней — «щоб хвороби не боялися та міцніші були».

Після водосвяття всі люди повертаються до своїх хат...

Поки мати або старша дочка подасть на стіл обідати, батько бере з-за образу Божої Матері пучок сухих васильків, мочить їх у свяченій воді і кропить все в хаті та в господарстві; потім бере ще крейду і пише хрести на образах, сволоці, дверях і миснику. Управившись з цим, батько сідає за стіл, а за ним і вся родина. Перед їжею п'ють свячену воду.

По обіді дівчата бігають до річки вмиватися в «йорданській воді» — «щоб були рожеві лица». На Гуцульщині хлопці водять своїх дівчат до ополонки — «щоб сі умила та красна була».

В місцевостях понад Дніпром було колись чимало вірувань та прикмет, пов'язаних з «Йорданню». Так, коли процесія йшла на річку, то «знаючі» люди придивлялися: якщо перед хоругвами пролетять горобці — нещасливий рік для дітей, «граки» — для молодих людей, а як пролетять гуси, то старі люди цього року будуть дуже хворіти, а то й — боронь, Боже — вмиратимуть.

Якщо на Водохрищах дерева вкриті інеєм, то на весні у відповідний день тижня — в п'ятницю, четвер і т. д. — треба сіяти ярову пшеницю: «вродить, як гай!»

Якщо на Водохрища день ясний, соняшний, то хліба в даному році будуть чисті, а якщо понурий, небо вкрите хмарами — у хлібі буде багато «сажки» (зони).

Попіл після Різдва Свят не можна зберігати — ні в хаті, ні в дворі, бо «буде пожежа»: ввечорі на Водохрища його треба винести на річку і висипати на лід.

В той момент, як священик занурює хрест у воду, всі чорти та всяка нечиста сила вистрибує з річки і залишається на землі до того часу, аж поки якась із жінок не прийде на річку прати білизну. Коли брудна білизна опуститься у воду, то разом з нею впірнають у воду і всі чорти, що мерзли на землі. А тому побожні бабусі колись не дозволяли своїм невісткам прати білизну на протязі цілого тижня після Водохрища — «щоб більше вигибло нечистої сили від водосвятських морозів».

«Моя теща, — згадує Свирид Галушка, — цілий місяць, було, і сама на річку не йшла, і інших не пускала — така була завзята проти чортів!... Жінка не раз жартома сперечалася з нею: «Та що вони вам, мамо, зробили ті чорти — що ви на них так напосілися?» Де там!... і слухати не хотіла, а тепер, мабуть, у пеклі за все те одвіт держить».

— А, може, в раю?

— Мабуть, ні, бо таким, як вона, — царство їй небесне, — і в пеклі тісно, а про рай — говорити нічого. Така була!»

Дівчата, набравши з освяченої ополонки води, наливали у велику миску, на дно клали пучок калини або намисто і вмивалися — «щоб лица красні були».

На Слобожанщині є повір'я, що в день Водохрищ буває така хвилина, коли вода перетворюється на вино. Розповідають: один купець їхав з ярмарку і заїхав на річку коні напувати; але замість води він знайшов вино. Тоді купець напився, набрав з собою в посудину і поїхав. Не відїхав він і однієї верстви, як захотілося йому знову напитися вина; але не довелось, бо в посудині була вже вода: вино знову перетворилось на воду.¹

Якщо перед обідом на Водохрища господиня місить тісто на пироги, то, витягнувши руку з тіста, не обтирає її, а йде в сад і обв'язує яблуневе дерево соломкою, примовляючи: «Щоби сь на той рік родили яблука такі добрі і м'які, як тісто».²

На колишній Гетьманщині парубоцтво мало такий звичай: по обіді на Водохрища сходилися на льоду хлопці з двох сусідніх сіл або двох «кутків» того самого села і билися навкулачки — хто кого переможе! Переможці забирали собі «орден» — хрест, вирубаний на льоду.

На Полтавщині був колись звичай на Водохрища вчити коней і молодих волів. Молодими кіньми їздили доти, доки вони не вкривалися потом, а спітнілих кропили «йорданською» водою — «щоб здорові і слухняні були».

Якщо ввечорі зустрінеться в лісі вовк, то треба казати: «Де ти, вовче, був тоді, як Ісуса Христа на Йордані христили?» Вовк злякається, втече і більше на очі не з'явиться.³

¹ П. Чубинський, III, стор. 4.

² Грубошевський повіт. За П. Чуб., III, стор. 4.

Цікаво, що в західній Англії в дні Різдва Христового господині йдуть у сад і вклоняються яблуням, щоб ці дерева в наступному році щедро родили. (Poetical Works of Sir Walter Scott, v. IV. Eding., 1823).

³ П. Чуб., III, 5. Як бачимо, в народніх віруваннях часто зустрічається згадка про вовка. Цей хижак (*Canis lupus L.*) має тотемічне значення не тільки в українського, а й в багатьох інших народів, в першу чергу народів Східньої Європи, де вовки звичайно водяться. Колись вовки завдавали не абиякої школи нашим селянам, нищачи свійських тварин. Поліщуки ділять вовків на дві породи: великих — «конюхів» з сірим хутром і малих — «свинятників» з хутром темнобурим. Зоологи не визнають такого поділу і вважають, що це залежить від віку звіра: старші — більші і сиві, а молодші — менші й темніші.

У Буковині довго зберігався звичай серед парубків — співати величальних пісень у хаті господаря:

Гей, ти, пане господарю,
В тебе в дворі, як у раю:
В тебе верби груші родять,
В тебе дочки в золоті ходять,
В тебе сини в царя служать,
Царевочку собі дружать,
В царя дочку заручили
Та й додому пригостили.

Гей, ти, пане господарю,
В тебе в дворі, як у раю:
В тебе воли половії,
В тебе плуги золотії,
В тебе двори все кедрові,
В тебе столи калинові,
На них скати¹ все ллянії,
На них блюда циновії.

Гей, ти, пане господарю,
В тебе в полі, як у раю:
В тебе лани, як загаї,
В тебе хліби, як Дунаї,
На них жита, як жар, ситі,
А пшениця — як столиця,
В тебе вівси жубровії,
А ячмені золотії.

Гей, ти, пане господарю,
В тебе в колі, як у раю:
В тебе коні все турецькі,
В тебе зброї все стрілецькі,
В тебе воли, як стодоли,
А корови, як бороги,
В тебе вівці гори вкрили,
В горах зруби без рахуби.

Гей, ти, пане господарю,
В тебе в скринях, як у раю:
В тебе скрині кованиї,
В них червоні небранії,
В тебе шуби соболеві,
Горностаї королеві,
А жупани — як у пана,

¹ Скатерки.

А контуші всі в кожусі.

Гей, ти, пане господарю,
Щасти, Боже, із Йорданом,
І з водицев, і з царицев,
З усім домом, з усім добром,
І з твоєю дружиною,
І з твоєю челядкою,
І з синами-соколами,
І з дочками, як чічками.
Господарю, як королю,
Щасти, Боже, з усім двором,
І з челядкою багатою,
І з ролями¹ і з ланами,
І з сусідами, і з панами,
І з Господом Христом Богом,
На здоров'я, на літ много!

Дай, Боже!²

За таке привітання господар обдаровував, бувало щедрівників грішми на церкву. Береза, дякуючи господареві, каже:

«Що ми казали, аби так воно і сталося — і вам, і нам, і сему щасливому двору, і всему миру посполу. Най у вас святиться, веселиться, святая йорданська водиця, як нині, і в рік, і від року в рік, і на цілий вік. Дай, Боже!»

У деяких місцевостях Поділля та в Гуцульщині в цей день святять «трійцю» — три свічки, зв'язані квітчастою хусткою, намистом і барвистими стрічками. До цього ще додають пучки червоної калини та сухих квітів — безсмертників, або васильків. З «трійцею» йдуть на «Йордань» переважно жінки і дівчата. Під час Богослуження «трійця» запалюється від свічок, що горять на престолі. Коли вода вже посвячена, то перед тим, як іти додому, «трійцю» гасять, занурюючи свічки в ополонку, де відбувалося свячення води.

Як бачимо, «Йордань» або Водохрища — це чисто християнський звичай, що прийшов до нас на Україну разом із християнством і зайняв одне з найповажніших місць серед традиційних свят нашого народу.

¹ Скатерки.

² Я. Ф. Головацький. Часть III. Стор. 551-553.

ІВАНА ХРИСТИТЕЛЯ

На другий день після Водохрищ — Івана Христителю або «посвятки». В цей день господар, вставши ранком, брав у руки той хліб-сіль, що лежав під образами ще від «багатої куті», ніс у стайню, ламав на шматки і роздавав худобі разом з сіном, як останні різдвяні дари, — «щоб скотина плідна була».

Від Різдва до «Івана» жінки ховали свої починки — «щоб лихий ниток не плував»¹. А на «Івана» вони діставали свої кужелі, оглядали їх, але до роботи ще не бралися. Молодиці йшли в шинок, там вони сходилися «по родству» або «по кутках» — як де ведеться — і пили горілку, співали веселих пісень та примовляли: «Тільки й притики, що починки превеликі!» Мовляв, час уже братися й за роботу. Від Різдва до Івана Христителю в шинок ходити гріх, бо ще вода не посвячена, а на «Івана» вже можна.

В усі головніші свята — Різдво, Новий Рік, Водохрища — жінкам не можна ходити по воду, бо це «гріх». Цю роботу виконували за них парубки², але на «посвятки» молодиці ставили їм могорич — «за те, що воду носили справно».

¹ В Англії в Різдвяні дні жінки, бувало, ні за що не залишали на ніч кужелі на пряхах, щоб чорт не задумав сам сісти за роботу. В. Скот, т. IV.

² Село Іваньківці на Переяславщині. За П. Чубинським, III, 5.

«РІЗДВЯНИЙ ДЕНЬ»¹

В цей день робити гріх — так само, як і на перший день Різдвяних свят, але пити горілку можна. Колись, ще за добрих часів, наші селяни цим правом користувалися в повній мірі.

«Розвозять в'язки перевесел з гречки, що була обмолочена в різдвяний піст. Входячи до хати, говорять: «Нате вам ковбасу». Потім і в цій хаті починається випивання, якщо його там не було від самого ранку, бож у цей день звичайно всі п'ють».²

Пити і гуляти — це наша стара, хоч і не завжди добра, традиція. Ще літописці відмічали «хлібосољство» великого князя Володимира³, а наші гетьмани та козаки під цим поглядом, мабуть, не мали собі рівних в усій тодішній Європі.

І ось цю «славну» традицію перейняли наші селяни і пильно зберігають її ще й досі. Прислів'я, приказки, «припросини» та пісні — це цілий кодекс гостинности наших селян.

Приймаючи гостей, господар до першої чарки виголошував таку тираду:

«Помершим душам. — царство небесне: батькам, матерям, братам, сестрам та діткам маленьким. Нехай легенько задається і нашому синові, де він у світі повертається. А нам пошли, Боже, вік і здоров'я, щоб цей празник одпровадити та в мирі-покої і з вами, здоровими, щастя діждати. Сподоб, Господи, Боже наш, щоб Бог родив жито, пшеницю і всяку пашиницю, а нам діждати жати, споживати та людям несть віддавати!...»

— Дай, Боже! — відповідають гості.

¹ 21-го січня за новим стилем або 3-го за старим.

² Село Іваньківці на Переяславщині. За П. Чубинським, III, 5.

³ В Макарівській миней: «Памяти святыхъ въ церквахъ творяще пѣніемъ и молитвами и праздноваше свѣтло праздники Господскія; и три трапезы поставляше, первую митрополиту съ епископы, и съ черноризцы и съ попы, вторую нийщимъ и убогимъ, третью себѣ и боярамъ своимъ и всѣмъ мужамъ своимъ». Снег., I. 194.

А одна з билин починається так:

Во стольном было городе во Кieve,
У ласкова князя у Владимира,
Было пированьеце — почестный пир...

Після першого побажання, що завжди виголошується поважно, без будь-яких жартів, на підпитку висловлюється також чимало жартівливих побажань:

«Роди, Боже, жито, пшеницю, а в запічку дітей копицю».

«Роди, Боже, хліб, а до хліба опеньки!»

«Хай Бог хліб родить та скотину плодить».

«Приспориай, Господи, Божу росу, щоб коровка доїлась».

У нас такий звичай, що гостей треба припрошувати, бо «без припросин і чарка не мила!» Припросини звичайно починаються після першої чарки: «Випийте по другій, щоб на одній не скакали». «А ну лиш: чоловік на одній нозі не ходить, а на двох!» А як по другій чарці вип'ють, то припрошують до третьої: «Без трійці й доми не строяться» — «Бог трійцю любить, а четверту Богородицю, а п'ятий Спас» — «По три дай, тоді питай» — «По чарці, по парці та оп'ять по п'ять» — «Перед обідом не вадить, а по обіді загладить» — «Пийте до дна, щоб очі не запалися» — «Перший келишок, як по льоду; другий, як по меду, а третій — не питай, лиш давай!»

А вже після третьої чарки не припрошують, тільки примовляють: «Я — такий чоловік, як візьму, то й вип'ю!» — «Кумки та кумки — вип'єм по рюмки: бо як підем на той світ, то там рюмок ніт!» — «Напиймося тут, бо в небі не дадуть!» — «Від краю до краю — всім добра желаю!» — «І чарка нова, та горілки нема: хилю — не тече, коло серця пече».

Тут починаються й співи:

Хто п'є, той кривиться,
Кому не дають — той дивиться,
А ми будемо пить і Бога хвалять:
І за нас, і за вас,
І за нашу неньку стареньку,
Що навчила нас горілочку пить...

Або:

Пошла, смерть, пошла проч,
Тепер мене не мороч,
Бо я часу не маю:
На празнику гуляю...

Про гостинність і гостювання є такі приповідки: «Який гість, така йому й честь» — «Гість лави не засидить, а ліжка не залежить» — «Клади перед людей хліб на столі, будеш у людей на чолі» — «Дай, Боже, гостя в дім, то й я нап'юся при нім» — «Принеси, Боже, здалека родину, то ми і в будень зробимо неділю» — «Межи

людьми треба бути людьми: не цурайся хліба й соли» — «Де люблять — там не вчащай, де не люблять — там не бувай!»

«Як жили наші діди, то не було їм біди: бувало, глек варенухи візьмуть, сидячи п'ють та, як джмелі, гудуть; а як нам прийшлося, жить довелося — усе лихо докупи зійшлося ...»¹

¹ Див. М. Номис. СПб. 1864.

СВЯТИЙ ПОНЕДІЛОК

Перший понеділок після Водохрищі називається «різдвяним» або «святим». «В цей день їдять пісне, хоч у празники не дотримувалися постів — ні в середу, ні в п'ятницю».¹

Але горілку пити і в «святий» понеділок можна. Існує приповідка:

«Святий понеділку, не сварись на мене, що я п'ю горілку!».²

¹ П. Чубинський, III, 5.

² М. Номис, стор. 227.

ПЕТРА ВЕРИГИ¹

На Петра Вериги зима «або поставить, або поломить криги».²
«На Петра Вериги розбиваються криги»³.

За народнім віруванням — це останній день зими. На цей день припадає чимало прикмет:

«Якщо напередодні Петра Вериги ніч місячна і на небі видно зорі, літо урожайне буде, а рік — щасливий. Якщо ніч понура, то й рік понурий: неврожай, пошесть на худобу».

«Як мороз у цей день, то літом — спека». «Якщо дворова птиця — гуси, качки, сидячи на снігу, машуть крильми, ніби пливають, — буде відлига. Те саме, як пси качаються по снігу».

«Як уночі місяць обгородиться хмарами, буде вітер».

«Гайвороння кряче в цей день на метелицю».

В цей день — так уже здавна ведеться — люди розповідають байки про зиму:

«У старих, звісно, все краще було. Вони й зиму вихваляють, колись була, мовляв, сильнішою. Що це, кажуть, за зима!... Ось колись була зима: птиця на лету мерзла, у скотини хвости відмерзали, а як линуть, бувало вгору воду, то відразу і замерзне — на землю шматки льоду летять. То була зима!... А тепер, бачите, як тепло — і не поже, що зима...»⁴.

На Петра Вериги не перуть.

¹ 16-го січня за старим, а 29-го за новим стилем — поклоніння чесним веригам (кайданам св. апостола Петра.).

² Мат. до укр.-руськ. етнології. Том III, 1900.

³ М. Номис, 12.

⁴ Записано від Свирида Галушки.

ЩО Ж ТАКЕ КОЛЯДА?

Як ми вже зазначали вище, слово «коляда» походить від назви Нового Року у римлян — *calendae januariae*. Доказом цього може бути хоч би те, що ця назва зустрічається в багатьох (але не в усіх) народів, що в свій час зазнали на собі впливу стародавнього Риму. Наприклад: у французів — *chalendes*, у румунів — *colinda*, у чехів, сербів та словаків — *koleda*, у словінців — *kolednica* або *coleda* у поляків — *kolęda*, у росіян — коледа або коляда, а у нас, українців — коляда.

Але, крім цього, є ще й інші джерела, що кидають світло на походження цього слова. Першим з таких джерел є слов'янська мітологія. Справа в тому, що існує кілька вказівок на Коляду, як на поганського бога.

Інокентій Гізель¹ у своєму творі «Синописи, или краткое собрание отъ разныхъ лѣтописцевъ» пише так: «Коляда шестый идолъ, богъ праздничный, ему же праздникъ велій мѣсяць Декемврій въ 21 день составляху».

У Минеї² Дмитра Туптала, в житті св. кн. Володимира теж згадуються Коляда, як поганський бог зимових свят.

Московський історик Карамзін пише, що 24-го грудня руські язичники (погани) славили Коляду, як бога «торжестві, и мира»³.

Польський мовознавець Лінде в своєму словнику пише, що Коляда — це «ім'я київського божка, який вважався богом свята, як Янус⁴ у римлян; в Києві його святкували 24-го грудня з веселощами та розмовами, з чого є ще сліди в іграх, танцях, піснях».⁵

¹ Гізель Інокентій, укр. історик, народ. в Пруссії, учився в Києві і Львові, чернець і професор київської академії, 1646-56 ігумен братського Микольського монастиря і ректор академії, від 1656 перечерський архимандрит. Помер в 1684-му році. Див. Укр. З. Е., т. I, стор. 343.

² Четії-Минеї в 1689-1709 рр. опрацював і видав Дмитро Туптало або Данило Тупталенко (1651-1709), укр. церковний діяч, письменник і проповідник, син київського сотника Сави Туптала. Укр. З. Е., т. I, стор. 1106.

³ Карамзін, И. Г. Р., т. I, стор. 61.

⁴ Янус (*Janus*), староіталійський бог бігу сонця й року, взагалі всякого входу й переходу (*janua* — двері, ворота), зображуваний із подвійним обличчям; Укр. Заг. Енцикл., т. III, стор. 1278.

⁵ Słownik języka polskiego przez Samuela Bogumila Linde, 1856.

В одному з додатків до «Судебника» від 24-го грудня 1636 року забороняється сходитись на «мирські игрища». Мета заборони: «Коледы бы и Овсеня... не кликали»¹.

В околицях Москви, в навечір'я Різдва Христового кликали «Коледу и Усень»².

Снегірьов пише, що в москалів коляда — це день перед Різдом Христовим. Тоді вони возили на санях «дѣвку» в білій сорочці поверх одягу і співали:

Уродилась коляда
Наканунѣ Рождества...³

Християнство, як відомо, прийшло на Московщину пізніше, ніж на Україну, а тому поганські звичаї там трималися довше і міцніше, Нам здається, що дівка в білій сорочці на санях є ніщо інше, як залишок якогось поганського звичаю, що в нас на Україні вже забувся, а на Московщині тримається, можливо, ще й досі.

І нарешті, в Густинському літописі, крім богів, описаних Нестором⁴, згадується ще кілька богів, імена яких ми зустрічаємо в польських літописців: Позвід (Похвіст), Ладо, а також Купала і Коляда, що являють собою вже пізніше уособлення двох великих всенародніх свят — літнього і зимового. Імена Купала і Коляди продовжують і нині жити в устах народу⁵.

Отже є підстави думати, що наша коляда походить від назви поганського бога зимових свят — *Коляди*.

¹ Фаминцынъ Ал. «Божества древнихъ словянъ». 1884, стор. 210.

² Сахаровъ, «Сказан. Р. Н.», II. 99.

³ Снегирев, II, 29.

⁴ Під 980-им роком літописець Нестор пише таке: «и нача кнжити Володимерь въ Киевѣ и постави кумиры на холму внѣ двора теремнаго: Перуна древяна, а главу его сребрену, а усъ златъ, и Хърса, Дажьбога, и Стрибога, и Симарьгла, и Мокошь. Жряху имъ, наричюще я богы привожаху сыны свои и дъщери, и жряху бѣсомъ, оскверняху землю теребами своими, и осквернися кровъми земля Руска и холмъ отъ».

В житії св. Володимира, що написав чернець Яків (XI в.). під заголовком «Пам'ять и похвала Владиміру» (по списку XVI в.) читаємо таке: «Поганьскыя богы пачежь и бѣсы, Перуна и Хорса и ины многы попра, и съ круши идолы и отверже всю безбожную леств».

Як бачимо, Нестор про Коляду не згадує, але чернець Яків, в XI-му віці, пишучи про поганських богів, каже, що крім Перуна і Хорса були ще й «ины многы» — багато інших. Отже, міг бути й Коляда.

⁵ Ал. С. Фаминцынъ, стор. 37.

В римо-католицькій церкві є такий гімн:

«Collaudemus, collaudemus Christum regem...»

А *collaudo* — це хвалити, вихваляти. З цього слова може походити і слово «колядки» — пісні, які вихваляють народженого Христа, а потім і господаря дому, господиню та їхніх дітей.

В церковному уставі за 1193 рік під словом «коляда» дається пояснення, які це пісні і коли саме їх треба співати: «на трапезі́ въ св. Пасху и въ праздникъ Рождества Христова...»¹

Колись у римській церкві на Різдво Христове роздавано вірним печиво, що було зроблено з тіста і мало форму ясел, пелюшок тощо. Це печиво називалося календами.²

Крім цих, вірогідних пояснень слова «коляда», є ще й інші — не надто поважні, на наш погляд. Наприклад:

Відомий поет-перекладач XIX століття Гнедич, що народився в Полтаві і сам колись ходив з колядою, виводив слово «коляда» з грецького *«Koladeis»*, що значить «кишка» або «ковбаса». Мовляв, співають же наші колядники:

«...грудочку кашки,
Кільчик ковбаски...»

Польський мовознавець Лінде, якого ми вже згадували, в своєму словнику, поруч з мітичним поясненням, дає й таке: *«od kolan naszych Panu Chrystusowi dania mozemy snadnie wykladac slowo kolęde»*

Тепер коротко згадаємо, що ж розуміють під словом «коляда» різні слов'янські народи.

У лужичан *«Koleda»* — це релігійні обряди на Різдво, а *«koledowati»* — ходити по домах з піснями і танцями під час Різдва.

У чехів, сербів і болгарів *«koliada»* або *«koleda»* — це величальна пісня; *«choditi po koleda»* — поздоровляти з Новим Роком і за це одержувати подарунки.

«Koleda» у словаків — це звичай священників ходити з хрестом по містах і селах в день Різдва і благословляти доми. Цей звичай ще в XI столітті завів князь Бретіслав після того, як наказав вигнати з своїх володінь усіх чародіїв.

¹ И. И. Срезневский. «Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам». СПб, 1890. Стр. 1263.

² Снег., II, 30.

Хорвати й босняки під колядою розуміють подарунок на Новий Рік.

На Московщині, як це ми вже бачили вище, колядою називають звичай возити на санях дівку в білій сорочці поперх одягу.

У нас, на Україні, слово коляда має аж три значення¹, а саме:

Коляда — це Різдвяні свята:

«Будьте здорові з *колядою!*»

Коляда — це пісня, яка співається під час Різдвяних свят:

«Пустіть його до хати, він вам буде *коляду* співати!»

Коляда — це винагорода за величальну пісню:

«Он і пан іде, *коляду* несе: коробка вівса, зверху ковбаса!»

¹ Див. словник Б. Грінченка, стор. 274.

Народно-календарні звичаї

ВЕСНА

Частина II

ДНЕСЬ ВЕСНА КРАСУЄТЬСЯ...

(Вступ)

Разом з пробудженням природи від зимового сну на нашій землі, в Україні, починається цикл народніх весняних свят, пов'язаних з стародавніми мітами та віруванням, супроводжених піснями, іграми та хороводами.

Народ наш у своїх казках створив чудовий образ весни — гарної молоді дівчини з вінком квітів на голові. Вона, ця дівчина-весна — бажаний і довгожданий гість, її закликають дівчата піснями-веснянками, її зустрічають діти з дарами — солодким печивом у вигляді пташок, її уособлює найкраща з дівчат напередодні св. Юрія, «Ляля» або «Леля», що одягає на себе білу вишиту сорочку, кладе на голову вінок з весняних квітів, оперізується «зеленим» поясом з трави і квітів і роздає дівчатам дари — вінки, що вістять весілля.

Народній образ весни — це образ краси, сили і надії.

Головним святом весняного циклу є Великдень — найбільше християнське свято нашої Батьківщини, коли ми з глибокою вірою в серці висловлюємо слова: «Воскресне Україна!»

Хороводи дівчат, «вулиця» сільської молоді, забави дітей, зустріч птахів, що повертаються з вирію, травневі свята і нарешті «зільник» — чарівна казка нашої старовини. Все це — українська весна, голос предків наших, дорога поезія нашої Батьківщини.

Наші предки, стародавні слов'яни, подібно до англосаксів, ділили рік на дві частини: зиму і літо або на зимове і літнє сонцестояння — Коляду і Купала¹. Ось чому в стародавніх народніх казках з зимою бореться не весна, а літо — гарна молода дівчина.

У предків теперішніх німців рік ділився на три частини: зиму, весну і літо.

Імовірно, що з розвитком сусідських стосунків, слов'яни запозичили від німців тричастинний поділ року, і тільки геть пізніше

¹ Див. част. III, «Літо».

рік почав у нас ділитися на чотири частини: зиму, весну, літо й осінь.

Тричастинний поділ року, мабуть, не прийшов відразу, бо в старих писаних пам'ятках ми зустрічаємо слово «пролѣтіє», тобто передіття, час напередодні літа:

«Пръвносие *пролѣтнѣхъ* даровъ».¹

«Сия... зимѣ бывше въ *пролѣтное* же врѣме».²

«Мимо иде оуже зима, *пролѣтіє* же вниде».³

В сербській і болгарській мовах весна і тепер називається «пролѣтъ», а в Боснії — «*prolitiје*» або «*primaletје*». У чехів і словаків перший день березня називається «*Letnice*» або «*Zenská Letnicki*».

Слово «весна» зустрічається вже в першій слов'янській Біблії, де описується земля після всесвітнього потопу:

«Зима и зной, дѣто и *весна*, день и ночь не престануть».⁴

У старих писаних пам'ятках Руси-України слово «весна» зустрічається часто, як ось:

«Жатву и *весну* тѣ създа».⁵

«Ниедина ластовица *весны* творить, ни чръта едина землемѣрца».⁶

«Днесъ *весна* красується, оживляющи земное ество».⁷

«*Весна* убо украшаєтъ цвѣты землю».⁸

Щождо походження самого слова «весна», то в науковій літературі є кілька більш-менш імовірних припущень. Так Карл Рейф у своєму словнику виводить слово «весна» з санскритського «*Vasanta*» — свято весни. В словнику Крейзбра⁹ слово «весна» пояснюється індійським «Вішну».

Дехто з дослідників вважає слово «весна» співзвучним з гебрейським (старожидівським) «*Nisan*» — що означає не тільки місяць березень, а й інші весняні місяці, з яких квітень називається «*Iar*».¹⁰

¹ Хроніка Константина Манассія XIV в.; зберігається у Ватиканській бібліотеці.

² Временник Георгія Амартола. 1389 рік.

³ Сбор. поуч. XVI в. (Оп. II, 2, 659).

⁴ Быт. VIII, 22.

⁵ Изб. 1073 рік.

⁶ Гр. Наз. XI в. За I. Срезн.

⁷ Кирило Тур. 21. За I. Срезн.

⁸ Слово Данила Заточника.

⁹ Fr. Kreuzbr, «Religions de L'Antiquité...», Paris, 1825.

¹⁰ Див. «Рус. п. н. празн.», III, М. 1838.

Снегірьов висловляє припущення, що від ясности (маси світла) цю пору року могли наші ж предки називати «ясна», а з додатком губного звуку «в» вийшло «в-ясна».¹

В українській мові, як і в мовах інших слов'янських народів, крім слова «весна», вживається і «ярь».

«Ярь — наш отець і мати, хто не посіє, не буде збирати».²

А звідси і «ярина», «ярове поле», «ярові хліба» і т.д.

Слово «ярь»³ імовірно споріднене з словом «Ирь»⁴.

Початок і час тривання весни, як відомо, залежать від кліматичних умов чи, краще сказати, від географічного положення країни. Колись було багато спроб визначити межі весни (її початок і кінець) для тієї чи іншої місцевости. Так для України (імовірно, для Києва) в рукопису XVI століття час тривання весни визначається так:

«Весна отъ Благовѣщенъева дни до Рожества Ивана Предтечи, а въ ней 90 і день и четверть дни».

В рукопису 1637 року:

«Весна отъ Благовѣщенія до Рожества крестителя Іоанна дній 90½ дни».

А в XVII столітті весна визначається так:

«Весна убо начинается отъ 24 марта луны до 24 июня».⁵

Залежно від кліматичних умов і періоду року змінюється стан рослинного й тваринного світу — фенологічні ознаки.⁶

¹ Снег., III, 4. З приводу таких припущень та здогадів дотепно писав колись Микола Надеждін (1804-1856): «Ніде не може бути стільки простору для свавілля, фантазувань та натягання, як з звуками. Слово цілком під нашою владою. Воно беззахисне. З слова можна вимучити будь-який зміст етимологічними тортурами».

² М. Рильский: «У. н. п.», Київ, 1955, стор. 95. Також Ном., стор. 12.

³ У дамацькому фольклорі «ярь», як мітична істота, вихваляється у весільних піснях. У скандинавських народів слова «Var», «Vor» — початок весни, у німців є «Jahr». У греків «Єар», а в римлян — «Ver».

⁴ «Духовная в.к. Владіміра Мономаха», СПб, 1793., а також І. Срезневський, «Словарь...», І. Видавці «Духовної» слово «Ирь» вважають словом сарматським і пояснюють його як схід сонця і теплі краї, куди перелітні птахи з України відлітають восени і повертаються на весні.

⁵ Див. Енцикл. Слов. Брок. и Еф., том VI, стор. 108.

⁶ Фенологія (від грецького «φαινο» — являю, освітляю, виясню і «logos» — наука) вивчає періодизацію явищ у житті рослин і тварин залежно від кліматичних умов.

Існує народня фенологія і наукова. За народньою фенологією весна починається тоді, коли пташка-вівсянка засвище свою пісню: «Кидай сани, бери віз!», а щука-риба хвостом лід розіб'є.

Наукова фенологія в переважній більшості будує свої спостереження на рослинах. Наприклад проф. В. А. Поггенполь¹ на підставі своїх 22-літніх спостережень у м. Умані встановив вісім фенологічних періодів у році: сім у час вегетації і один — без неї (зима), а саме:

1. Передодень весни — 23-го березня. Починають цвісти ліщина звичайна (*Corylus avellana L.*) і ті дерева й кущі, які цвітуть перед появою листя.
2. Рання весна — 22-го квітня. Починають цвісти ясень звичайний (*Fraxinus excelsior L.*) і ті дерева та кущі, в яких цвіт і листя з'являються одночасно.
3. Весна — 10-го травня. Починають цвісти каштан кінський (*Aesculus hippocastanum L.*) і ті дерева та кущі, в яких цвіт з'являється після листя.
4. Раннє літо — 25 травня. Квітують жита, а також цвіте багато кущів та трав'янистих рослин, дозріває черешня (*Prunus avium L.*), з'являються стиглі полуниці (*Fragaria vesca L.*).
5. Літо — 20-го червня. Починає цвісти виноград (*Vitis vinifera L.*). Дозрівають ягоди смородини (*Ribes nigrum L.*) і бузини (*Sambucus nigra L.*). Квітують лугові трави, в полі починаються жнива.
6. Рання осінь — 6-го серпня. Листя на кущах і деревах змінює свою барву, час повного дозрівання всіх плодів, починається сівба озимих зернових культур.
7. Осінь — кінець асиміляційної діяльності рослин (дата не вказана).
8. Зима.

Періодизація фенологічних ознак встановлюється і в інших частинах України (як і в усіх країнах світу), бо це має велике практичне значення для сільського господарства.

¹ Поггенполь В. А., Метод ведення точних фенолог. наблюдений. «Краеведение», 4, 1924. А також «Б. С. Э.», т. 13, стор. 448.

ВЕСНА

Ще лютує зима хуртовинами, ще стоять тріскучі морози і лежать великі сніги, а в повітрі вже пахне весною. Здається, що зима хоче надолужити прогаяний час, а тому й лютує; але дарма, бо вже йде не до Різдва, а до Великодня ...

— Лютий — це той місяць, що каже до людей: «Ех, якби я такий дужий, як мій батько, то я б бичу-третяку роги скрутив!»

— А хто ж місяця лютого батько?

— Січень! — той був ще в повній силі; крутив, кріпив морозами, як хотів, а цей пнеться, дметься; а пройде «Громиця», — водою розіллється...¹

«Як, лютий, не лютий, а на весну брів не хмар!»

«Вночі тріщить, а вдень плющить».

«Весна днем красна, а на хліб тісна»²

«Весною сій, осінню збереш»³

¹ Записано на Уманщині — О. В.

² М. Рильськ., стор. 93-96.

³ Ів. Франко, Льв. 1901, стор. 151.

СТРІТЕННЯ

Дочекалися люди Стрітєння Господнього — «Стрічань». В цей день зима, кажуть, їде туди, де було літо, а літо — де була зима. По дорозі вони зустрічаються і говорять між собою:

— Боже, поможи тобі, зимо! — каже літо.

— Дай, Боже, здоров'я! — відповідає зима.

— Бач, зимо, — дорікає літо, — що я наробило і напрацювало, ти поїла і попила!

За народнім віруванням літо зустрічається з зимою двічі на рік: на Стрітєння — 15-го лютого та в день святої Анни — 3-го грудня восени.

Весною Зима — стара баба, а Літо — молода дівчина.

Зиму веде попід руки старий дід Мороз, вона зігнулася, трясеться і ледве йде. Кожух на бабі Зимі полатаний, чоботи подерті, а в хустці на голові миші діри прогризли, і з тих дір сиве волосся стирчить. В руках Зима несе надщерблений горщик з льодом, а через плечі у неї — порожнісінька торба.

У Літа вінок на голові, сорочка, квітами мережена, зелена плахта, — весела і вродлива дівчина. Літо несе в руках серп і сніп жита, пшениці та всякої пашниці...

При зустрічі на Стрітєння стара Зима і молоде Літо сперечаються між собою — кому йти, а кому вертатися? Якщо до вечора стане тепліше — Літо переспорило Зиму, а якщо холодніше — Зима.

Ясна і тиха погода в цей день віщує добрий урожай поля і роїння бджіл. Вітер — погана ознака. Відлига — жди пізньої весни і бережи пашу та хліб, бо в поле виїдеш нескоро. — «Як на Стрітєння півень нап'ється води з калюжі, то жди ще стужі!». Або ще кажуть так: «Як нап'ється півень води, то набереться господар біди!»

«...Та як би вона вже там не хвицалась, а як літо посміхнеться, то сонце засяє, вітер повіє і земля проснеться!» — каже народня казка про зустріч літа з зимою.

Хазяї ворожили на врожай, виставляючи на ніч тарілку з зерном на двір. Якщо ранком є роса — врожай, нема роси — погана ознака.

В цей день колись в церквах України святити воду, а разом з водою святити й свічі. Посвячені на Стрітення свічки звалися «громичними», бо їх запалювали і ставили перед образами під час грози, щоб оберекти людей і худобу від грому. Ці ж свічі давали в руки вмираючому при читанні одхідної молитви.

В день Стрітення, коли приходили з церкви, запалювали «громичну» свічку — «щоб весняна повінь не пошкодила посівам і щоб мороз дерева не побив!»

Від «громичної» свічки і саме свято, крім «Стрітення» або «Стрічання», називалося колись «Громиця».

Коли святити в церкві воду, селяни набирали тієї води в нову — ще невживану — посудину, приносили додому і пильно берегли. Цій воді приписувалась магічна сила. За народнім уявленням це — цілюща вода. Нею натирали хворі місця і вірили, що «поможе». Найкраще ця вода ніби помагала від «пристріту» — від хвороби, що її спричиняло «погане» око.

Стрітенською водою ще кропили скот і давали йому пити її — «щоб не хворів». Пасічники берегли цю воду весь рік і кропили нею вулики кожну «першу» неділю — першу на молодіку.

Колись, як чумак виходив у дорогу, господар давав йому хліб, сіль і кропив стрітенською водою волів, воза і самого чумака, примовляючи: «Боже тобі поможи!»

Як син ішов на війну, батько, благословляючи, кропив його стрітенською водою і примовляв: «Боже тебе збережи!»

Віра в силу стрітенської води в багатьох селян збереглася ще й досі.

«Коли на Громицю півень нап'ється водиці, то на Юрія віл не наїється травиці».¹

¹ М. Номис, стор. 10.

«ВСЕЇДНИЙ» ТИЖДЕНЬ

Тиждень перед масляною зветься «всеїдним». Якщо на всеїдному тижні зі стріхи висять довгі льодові бурульки, «бджола мідна»¹ буде». Якщо на цьому тижні курка нап'ється води з калюжі, — чекай теплої, погідної весни. Виє хуртовина — «Всеїдна в гості їде!» Хуртовина на масляну — «Масляна з гостей їде!» А як хуртовина на першому тижні Великого посту, то кажуть, що це «Масляна їде дитину шукати, бо бач, загубила, коли п'яна з гостей їхала!»...

На Лівобережжі тиждень перед Масляною зветься «рябий», бо в середу і п'ятницю треба постувати. «Всеїдним» же зветься попередній тиждень, бо весь тиждень за церковним уставом можна їсти скоромне,

Масляна складається з трьох частин: зустріч у понеділок, кульмінаційна точка або «перелом» у «широкий» четвер і «прощальна неділя».

«Не завжди котові масляна!»

¹ Від слова мід — мед.

МАСЛЯНА

Масляна — це останній тиждень перед Великим постом. На перший день масляної, в «м'ясопустну» неділю, за стародавнім звичаєм готувався холодець з свинячих ніжок; тому цей день ще називався «ніжкові заговіни».

— То неправда, що на «ніжкові заговіни» не можна пити горілки, бо завушниця буде, — розказує селянин з Чернігівщини. — Що ж то за Масляна без питва?! Всі люди п'ють, і ми, було, вдома п'ємо, а завушниця у мене ніколи не було. Ще як був живий мій батько, царство йому небесне, було, прийдемо з церкви, посідаємо обідати, а він і каже: «Давай, сину, чарки та вип'ємо, щоб усе було гоже, а що не гоже — не дай, Боже!» Поналиває, бувало, і ми вип'ємо по першій. Пили всі: і мати моя, і сестра, і брат і гості, коли траплялися... А як закусимо по першій, то тато покладуть ложку на стіл і кажуть: «Ну, сину, піднось ще по склянці, бо після однієї не обідають — гріх!» Я піднесу... а тоді ще й по третій, четвертій... А коли вже вип'ємо по останній до вареників, то тато заспівають, бувало:

Ой, вип'ємо, родину,
Щоб нам жито родило,
І житечко, і овес —
І зібрався рід увесь.

На Слобожанщині хлопці та дівчата, після вечері на «ніжкові заговіни» збирають зі столу кістки, виходять на подвір'я, стають під коморою і кидають кістками у ворота. Існує повір'я, що хто в цей вечір не докине від комори до воріт свинячою кісткою, той до Великодня не доживе.

Заміжні жінки увесь цей тиждень справляють «колодку». В понеділок зранку вони збираються в корчмі «колодкувати». Одна з них кладе на стіл невеличке поліно або палицю — це колодка. Інші беруть по черзі і вповивають її шматками полотна, потім знову кладуть на стіл. Це значить, що колодка народилася. Купують горілки, сідають за стіл навколо колодки, п'ють і поздоровляють одна одну з народженням.

Підпивши, жінки розходяться, а колодка залишається в шинку до наступного дня. Так п'ють до суботи, бож у понеділок колодка народилася, у вівторок христалася, у середу похрестили, в четвер колодка помирає, в п'ятницю її хоронять, а в суботу

плачуть. Розуміється, ніхто за нею не плакав, а пили й гуляли однаковісінько — як при «народженні», так і при «смерті»...

Підпивши, жінки співають:

Масляна, воротися!
До Великодня простягнися,
Від Великодня до Петра,
А від Петра та до тепла...

Крім цього, в понеділок на Масляній заміжні жінки ще ходять по домах, де є дорослі хлопці або дівчата, і прив'язують матерям колодку до ноги. Це кара за те, що не оженили синів чи не повіддали дочок впродовж останніх м'ясниць. Все це робиться з жартами, сміхом і горілкою.

Дівчата теж в'яжуть колодку, але тільки парубкам, і вже не до ноги, а до лівої руки. Дівоча колодка оздоблена барвистими стрічками та паперовими квітами. Парубки повинні платити дівчатам викуп за колодку грішми або подарунками: намистом, стрічками, шовковою хусткою.

Як і молодиці, дівчата в цей день п'ють горілку і співають:

Не пускає мене мати
На вулицю погуляти,
А хоч пустить, то пригрустить:
— Іди, доню, не барися!
У сінечки та й вернися!
Бо на дворі піст наступає,
А хто його проскаче,
Той Великодня не побаче...

В четвер на цьому тижні господині збираються компаніями і спеціально п'ють та гуляють — «щоб телята водились!» Вони ж і не прядуть на цьому тижні — «щоб масло не гіркло!»

В п'ятницю — частунок тещі. Колись на Україні був звичай двічі на рік частувати тещу — «щоб горло не пересихало». Хто женився в осінні м'ясниці, той урочисто віз тещу до себе в гості на другий день Різдвяних Свят — якщо добра, або на третій — якщо зла. Хто ж оженився в різдвяні м'ясниці, той возився з тещею в п'ятницю на Масляну. Разом з тещею запрошувались ще й інші родичі. Частуючи гостей, зять говорив: «Пийте люди добрі, по повній чарці, хай у моєї тещі горло не пересихає!» (натяк на сварливість).

Погулявши отак цілий тиждень, наші люди говорили колись:

«Масляна, Масляна, яка ти мала, — якби ж тебе сім неділь, а по-сту одна!»

Головною їжею на Масляну є вареники з сиром і сметаною, але й гречані млинці на маслі або на смальці смажені — теж обрядова їжа в ці дні на Україні. Такі млинці або щось подібне печуть і інші слов'янські народи. Цей звичай ведеться здавен-давна, бо вже в св. Письмі слов'янською мовою цар Давид народові «даяша по млину сковородному».

Німці, крім ковбас, їдять на Масляну також оладки з тіста.

Якесь ніби печиво з тіста (*spirac*) приносили в жертву Бахусові стародавні римляни. Все це, «імовірно, є символ... сонця».¹

¹ Снег., II, 121.

СИРОПУСТНА НЕДІЛЯ

Вареники на Масляну годиться варити щодня: «вареники доведуть, що і хліба не дадуть!» Але не всі цього правила дотримувались. На сиропустну ж неділю «і бусурмени вареники їдять!» — а, мовляв, про нас, православних, і мови не може бути.

Щоб побачити відьму, треба в сиропустну неділю при вечері, виколупати з останнього вареника сир, зав'язати у вузлик, покласти в рот і так тримати до ранку. Ранком, у «жилавий» понеділок, належить піти до церкви і вистояти всю обідню на одному місці, не поворухнувшись. Вдома, після обідні треба сховати сир у гаманець і зберігати його разом з грішми аж до Великодня.

«На Великдень, як переспівають «Христос Воскрес», стань на паперті. Котра з жінок до тебе підійде, та і єсть відьма...»¹

Зберігши на запусти сир з вареника в роті, можна побачити не тільки відьму, а й домовика. Ось як про це розповідає Марія Д-ко, жінка понад 50 років з села Діхтярі на Чернігівщині:

«Коли починалися довгі осінні вечори, то звичайно мама або бабуса розповідали нам казки про всякі страхи... Я дівчинкою любила слухати про домовика і все хотіла його побачити.

А я знала, що для того, щоб побачити домовика, треба на запусти залишити шматочок сиру з вареника в роті і так тримати його цілу ніч, а на всеношній перед Великоднем тримати його з собою у вузлику. Ранком на Великдень, прийшовши з церкви, треба було вилізти на хату і там можна було побачити домовика. Та все лихо було в тому, що я ніяк не могла зберегти того сиру в роті. Як тільки, було, прокинуся ранком — сиру в роті вже нема. Так я домовика і не побачила...»

На цей тиждень припадає багато прикмет. Кажуть: «Яка погода на сиропустну неділю, така й на Великдень буде», «Як сонце сходить рано, то й весна рання буде»².

Увечері на «постові заговіни» старі люди ходили колись до рідних і знайомих «прощатися» — просити прощення за «кривди» чи «гріхи», заподіяні на протязі цілого року. Відвідують, бувало, і цвинтар, щоб і померлі родичі простили їм.

¹ З оповідань Свирида Галушки.

² Записано від Євгена П-ка.

Як ідуть, бувало, до живих, то ввійшовши до хати, вклоняються тричі кожному, не виключаючи і малих дітей. При цьому відбувається такий діалог:

- Прости мені!
- Бог простить!
- І в другий раз прости!
- Бог простить!
- І в третій раз прости!
- Бог простить!

Колись вірили, що страшний суд відбуватиметься саме в цей вечір. Богобоязливі люди на сиропустну неділю з хати не виходили, горілки не пили, а сиділи вдома і пригадували, чи багато гріхів наробили в цьому році...

На Слобожанщині чоловік не лягав спати з жінкою — «щоб вовк поросят не з'їв».

«Кінець м'ясниць справлялось не в м'ясопустну неділю, а в сю. Ладять ліпшу вечерю. Бідніші купують гелетку сира, вівчого чи коров'ячого, і діляться ним; купують теля, вечором ріжуть і розпаюють між себе. По вечері казять ейця о чоло, переступають через поріг і їдять, аби так борзо перейшов великий піст.

Який буде день на Пущеня, такий буде Великдень. Який буде перший понеділок посту, такий буде по Великодні. Так само повідають про вівторок, середу і т. д.

В перший понеділок посту рано не їдять, полочуть горівкою зуби».¹

¹ М. Зубрицький. Нар. кал. с. Мшанці Створмиського повіту. Матер. до укр.-русь. етнології, т. III, Львів, 1900; стор. 40.

«ЖИЛАВИЙ» ПОНЕДІЛОК

Перший день Великого посту називається «жилавий» понеділок, бо в цей день господині печуть житні коржі — «жиляники». Крім цих коржів, ніякої страви не готують, а їдять лише третій хрін з буряковим квасом та редьку.

«Моя мати, було, як почують дзвін у цей понеділок, тричі перехрестяться і скажуть: «Хрін та редька!» Це значило, що вони не забули, а добре пам'ятають про піст»¹.

Хоч і пісна страва в цей день була, проте їли її, запиваючи горілкою. «Це, — казали колись люди, — ми зуби полощемо після Масляної, щоб — борони Боже — не залишилося поміж зубами чогонебудь скоромного!» А тому цей понеділок ще називався «полоскозуб».

Господині, «полощучи зуби», пили горілку не чаркою, а новою покришкою від того горщика, в якому кашу варили — «щоб на пшениці зони не було!»

Була колись ще й третя назва для цього дня — «чистий понеділок». Чистий тому, що господині обіду не варили і їхні горщики залишалися чистими. В одній з приповідок, що виникла з народніх прикмет, говориться: «Як у чистий понеділок погода ясна, то й пшениця уродить рясна!»²

¹ З оповідань Свирида Галушки.

² Записано на Уманщині в селі Громах.

ДЕНЬ СВЯТОГО ВЛАСА

В кінці лютого місяця, 24-го за новим стилем, селяни колись святкували день святого мученика Власа¹. В народніх віруваннях святий Влас — покровитель худоби, а особливо корів. В цей день селяни служили по дворах молебні, вносили образ святого мученика в стайню або загороду, де стояв скот, кропили худобу свяченою водою та обкурювали ладаном — «щоб скот добре плодився та не хорів».

Як перший раз на весні вигонили худобу в поле пастися, то служили молебень не тільки святому Юрієві, але й святому Власові.

Молодиці в день святого Власа ходили колись у шинок і пили горілку — «щоб корови були ласкаві»². А як поверталися з шинку до хати, то били, бувало, своїх чоловіків днищем³ — «щоб воли були слухняні».

Коли Україна-Русь переходила від поганської віри до християнства, подоба поганських богів були знищені, але пам'ять про цих старих богів ще довго збереглася в народніх піснях, переказах, назвах урочищ та в деяких народніх віруваннях.

Зокрема зберігалася довго пам'ять про «скотгя бога Волоса» або Велеса, що згадується в «Слові о полку Ігоревім» разом з Дажбогом і Стрибогом:

«...Вѣщей Бояне, Велесовъ внуче!»⁴

¹ На Волині покровителем худоби вважається святий Харлампій; його день святкувався 23-го лютого.

Про св. Харлампія ми зустрічаємо згадку і в Чубинського (т. III, стор. 7): «Св. Харлампій — покровитель свійських тварин. В цей день багаті селяни — власники худоби наймають молебень. В тих селян, які цей день святкують, худоба буде в добромому стані».

Чубинський документує свій запис селом Іванківці на Переяславщині. Отже св. Харлампія, як покровителя худоби, знають не тільки на Волині, а і на Полтавщині. Однак, згідно з відомостями, які вже є в етнографічній літературі, св. Влас на Україні популярніший, ніж св. Харлампій.

² Див. П. В. Иванова. «Жизнь и повѣрья крест. Купянск. уѣзда, Харьк. губ.».

³ Днище — дошка, яка вживалася при прядінні льону. На один кінець днища сідала пряжа, а в дірку другою кінця вставлявся гребінь або кужіль.

⁴ Судячи по «Слову о полку Ігоревім», Велес або Волос був покровителем не тільки скотарства, а й мистецтва.

Ім'я Велеса або Волоса зустрічається і в договорах, що склалися поміж русами та греками в X-му столітті по Р. Х. Так, у договорі 971 року читаємо таке:

«... да имѣемъ» кляту от бога, въ его же вѣруемъ в Перуна и въ Волоса, скотья бога...»¹.

В рукописі Великої Минеї Макаревської стоїть, що:

«...великій Князь Владимиръ повель испроверщи, избити кумиры, овы извѣщи, а инья ижжещи; Волоса, его же именоваху скотья бога, повелѣвъ Почайну рѣку врещи»².

Тобто, за наказом великого князя Володимира подоба бога Волоса³, якого наші предки вважали покровителем худоби, була знищена.

Нам відомо, що по християнізації України-Руси місце поганських богів зайняли християнські святі. Згідно з народнім уявленням, вони стали покровителями тих ділянок людського життя, якими опікувались давніше поганські боги. Так громовержця Перуна замінив святий пророк Ілля, а Волоса — святий мученик Влас.

Легенда каже, що святий мученик Влас жив у IV столітті по Р. Х., що був він покровителем лісових звірів і опікувався бідними людьми. На доказ такої опіки розповідається, як святий Влас повернув бідній вдові вепра, якого вкрав вовк⁴.

На півночі, в районі ріки Вега⁵, в лісах Вологородського і Архангельського повітів було багато церков і каплиць в ім'я святого Власа. Празник на честь цього мученика селяни відзначали тим, що приносили до церкви продукти скотарства, а найбільше коров'ячого масла. Цей, дуже цікавий звичай описав етнограф И. Снегірьов:

«Донині (тобто до 1838 року — О. В.), серед лісів, стоїть древня церква в ім'я святого Власа, ікона якого явилась 19-го січня (старого

¹ Фаминцынь «Божества древнихъ славянъ», 1884, стор. 33.

² Див. И. Снегиревъ, «Рус. простонар. празники», 1838.

³ Народи скандинавських країн у своїх мітах теж мають вола-бога, що зветься у них «Val-ass» або «Valiass». Див. «Edda Saemundina», т. III.

⁴ «Верховажскія записки М. И. Мясникова въ рукописи», а також «Нерехотскія записки М. Я. Дієва». Цитую за «Русскіе простонародные праздники и суевѣрные обряды». М. 1838.

⁵ Ліва притока Північної Двіни. Землі над Вегою підпали під московське володіння в кінці XV ст. Перед тим були посілістю новгородських князів. При нагоді нагадаємо, що в цій місцевості, зокрема в Архангельському повіті, було записано частину билин київського циклу.

стилю — О. В), як повідає місцевий переказ. В цей день з усієї Вельської округи селяни з'їжджаються і сходяться молитись заступникові своїх інтересів. Тоді парафіяльний священик відправляє там обідню, потім служить загальний і нарешті приватні молебні для молільників. Туди приносять коров'яче масло, яке з поклоном кладуть перед образом св. Власа. За одне свято збирається від 30 до 40 пудів масла; частина його дається священикові з причетом, а решта залишається на користь церкви. В інших парафіях Шенкурської і Вельської округ так само святкують день св. покровителя скотарства в суботу перед св. П'ятидесятницею... Як у празник св. мученика Флора і Лавра приводять коней до церкви для окроплення їх свяченою водою, так і до церкви св. Власа приводять корів, особливо під час падежу, і співають обітні молебні. Цей святий зображений на іконі (в одній із новгородських церков) в оточенні худоби...»¹

Як бачимо з цього опису, на далекій півночі, де ідеї християнства прищепилися і слабше, і значно пізніше, поганські звичаї (навіть принесення жертви — масло!) добре збереглися. Правда, ці звичаї християнізувалися були вже настільки, що відбувалися перед християнським святим мучеником Власом.

На закінчення цього короткого нарису про день святого Власа згадаємо, що на Чернігівщині і в південних районах Київщини «Власові морози» вважаються останніми в році, а тому існує приповідка:

«Святий Влас збиває рік з зими!»

На другий день після святого Власа, 25-го лютого — день святого Мелетія. Існує прикмета: якщо на Мелетія гарна соняшна погода, то це віщує великі морози та метелицю.

У місяці лютому колись господарі на Київщині, Чернігівщині та Полтавщині нічого не робили волами в п'ятницю кожного тижня — гріх! Селяни говорили: «Хто запряже воли в лютневу п'ятницю, то в того або воли подохнуть, або руки відсохнуть!»

Господині, бувало, не прядуть починків і не шиють сорочок у кожную п'ятницю лютого місяця — «щоб коноплі родили».

¹ «Русские простонародные праздники и суеверные обряды». Выпуск III, М. 1838. Стор. 156. Переклад мій — О.В.

ДЕНЬ ПРЕПОДОБНОГО ЛЬВА

Четвертого березня — день преподобного Льва. На Лівобережжі та на Київщині було колись повір'я: якщо хворий вночі перед цим днем побачить на небі падаючу зірку, то він у цьому році помре. До такого хворого, як до приреченого, сходилися всі рідні та знайомі прощатися: «Бо то його зірка з неба впала і вона з собою душу забере!» — говорили селяни.

Проте віра ця не була надто міцною, бо існувало багато оповідань, що заперечували віщування падаючої зірки, наприклад, таке:

«Був у нашому селі дід Мокій, здоровий, кремезний — дуб, а не чоловік! А як було йому п'ятдесят років, то схопило його за живіт — соняшниці напали чи там що... Лежав на лаві і стогнав. Було це саме на преподобного Льва, а ніч була місячна, гарна.. І ось тоді побачив Мокій, що зірка з неба впала. Перелякався чоловік: схопився з лави, крику наробив... Діти, жінка — всі посхоплювались. «Що таке, що сталося?» — питають. Жінка його вже хреститися почала — думала: «Нечистий чоловікові приснився». А як почула про зірку, то й заголосила: «І на кого ти мене покидаєш?» — А Мокій з того переляку і про хворобу забув, болячку — як рукою зняло!... «Хай йому біс, — казав, — не буду більше хворіти». І не хворів. Ще п'ятдесят літ після того жив — два дні за сто літ перетягнув, а хворим не був... Тільки вже як помирав, то ліг на лаві і сказав жінці: «Затули вікно, Горпино, рядиною, хай своєї зірки не бачитиму, як падатиме з неба». Таке було...»¹

Віра в падаючу зірку не скрізь однакова. Так на Поділлі про падаючу зірку розповідають таку легенду:

«Зірки — це Божі свічі на небі. Диявол чи то, пак, дідько по нашому хоче, щоб і його свіча горіла разом з Божими. Як тільки той янгол, що свічі пильнує, кудись відвернеться, дідько — тиць та й поставить свою свічку. Але вона довго не горить, бо янгол ходить і оглядає, чи добре свічі горять, — побачить чортову свічку та й скидає її додолу, і ото ми бачимо, як вона падає»².

¹ З оповідань Свирида Галушки.

² С. Кордишівка на Поділлі.

«ОБРЕТІННЯ»¹

Свято знайдення голови Івана Хрестителя або «обретіння» стало в народі святом «обертіння». В цей день «чоловік до жінки обертається, і птахи обертаються з вирію». «Обертаються до нас головами, збираються летіти до нас». «Діти — від хліба, а птахи — до гнізд»². «На обретіння прилітають з вирію птахи; це святий Іван чудом своєї голови повертає їх назад додому»³.

В цей час і справді відбувається масовий приліт пернастих гостей. Першим прилітає жайворонок⁴ — справжній благовісник весни в Україні. Він з'являється на наших полях тоді, як сніг ще лежить на горбках і долинах, але весна вже з кожним днем, з кожною годиною все певніше перемагає зиму. В одній з народніх веснянок про жайворонка дівчата співають;

Чом ти, жайворонку, рано з вирію вилетів:

Іще по горах сніженьки лежать,
Іще по долинах криженьки стоять!

А жайворонок ніби відповідає їм:

Ой, я тії сніженьки крильцями розжену,
Ой, я тії криженьки ніжками потовчу!⁵

Селяни по жайворонках ворожать на врожай: Якщо жайворонки летять високо над землею, то це вони «до Бога летять молитися» — буде врожай на збіжжя. Якщо ж жайворонки летять

¹ Перше і друге віднайдення Чесної Голови св. Івана Хрестителя — 9 березня за новим стилем або 24-го лютого за старим.

² Михайло Грушевський. «Історія укр. літератури», ч. 1. Київ-Львів, 1923. Стор 166.

³ Запис від Ганни Г-к. с. Кордишівка на Поділлі.

⁴ Жайворонок польовий (*Alauda arvensis*), з громади горобцевих. Зимує в північній Африці або в Індії, прилітає до нас на початку березня, а відлітає в жовтні. Живе в полях, там і в'є гніздо просто на землі. Кладе від 3 до 6 плямистих яєчок. Починаючи співати, жайворонок швидким летом підіймається вгору, описуючи велику спіралю. Згори летить спочатку повільно, а потім раптово складає крильця і «каменем» падає додоу. Живиться комахами, хлібними зернами і насінним бур'янів. П'є росу з лица трави, і це дозволяє йому жити і в посушливих степах південної України.

⁵ За П. Чубинським. III, стор. 110.

над землею низько, то це вони «загубили цїп по дорозі» — буде неврожай.

Прилітають веселі граки¹ і відразу ж приступають до побудови своїх гнізд. Звичайно вони вибирають для гніздування високі, рідко ростучі дерева, і на невеличкій площі поселяється кілька сотень, а то й тисяч граків. Одна пара в'є гніздо поруч з іншою парою, і при цьому всі разом щось дуже голосно говорять між собою чи, може, сперечаються за «будівельний матеріял», який вони безсовісно крадуть один в одного. У всякому разі граки підіймають такий галас і метушню на деревах, як циган на ярмарку, а звідси і народня загадка: «Дорога розлога, на дубі — ярмарок»². Відповідь: граки на деревах.

Вслід за граками летять з вирію дикі гуси³. Вони починають летіти дуже рано: ще сніг лежить на полях, ще ставки й озера не розмерзаються. Летять вони в цей час табунами, дуже високо і, переважно вночі; їх легше почути, ніж побачити, бо під час лету гуси іноді кричать — перегукуються між собою.

Іноді трапляється так, що гуси летять одинцем або парами — це вони, імовірно, відбилися від своїх табунів. Такі гуси летять значно нижче над землею і переважно вдень. Коли вже зробиться тепліше, розтане сніг на полях, розіллються весняні води, замерехтить перша зелень, — табуни гусей летять низько над землею і час від часу сідають на полях десь поблизу води: відпочити, попоїсти, поплавати...

Коли діти побачать вперше на весні диких гусей, то підкидають угору соломку і гукають: «Гуси, гуси, нате вам на гніздечко, а нам на здоров'ячко!» або: «Гуси, гуси, вам на гніздо, а нам на тепло!» Цю соломку матері збирають і кладуть на гніздо під квочку — «щоб курчата водились»⁴.

«У нас, було, як летять дикі гуси з вирію, а діти побачать їх, то гукують: «Гуси, гуси, зав'яжу вам дорогу, щоб не втрапили додому!»⁵.

«На весні, як тільки на горбках сніг злізе, ми з братом, бувало, бігаємо за село на вигін та виглядаємо гусей, а як побачимо, то

¹ Граки (*Corvus frugilegus*).

² М. Номис. Загадки. Стор. 292. «Укр. нар. припов. і таке інше».

³ На Україні водиться кілька видів диких гусей, але найбільш розповсюджений вид — сірі гуси (*Anser anser*). Від цього виду походять і наші свійські гуси (*Anser domesticus*). Всі види диких гусей на Україні є лише літніми мешканцями, а на зиму відлітають у вирій.

⁴ Див. М. Номис, «Укр. приказки, прислів'я і таке інше». 1864.

⁵ Запис. від Марфи М-к з с. Надлак на Херсонщині.

гукаємо: «Гуси, гуси, колесом — червоним поясом!» Це щоб вони почули нас і почали кружляти на одному місці¹.

В цей час летять з вирію і дикі качки: крякви, чирки, крохалі та чубатий гоголь. Подібно до гусей, качки спочатку летять великими табунами високо над землею, що ще покрита снігом. Але, як тільки розтане сніг і ріки звільняться від льоду, качки летять низько над землею і сідають на ті місця, які їм сподобаються — звичайно на ріки, ставки, озера...

Коли вже льоду на ріках нема і дикі качки з вирію прилетіли, дівчата колись «замовляли» на тепло і на щастя, викликаючи з сухого очерету птаха-гоголя. Ось як розповідає про це добродійка Марія Г-ко²:

«Цього я вже сама не робила, а мої мама, було, розказують, що як вони дівували, то оце йдуть ранком з коромислом по воду, стануть над річкою і замовляють... Як гоголь випливе з осоки чи з очерету, то це добре: весілля буде або літо весело пройде, а як не випливе гоголь, то це — казали — доля забарилася.

— А як же вони замовляли?

— Та як?.. оце стануть і говорять: виплинь, гоголю, винеси літо, щастя... Я вже все позабувала, як там вони говорили».

Але замовляння птаха-гоголя відоме в етнографічній літературі³. Ось воно:

Ой, виплинь, виплинь, гоголю,
Винеси літо з собою,
Винеси літо, літечко,
Зеленеє житечко,
Хрещатенький барвіночок,⁴
Запашний васильочок!

Ранньою весною повертається з вирію і чорногуз⁵ — великий птах з довгою шиєю і довгими міцними ногами. Коли він не

¹ Запис. від І. П з Київщини.

² Походить з південних районів Київщини. Село назвати відмовилась.

³ Див. М. Грушевський. «Історія укр. літ.» ч. 1. Київ-Львів, 1923. Стор. 166.

⁴ Існує три види барвінку: малий барвінок (*Vinca minor L.*), великий барвінок (*Vinca major L.*) і барвінок трав'янистий (*Vinca herbacea W. et K.*). Всі ці три види зустрічаються в Україні. Всі види барвінку мають сині квіти (*Vinca major* іноді зустрічається з білим цвітом) і темнозелене листя, що зберігається і взимку. За цю свою повсякчасну зеленість барвінок у народній традиції вважається символом вічного кохання та тривалого щастя і влітається у весільний вінок молодій. Барвінок часто згадується в українських народніх піснях, казках, переказах та заклинаннях. Вживається в народній медицині.

⁵ Чорногуз звичайний або білий (*Ciconia alba*). Зустрічається на Україні і

летить, а крила його згорнені, то нам здається, що він увесь білий, і тільки його хвіст (гуз) чорний. Коли ж чорногуз випростує свої крила, ми бачимо, що це лише кінці крил та довге покривне пір'я чорне, а хвіст, як і все тіло, білий. Імовірно, що від «чорного гуза» походить і назва птаха. Але крім цієї, загальнопоширеної назви, у різних місцевостях України чорногуз ще має такі назви: боцюн, бусель, бусел(в), бузько, лелека.

Звичайно чорногузи гніздяться по лісах, десь поблизу озера, ріки, болота — там, де плодиться багато жаб, які разом з гадюками та вужами є головною поживою для цього птаха. Згадаймо прислів'я: «Ковтнув, як бузько жабу!» і приповідку: «На кожній сіножаті і віл пасеться, і бузько жаби ловить!»¹.

Але далеко не всі чорногузи гніздяться по лісах: велика їх частина селиться у близькому сусідстві з людиною і є напівсвійськими птахами. У нас на Україні чорногуз в'є своє гніздо на хаті, клуні або на великих деревах — дубі, липі, — що ростуть на подвір'ї чи в саду. Гніздо в'ється не на один рік, а на багато років. Кожної весни, коли пара чорногузів повертається з далекої подорожі, вони лише підправляють своє старе гніздо і там виводять звичайно двоє пташенят.

Старі чорногузи — відважні і розумні птахи, вони не бояться людей до яких звикли. Молоді ж чорногузи, коли вперше прибувають у незнайому їм місцевість, спочатку боязкі, полохливі, завжди насторожені. Але як тільки вони помітять, що люди поклали для них дерев'яне колесо на даху будівлі або на вершині дерева (колесо звичайно буває основою для величезного гнізда чорногуза), то відразу ж догадуються, що це доброзичливе запрошення, і починають будувати гніздо. Розпочавши будівництво, чорногузи вже не бояться людей, якщо — розуміється — люди їх не турбують навмисно.

За народнім віруванням господарство, в якому є гніздо чорногуза, є щасливим² і забезпеченим від пожежі: «Чорногуз хату від

чорний чорногуз або гайстер (*C. nigra*). Цей останній ніколи не гніздиться поблизу людських осель, а лише в лісах, на високих, міцних деревах. Обидва види чорногузів зимують в Африці та в Індії, прилітають до нас у березні, а відлітають у серпні місяці. Перед подорожжю у вирій чорногузи збираються великими табунами.

¹ Див. М. Номис. «Укр. приказки, присл. и таке інше». Стор. 154.

² Колись, у доколгоспній Україні, селилося багато чорногузів. Якщо митці малювали селянську хату, то завжди з гніздом чорногуза на даху, бо без цього додатку хата не вважалася типово українською. Тепер же, у всякому разі перед останньою війною, гніздо чорногуза на селянській хаті стало рідкістю. За

лиха береже» — кажуть селяни на Херсонщині. Руйнувати гніздо цього птаха — великий гріх, та й небезпечно, бо «хто зруйнує гніздо боцюна, у того хата згорить» — кажуть на Поділлі.

Колись на Поділлі, як господар, було, побачить бусла вперше, то простягає до нього шматок житнього хліба і каже: «Бусел, бусел, на тобі гальвоту, дай мені жита копу!» Цим він накликав урожай на своє поле¹.

Якщо дівчина побачить вперше на весні бусла літаючим, то це знак, що вона буде все літо веселитися; якщо побачить, що бусел ходить або стоїть на ногах, то не матиме великого успіху в своєму дівуванні ціле літо. Найгіршою прикметою для дівчини є те, якщо вона побачить вперше на весні сидячого бусла: «сидітиме ще довго в дівках»².

«...Як були ми ще дітьми, то на весні, бувало, побачимо лелеку, коли вона летить і головою крутить — то в один бік, то в другий; свого гнізда шукає. Ми махаємо руками і кричимо їй: «Лелеко, лелеко, — до осені далеко, а де твої яйця?!» — А вона ніби відповідає нам: «На бару!» — Тоді кожен з нас кричить: «Я яєчка заберу, а кубельце потовчу!» — Буває так, що птах почне кружляти вгорі над нами; літає колами, а нам здається, що це він нас просить, щоб ми його яєць не брали...»³.

На Херсонщині діти, побачивши на весні чорногозу, співають (точніше — вигукують) пісеньку:

Чорногозу, дядьку,
Зроби мені хатку
І ставок, і млинок,
І вишневенький садок!

А на Київщині про чорногозу і горобця співають жартівливу пісеньку:

А горобець впився з чорногозом бився,
Як ударить чорногозу, чорногоз звалився!⁴

нашими спостереженнями, кількість чорногозів у селах України різко зменшилася після тридцятих років — тобто після насильницької колективізації і голоду на Україні. Цікаво, чи звернули на це увагу орнітологи, а якщо звернули, то чим і як вони пояснюють зменшення кількості цих корисних птахів?

¹ Записано в селі Олександрівці, Хмельницького району на Вінничині. У М. Номиса («Укр. приказки. присл. й таке инше», стор. 7) до цього звичаю є така примітка: «Примовляє дівтора на Благовіщення, показуючи буслеві свячені хлібці».

² В селі Кордишівці на Вінничині.

³ З оповідань Свирида Галушки.

⁴ Чубинський. Т. V., стор. 1124.

На Чернігівщині, якщо хочуть висловити співчуття нещасливому мандрівникові, то кажуть: «Облітав, сердега, море й землю, як лелека!»¹

В середній смузі України маленька жвава пташка ремез² перша починає вити на весні своє гніздо. На Київщині селяни кажуть, що саме в день Обретіння, коли інші птахи тільки поминають летіти з вирію, ремез уже в'є своє гніздо-рукавичку. Ремезова «рукавичка» звичайно висить на тоненькій галузці верболозу, що похилився над водою: річкою, або ставком.

На весні дівчата співають про ремеза таку пісню:

Ой, ремезе, ремезоньку,
Не вий гнізда на льодонку;
Буде льодок розтавати,
Твоє гніздо забирати.
Увий собі в темнім лісі,
В темнім лісі, на орісі:
Будуть оріх оббирати,
Твоє гніздо оглядати...

Ось так дівчата радять ремезові горіх, а потім явір і сосну, але в кожному дереві знаходять якусь невигоду, і нарешті радять таке:

Увий собі у дівиці,
У дівиці, у світлиці,
Там їй будеш приспівати,
Будеш її звеселяти...³

Цими словами пісня робить натяк на тих дівчат, що зустрічають весну самотніми, без пари, їх — мовляв — немає кому розважати, то хай хоч ремез потішить засмучених дівчат своєю піснею.

Пісня про ремеза імовірно була колись дівочою веснянкою, а в пізніші часи перейшла до різдвяного циклу, як величальна пісня для дівчини.

¹ Б. Грінченко. Словник, т. II, 1907.

² Ремез (*Remiz, Aegithalus, Authoscopus*) — рід синиць. Дрібна пташка з довгими закругленими крильми та коротким хвостом. Гніздо ремеза — це помистецькому вив'язаний м'який кошик з боковим вхідним отвором. Гніздо справді нагадує рукавичку, що причеплена до гіллячки і висить над водою. В побудові гнізда бере участь не тільки самичка, але й самець.

³ Потєбня, а за ним і М. Грушевський, в пісні про ремеза вбачають паралелю до парубка, якому радять в одній з різдвяних колядок не ставити світлоньки ні у кого, тільки у милої. Див. М. Грушевський, «Історія української літератури», ч. 1., Київ-Львів, 1923. Стор. 167.

КАСІЯНІВ ДЕНЬ

День преподобного Касіяна припадає на 29-те лютого за старим стилем, отже — тільки на високосні (переходові) роки.

В народніх приповідках і легендах Київщини та Лівобережжя цей святий виглядає понурим і злим чоловіком. «Чому ти Касіяном дивишся!» — кажуть дітям, що позирають на людей з-під лоба. Або: «Касіян оком накинув — не буде з цього народженого добра!» Останній вираз найчастіше застосовується до телят, лоша́т та іншого молодняку свійських тварин; але інколи він стоується і до дітей, що народилися в Касіянів день, «Гей, верни, Касян,¹ круто!» — кажуть тому чоловікові, що намагається зробити комусь кривду, але при цьому виявляє свою безсилість.

В одній з легенд, записаній на Харківщині, преподобний Касіян нагадує казкову особу «з довгими віями аж до землі»:²

«...У Касіяна такі довгі брови і вії, що він нічого не бачить. Один раз на чотири роки Касіян підіймає свої вії і дивиться понурими очима. Лихо тому, на кого він гляне: гляне на людей — мруть люди, гляне на тварин — дохнуть тварини, гляне на поля — все сохне...»

«У Касіяна брови довгі — нижче колін. В Касіянів день не можна до схід-сонця виходити з хати, щоб він не глянув, бо як гляне — помреш!

— А як треба до худоби вийти: напоїти чи їсти дати. Як тоді?

— На Касіяна до схід-сонця і пес з буди не вилізе, а не те, щоб чоловік з хати виходив. Касіян сердитий, не милує!

— А чого ж він такий сердитий?

— Він, бач, сердиться на людей, що його день не празникують, не шанують. Я від людей чув таку казку: «З'явився Касіян перед Богом у капелюсі, в рукавицях, з прутиком в руках — геть чисто, як наш панич, бувало, ходить. Прийшов він до Бога і почав жалітися на людей, мовляв, святого Миколу шанують, почитають, на його ім'я церкви будують, а мене й не згадують...».³

¹ «Касіян» і «Касян» — в українській мові вживаються обидві ці форми. Див. Г. Голоскевич, «Правописний словник». Нью-Йорк, 1952.

² Цей образ використав Микола Гоголь у своїй повісті «Вій».

³ З розмови з селянином Тимошем С-ко, що походить з Охтирки на Харківщині. Продовження цієї казки — Див. «Миколая».

— Е, діду, ви таке говорите! Тож Касіян преподобний, він же святий, він з чортами боровся. Від Ликери Походенчихи, що в чорницях була, я чув таку казку:

«Святий Касіян цілих три роки сидить над чортом і б'є його по голові молотом. Б'є його на те, щоб не мав нечистий часу обдумати свої пляни на людську згубу. Б'є чорта Касіян день-у-день і не дає йому спам'ятатися. Цю роботу Преподобний лишає тільки в день своїх іменин — один раз на чотири роки, тоді він іде до церкви і молиться Богові, щоб Бог дав йому більше сили в боротьбі з нечистим. З церкви Касіян повертається тоді, коли вже починає світати — цілу ніч молиться. А як з церкви прийде, то знову береться за своє діло: молота в руки і — чорта по голові!.. В той час, коли преподобний Касіян молиться Богові, чорт вільний. Він вилазить із безодні на поверхню землі, і все, на що він подивиться, гине. Подивиться на худобу — здихає, подивиться на людей — мруть люди, подивиться на поля — все сохне, все гине від очей нечистого. Ось чому на Касіянів день не можна з хати виходити саме тоді, як розвидняється ...»

Отже, не всі народні легенди зображують преподобного Касіяна таким страшним. Оповідання Ликери Походенчихи, що за молодих літ була в монастирі, як бачимо, малює Касіяна справжнім святим, який бореться з нечистою силою.

Цікаво, що Тиміш С-ко — людина вже понад шостий десяток — вислухав переказане мною оповідання колишньої черниці, махнув рукою і сказав: «Е, на світі всякі казки є — всіх не переслухаєш!». ¹

¹ Про день преподобного Касіяна див.: П. В. Иванова. «Жизнь и повѣрья крестьянъ Купянскаго уѣзда, Харьковской губерніи. Харьковъ. 1907.

«ЯВДОХИ»

Першого березня за старим стилем, а 14-го за новим — це день преподобної мучениці Євдокії або, як селяни кажуть, «Явдохи». Згідно з народньою традицією — це перший день весни. В цей день бабак¹ прокидається від зимової сплячки, виходить «на світ» і свище три рази. Свиснувши, він знову ховається в свою нірку, лягає на другий бік і буде спати аж до Благовіщення. А ховрашок² тільки перевернеться на другий бік.

В цей день — так вірили наші селяни — повертаються з вирію ластівки. «Якщо побачиш ластівку, — повчала колись мати свого малолітнього сина, — то візьми жменю землі, кинь за нею і скажи: «На тобі, ластівко, на гніздо!» — це щоб швидше весна приходила. Ластівка на своїх крилах нам весну з вирію несе».

Дитина, що її обличчя всіяне веснянками, що інакше звуться ще ластовинням, побачивши ластівку в цей день, гукає: «Ластівко, ластівко, на тобі веснянки, дай мені білянки!» Після цього біжить умиватися «весняною» водою — «щоб ластовиння не було».

Господиня, побачивши вперше ластівку в цей день, бере в жменю грудку землі, кидає на грядку і каже: «Кріп сію!» На тому місці ніби повинен вирости кріп.

«Ластівки вилітають — погоду обіцяють!» — каже народня приповідка. Господарі, що вже думають про посіви ранніх ярин зернових культур, по ластівках угадують погоду: «стеляться» ластівки по землі — буде погода, можна вже сіяти овес; «бояться» ластівки землі — ще буде негода. При цьому має значення і кількість ластівок, бо ж, як відомо, «одна ластівка ще весни не робить».

Любов і пошана нашого народу до ластівки виявляється в приповідках та прислів'ях. «Як ластівка з ластовенятами» — кажуть про матір, що любить і шанує своїх дітей. «Щебече, як ластівка»

¹ Бабак (*Marmota bobae*) — невеличкий гризун, до 40 см довжини, з густою буравою шерстю. Це — вимираюча тварина, зберігається ще на цілнних землях південних степів. Шкірки бабаки на Україні колись уживалися на обшивку кожухів.

² Ховрашки (*Citellus*) мають на Україні три види: крапастий, сірий та західноєвропейський. Всі ховрашки — маленькі (їх довжина не перевищує 23 см) і є дуже шкідливими гризунами.

— говорять про лагідну і приємну мову дівчини або молодиці.
«Горобець — молодець, а ластівка крапця!»

Ластівки в Україні в'ють свої гнізда під стріхами хат, під самою стелею в коморі чи стайні, під бантинами клунь — у господарських приміщеннях, поруч з людськими житлами. Руйнувати гніздо ластівки — великий гріх. «Хто в руки ластівку або її яйце візьме, у того обличчя вкриється ластовинням» — так матері лякають своїх дітей, щоб вони не турбували ластівок у їх гніздах.¹

Городники «під Явдоху» сіють розсаду капусти, вірячи, що вона вже не буде боятися морозів. Якщо розтає сніг і на вулицях стоять калюжі, то пасічники вірять, що вони матимуть так багато меду, як води.

Господарі вгадують урожай: якщо вітер у цей день віє з заходу або з півдня — буде врожай на збіжжя; якщо ж зі сходу або півночі, то буде посуха, а тому і неврожай на зернові культури. Якщо день соняшний — уродить пшениця, якщо день понурий і небо захмарене — буде врожай на просо і гречку. Теплий соняшний день віщує врожай льону і коноплі. Якщо зранку соняшно, то ранні посіви будуть урожайні; сонце в обід — можна надіятися на середні посіви, а якщо цілий день небо захмарене і сонце визиратиме тільки над вечір — пізні посіви будуть урожайні.

Якщо в цей день хуртовина, то селяни кажуть: «Явдоха хвостом крутить — буде пізня весна!»

В цей день, ранком, перед сходом сонця дівки-чарівниці заклинали колись ворогів: «щоб на дорозі не стояли та мене — хрищеную, нарож-денную рабу Божу Оксану² — добрим словом поминали!»

Садівники зрізують сухе верхів'ття овочевих дерев, щоб дерева краще родили і щоб на них нечисть не заводилась.

У другу неділю Великого посту спостерігають погоду: як вона в цей день тиха і ясна, то така й весна буде в цьому році.

Весняне рівнодення, як відомо, припадає на березень місяць — на 21-ше число за новим стилем. Цілком імовірно, що саме з

¹ У нас на Україні живе три види ластівок: сільська ластівка (*Hirundo rustica*), міська ластівка (*Hirundo urbica*) і берегова ластівка або шурик (*Hirundo riparia*). Сільська ластівка переважно гніздиться в селах, міська — в містах, а шурик в'є своє гніздо в нірках, які він сам і рие на стрімких берегах наших рік та озер. Зимують усі три види ластівок у центральній Африці.

² Кожна з дівчат вставляє своє ім'я.

цієї причини аж до XV-го століття на Україні, березень уважався першим місяцем громадського року¹.

З цієї ж причини березень місяць був особливим, священним у багатьох народів світу. Так індійці на початку березня святкували мале свято богині Дурги. А велике свято цієї богині індійці святкували в день осіннього рівнодення. У стародавньому Римі в березні було свято Кібели, на якому її жреці оплакували Аттіса — символ сонця, що поверталося на весну. На другий день після оплакування Аттіса римляни зустрічали весняний поворот сонця всенароднім радісним святом.

В Єгипті в березні згадували похорон Озіріса, який був для стародавніх єгиптян нічим іншим, як сонцем, що було безсиле взимку, а на весні знов діставало свою потугу. В цьому ж місяці відбувалася їзда на ослі. Верхи на осла звичайно сідав, на розвагу народів, місцевий баляндрасник. Подібний звичай був поширений і в країнах Західної Європи за середньовіччя.

Як свідчить Плутарх, в Атонах теж у березні було свято «Вітконошення» — населення носило по майданах міста пальмове гілля. Цей звичай зберігся і понині в країнах Близького Сходу, але тепер він в'яжеться там з весільними обрядами.

У стародавніх юдеїв у березні починався новий святий рік, а у персів було в цім місяці свято новоліття. У чехів і частково у німців перше число березня вважалося початком весни і першим днем світобудови.

Нарешті весняні свята поганського походження, що відзначали зв'язок навколишньої природи з життям людини, в'язалися з обрядами, метою яких було прогнати мертвущу зиму, тобто смерть. Подібні обряди були поширені не тільки у нас на Україні, але знали їх і балтійські слов'яни, а також у багатьох місцевостях — німці.

У скандинавських народів, особливо у стародавніх шведів, за часів поганства на початку весни — теж у березні місяці — було велике свято. Це свято супроводилося жертвоприношеннями, масовими іграми та торгами на протязі цілого тижня.

У персів та в стародавніх слов'ян за часів поганства був звичай улаштувати врочистий обід — «тризну» — на честь мертвих родичів. Такі тризни відбувалися на початку березня. Під час

¹ На Україні день 1-го січня, як громадський новий рік, був уведений у 1700 році, а церковним (схід. церкви) новим роком залишається ще я досі 1-ше вересня — місяць осіннього рівнодення (23 вересня). В XVI і XVII вв. рік починався з вересня місяця.

тризни наші предки оспівували кінець зими і при цьому палили солом'яне опудало. Таке свято ще й досі зберігається у південних шведів, лужичан та чехів, і там воно проходить під знаком ослабшої зими і воскреслої весни. Поляки сьомого березня топили Маржану і при цьому співали про смерть, що в'ється по парканах і шукає собі поживи.

Білоруси і литовці ще й досі на весні, здається, в березні місяці несуть страву на могили своїх покійних предків і там обідають — справляють тризну на честь цих предків, але вже не оспівують кінця зими і не палять солом'яного опудала.

На Україні така тризна — обід на гробах — теж відбувається і досі, і теж на весні, але не завжди в березні, бо цей звичай пов'язаний у нас з Великодніми святами. Цей обід проходить теж без ритуальних співів і без палення солом'яного опудала.

Щодо назви першого весняного місяця, то в сучасній українській літературній мові вживається слово березень. Про походження цієї назви не тяжко догадатися; походить вона, очевидно, від *береза*¹, назви дерева, яке в цьому місяці починає «вбиратися в сережки» — цвісти.

Хто, де і коли вперше вжив цю назву² — не відомо, але — оскільки ми знаємо — у фолкльорних матеріялах слово «березень» вживається рідко та й то в найновіших записках, як ось: «Сухий березень, теплий квітень, мокрий май — буде хліба урожай», «Березень сухий, а мокрий май — буде каша й коравай».³

Значно частіше в українській народній творчості зустрічається назва «март» або «марець», як ось: «Буває март за всіх варт», «В марець ще змерзне старець», «Білий, як в марці сніг», «Згинув, як марцевий сніг»⁴. Якщо в березні місяці часто міняється погода: то дощ, сніг, вітер, то знову сонце і тихо — наші селяни кажуть, що це *мартові* планети.

¹ На Україні росте три види берези: біла або бородавчаста береза (*Betula verrucosa*), пухнаста береза (*B. pubescens*) і на болотах Полісся — берізка (*B. humulus*).

² Березозоль-Брѣзозоль-Брѣзьнь мѣс. апрѣль., Четвероев. 1144 год. Березозола бо въ к тыи единъ день настаеть весна. Толк. Быт. Синод. Р. Всеволодь же вниде в Киевъ марта въ 5 день Ип. л. За Сл. Срезнов., I, 70; II. 112.

³ Див. «Українські народні прислів'я та приказки». Під ред. М. Т. Рильського. Київ, 1955.

⁴ Див. «Українські прикази, прислів'я и таке инше». Спорудив М. Номис. С. Петербург, 1864.

Проте слова «март» і «mareць» зовсім не слов'янського походження; це латинський «Марс» — бог війни, якому цей місяць був присвячений¹.

¹ Див. «Укр. Загальна Енциклопедія», том II., стор. 645.

ДЕНЬ СВЯТОГО КОНОНА¹

На Лівобережжі селяни вважають святого Конона покровителем коней. Колишній селянин з Харківщини² розповідає таке:

«Колись, як ще колгоспів не було і люди жили нормально, то — не те, щоб дуже святкували, а так: ті, що кохалися в конях, збиралися та йшли в шинок і там пили горілку за святого Конона, щоб коні брикали. Розповідали тоді багато всякого. Чув я тоді від людей, що святий Конон був усім конюхам конюх: коні у нього були такі, що самого святого Ілля в огняній колісниці по небесному мосту возив. Як гримить, то мої тато, було, кажуть: «Чуєш, то святий Ілля по небесному мосту калачі везе, а кіньми править святий Конон!»

П'ючи за святого Конона в шинку, впиватися не годилося, бо «хто нап'ється п'яним, того коні поносять», — говорили селяни.

В день святого Конона селяни, бувало, чіпляють у стайні до бантини застрілену сороку — «Щоб домовик коней не мучив». Віра в існування домовика була колись поширена по всій Україні. Домовик в уявленні народу — це добрий дух дому: «він дім зберігає».

«...Часом домовик дає про себе знати: стукає, гуркотить по закутках, товчеться на горищі... Найбільше він господарює в стайні біля коней: котрого коня полюбить, тому вночі гриву заплітає, пестить його. А якщо не злюбить домовик коня — біда тому коневі: їздить ним, ганяє його. Ранком аж мило на коневі, ніби сто верств пробіг. А щоб не їздив домовик конем і щоб не мучив його, колись господарі цапів у стайнях тримали або чіпляли застрілену сороку до бантини над кіньми, щоб він на цапові або сороці їздив, а коня не зачіпав».

«...Колись моя бабця — царство їй небесне — на Єфрема Сирина³ на ніч горня з кашею ставила на запічку для домовика: «Хай, — було, каже, — живиться та хати глядить!» А на Івана Ліствичника⁴ кропила стара свяченою водою горище над хатою і стайню, де коні стояли, щоб домовик не бешкетував, бо як розбешкетується, то може хату завалити».

¹ 18-го березня за новим стилем.

² С. Я-ко, тепер емігрант, робітник на фермі. Людина вже літня.

³ Препод. Єфрема Сирина — 28 січня за старим стилем або 10 лютого за новим.

⁴ Препод. Івана Ліствичника 30 березня за старим стилем, або 12 квітня за новим.

«...А як переїжджали в нову хату, то баба й домовика з собою взяла. В новий горщик жарину поклала, сухих кизяків трохи, щоб чад був, і всі кутки й закутки в хаті і в стайні обійшла та обжурила, шептала щось... Шкода їй було розлучатися, бо — казала вона — домовик був добрий».¹

Отже, домовики бували і добрі, і злі...

¹ З оповідань Свирида Галушки. Про домовика див. у М. Номиса: «Укр. приказки, прислів'я и таке инше», стор. 263.

«СОРОК СВЯТИХ»¹

В день сорока Святих Мучеників сорока кладе на своє гніздо сорок прутиків, прилітає з вирію сорок жайворонків, господині печуть сорок кренделів з медом у формі птичок і роздають їх дітям — «щоб птиця водилася».

«...На цей день прилітає з вирію сорок жайворонків, а баби печуть сорок «птичок», розносять їх по хатах та роздають дітям, щоб гуси неслися, щоб яйця не псувалися і щоб гусенята плодилися».²

На Переяславщині в цей день дівчата варили сорок вареників з сиром і частували хлопців — «щоб мороз любисток³ не побив».⁴

Ще має бути замечено снігом сорок закутоків, і сорока морозів ще можна сподіватися. «Та це тільки сподіватися, бо їх насправді не буває, зима бо вже з сили вибивається».⁵

Якщо весна рання, то селяни починають сіяти горох. В народніх оповіданнях про це існує протиріччя: одні кажуть, що хто сіє горох на Сорок Святих, тому вродить по сорок стручків на стеблині та по сорок зернин у стручині, а другі твердять, що, навпаки, гріх сіяти в цей день, бо свято.

На Харківщині з давніх-давен розповідають таку легенду: «Сіяв чоловік горох у полі на Сорок Святих. Іде дорогою сорок чоловік і кажуть йому:

— Чого це ти сьогодні заходився горох сіяти? Сьогодні ж свято, сорок Святих Мучеників!

— Нехай мені Бог простить, — каже селянин, — бо я забувся, що сьогодні празник!

— Ну, як ти каєшся, то вродить тобі горох по сорок стручків на стеблині та по сорок зернин у стручині!

Діждався чоловік врожаю і бачить, що справді горох уродив так добре, як пророчили оті прохожі люди.

¹ 22 березня за новий стилем або 9-го березня за старим.

² Записано від Марії Т-ко з Київщини.

³ Любисток (*Levisticum officinale*) — рослина з родини окружкових. Часто згадується в українських народніх піснях та переказах, колись уживався в народній медицині та чарах. Любисток плекається в квітниках по всій Україні.

⁴ Зап. під Килини П-к з Переяславщини.

⁵ Зап. від Марфи Г-нь в с Вороновиці на Вінничині.

На другий рік селянин знову виїхав сіяти горох на Сорок Святих. Знов іде дорогою сорок чоловік, і знову кажуть йому, що гріх сіяти в цей день, бо свято.

— Е-е, розкажіть дідові своєму, а не мені. Я торік сіяв у цей день, і вродило мені по сорок стручків на стебліні та по сорок зернин у стручині!

А ті подорожні розсердилися та й кажуть:

— Вродить тобі по сорок болячок на тілі, як ти такий!

Тільки вони це сказали, як чоловіка того геть болячками обкидало. Ледве додому доїхав ...»¹

На Київщині ця легенда розповідається дещо інакше:

«Одного разу святий Петро йшов полем і бачить, що сіє чоловік горох. Діло було на Сорок Святих. Петро підходить до того чоловіка і каже:

— Сьогодні ж празник, Сорок Святих, чого ж ти горох сієш?!

— Прости, святий Петре, — каже чоловік, — я забувся, що сьогодні гріх сіяти.

— Бог простить! — сказав святий Петро і зник.

Діждався той чоловік урожаю та аж за голову взявся з радости: по сорок стручків на стебліні та по сорок зернин у стручині. Намотив сорок мішків гороху, як золота.

Діждався селянин другого року і думає: «Торік я сіяв на Сорок Святих і зібрав сорок мішків гороху. Посію на Сорок Святих і в цьому році.» Тільки почав сіяти — трапилося лихо: болячки руки обсіли, не може жменю зерна взяти. Глянув на ноги, і на ногах болячки; лапнув за спину, і там болячки... Тоді той чоловік догадався, що це кара за гріх. Скинув шапку, перехрестився та й каже: «Прости, святий Петре, та болячки зніми!».²

«На Сорок Святих сорока іменинниця», — кажуть наші селяни. Скажемо і ми кілька слів про цю іменинницю.

Сорока своїм виглядом і своїм характером вже давно звернула на себе увагу наших селян. Вони нагородили її епітетом «хитра» і створили про неї багато казок, прислів'їв, приповідок і загадок.

Живе сорока у близькому сусідстві з людьми. Своє велике, міцно збудоване з дрібного гілля гніздо сорока в'є на високих деревах, що ростуть окремо в садах, гаях та парках. Великих лісів вона не любить, не любить і голого степу; але охоче гніздиться у вузьких лісових смугах південних степів.

¹ Зап. від Тимоша С-ка з Харківщини. Подібні легенди — див. П. В. Иванова «Жизнь и повѣрья крест. Купянск. уѣзда, Хар. губ.», 1907.

² Зап. від Семена К-ка а Київщини, людини понад шости десятків.

Сорока, як і її близька родичка ворона, на зиму не відлітає, а живе постійно в тій місцевості, де народилася. З цього приводу є приповідка: «Живи з сороками, з воронами, що в вирій не летять!» — мовляв, з тими, що по світі блукають, не знайся.

Якщо люди сороку не ганяють, гніздо її не руйнують, то вона постійно вештається в господарстві, біля якого поселилася. Її можна бачити здебільшого на плоті (згадаймо прислів'я: «Сорока на плоті!»), бо на землі сидіти вона не любить.

Існує чимало українських народніх приповідок, де в тій чи іншій формі згадується про сороку і пліт. Наприклад: «Живе так, як сорока на плоті — хто йде, сполохне», «Розживемось, як сорока на лозі, а тінь на воді», «Вертишся, як сорока на тину», «Пише, як сорока по тину лапою», «Одна сорока з плота, а десять на пліт», «Примостився, як сорока на колу».

Сорока ще любить сидіти в старих зарослях сливи або терену; там вона, імовірно, знаходить для себе багату поживу, а звідси й прислів'я: «Сидить, як сорока в сливах!»

Одна з особливостей сороки — це її пристрасть до блискучих речей і схильність красти ці речі. Звідси й прислів'я: «Гляди, бо сороки вкрадуть!» Так кажуть тій особі, що забагато чепуриться.

Про бідність у господарстві приповідка каже: «На голу кістку і сорока не впаде!» Трапляється, що сорока краде кістку у пса і шукає в ній поживи; звідси приповідка: «Заглядає, як сорока в кістку».

Якщо хтонебудь каже щось і не доказує або робить і не доробляє, то в такому випадку кажуть: «Загубила сорока хвіст!» Зовнішність і характер сороки широко згадуються в народній творчості. «Е, ще сорока не побіліла!» — мовляв, цього тобі зробити не вдасться. Так кажуть тій особі, що безпідставно нахваляється зробити якусь прикрість. «Іще сорока не побіліла, щоб жінка чоловіка біла!» або «Отоді жінка буде старша, як сорока побіліє!» «Чи одна сорока білобока?» «Лучче сороці без хвоста літати, ніж письменному вміти читати та не вміти писати». «Сорока на хвості принесла!» — кажуть про чутку. «Сорока летить, а собака на хвості сидить!» — так, жартуючи, кажуть про жінок, які люблять говорити нісенітниці. «Жінки, як сороки!» — мовляв, говорять забагато. «Ніхто сороці з-під хвоста не впав!». «Не роззявляй рота, бо сорока влетить!» або «Роззявив рот — сорока б му влетіла!» — «Сорока скреготала — гості казала!» або «Сорока скрегоче — гості каже!» або ще «Сорока скрегоче — гості будуть!» — так жартом кажуть, зустрівачи несподіваних гостей. «Нема

води, бо сороки колодязь перевернули». «Не хоче? — Хай з'їсть сорочел!» (імовірно, яйце). «Уроки на сороки, а пристріти на їх діти» або «Уроки на сороки та на бабині діти!» або ще «Пху, гасу! уроки на сороки, а помисли на коромислі!»¹ — так примовляють від «поганого ока», щоб хтось не зурочив. Загадки про сороку: «Чорне, як крук, біле, як сніг, просте, як стріла, криве, як коса». «Чинжирочка невеличка, а пиндик отакий!» — іншими словами, сама птиця невеличка, а хвіст довгий. «Скунда скаче, а ринда рие!»² — сорока скаче, а свиня рие.

Сорока і ворона належать до однієї родини.³ Способом життя і вдачею ці птахи подібні між собою: живуть вони поблизу людських осель, не ворогують, а взимку навіть разом здобувають собі поживу.

В українському фолклорі про сороку і ворону⁴ є казки, приказки і дитячі приповідки. Наприклад:

«Ворона влітку, хоч і добре запопаде на спожиток, то все кричить: Гайно! Гайно! А взимку, як жититись уже нічим, то вже хоч і нікчемне попаде, хоч кизяк мерзлий, усе кричить: «Харч! Харч! або: «Ка-алач! Ка-алач! А сорока цехлить коло неї та все питає: «Чи кисле? Чи кисле?...»

«На кого ворони, на того й сороки!» «Сорока сороці, ворона вороні... і піде чутка по селі». «Сокира, мотика, топірець — сорока, ворона, горобець!» «З сороки почали, а на ворони перевели!»

«Сорока, ворона, на припічку сиділа, діткам кашку варила, ополоником мішала, діток годувала: цьому дам і цьому дам, і цьому дам, і цьому дам... а цьому не дам, бо цей бицман дров не рубав, води не носив, хати не палив — шуги, шуги... полетіли, на голову сіли!»⁵ Так примовляють, бавлячися з дитиною.

¹ Всі вище наведені приповідки читач може знайти у М. Номиса: «Українські приказки, прислів'я и таке инше».

² Див. «Українські народні загадки». Впор. Олекса Воропай. Лондон, 1954.

³ Воронуватих (*Corvidae*).

⁴ На Україні найпоширеніший вид ворон — чорна ворона або гава (*Corvus corone*). Не є великою рідкістю у нас і сіра ворона (*C. cornix*). Живе у нас і великий ворон або крук (*Corvus corax*).

Всі ці види ворон на зиму не відлітають. З усієї родини воронуватих лише два види — перелітні птахи, а саме: грак (*Corvus frugilegus*) і галка (*Colaeus monedula*); вони прилітають до нас у березні, а відлітають у кінці серпня або на початку вересня місяця. Зимують переважно в Африці.

⁵ Див. «Українські приказки, прислів'я и таке инше. Спор. М. Номис.

І нарешті: «Куди орли літають, туди сороки не пускають!» Отже, сорока, як бачимо, не користується великою пошаною серед нашого народу.¹

Щождо того, чому саме сорока «іменинниця» на «Сорок Святих», то це, імовірно, один з випадків народньої етимології.²

¹ Головне обвинувачення, яке наші селяни ставлять сороці, полягає а тому, що вона руйнує гнізда дрібних комахоїдних пташок, їсть їхні яйця, вбиває пташенят. При нагоді сорока може вкрасти і курча. Сорока — розбійник, це правда, але вона — як показали найновіші досліді (див. В. И. Тарашук «Птицы полезашитных насаждений», Академія наук Української ССР. Київ, 1953) — приносить величезну користь тим, що знищує у великій кількості хлібну черепашку (*Aelia sp.*) і цілий ряд інших, дуже шкідливих комах.

² Е т и м о л о г і я (від грецького: *etymos* — справжній і *logos* — вчення) — розділ мовознавства, що вивчає походження слів. Народня етимологія — це намагання пояснити ту чи іншу назву за звуковою її подібністю до іншого, вже відомого слова. В даному випадку «сорока» ніби походить від слова «сорок». Отже, цей птах за народнім поясненням «охрещений» на Сорок Святих, а тому й називається сорока. В українському фольклорі явища народньої етимології зустрічається досить часто. Наприклад, церковно-слов'янське слово «обретіння» (див. вище) наш народ переосмислив як «обернення».

ХРЕСТЯ

На Хрестя або на Хрестопоклінному тижні, в середу — «середопістя»¹ чи ще інакше — «поклони». На Київщині та на Лівобережжі колись господині на цей день пекли хлібини у формі хреста — «хрестопоклінний хліб». Одну частину тих хлібин споживали, а другу — зберігали в коморі, зариваючи в зерно-насіння аж до часу посіву. Ідучи в поле сіяти ячмінь, овес або ярову пшеницю, господар брав з собою хрестопоклінний хліб. Ось як про це розповідають колишні селяни, тепер уже поважні віком люди, що зберегли в своїй пам'яті звичаї старовини:

«...Колись, було, як господар їхав сіяти, то брав ті хлібини з собою в поле.

— А що ж він робив з тими хлібинами в полі?

— Та як хто зумів, не всі однаково. Мій батько, було, приїдуть на ниву, покладуть хліб на землю, моляться Богу, а тоді їдять кусник того хліба і примовляють: «Дай, Боже, і на той рік їсти свій хліб». А мій дядько, мамин брат, брав з собою в поле дві такі хлібини: одну їв, а другу закопував на ниві в землю, щоб краще та земля хліб родила»².

«...А у нас на Київщині, ще як самі хазяйнували, то тільки перший хліб, як витягнуть з печі, клали в зерно-насіння, а всі інші хлібини споживали, як звичайно. Коли виїдуть, бувало, в поле, то кладуть хрестопоклінний хліб на ниві, стають обличчям до сонця, моляться, а потім набирають жменю зерна з сівні, сіють зерном два рази навхрест і примовляють: «Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Господи, поможи, Господи, благослови. Дай мені, Боже, щастя!» Сіючи першу сівню, жують хрестопоклінний хліб. Бувало, весна пізня, і хліб зо два тижні лежить у зерні — засохне, а то й поцвіте. Просто не вгризеш його; тоді розмочували в свяченій воді і їли»³.

«Якщо в цей день у полі над сівачем заспіває жайворонок, буде добрий урожай на збіжжя. А як жайворонки літають низько над землею і не співають, — жди посухи»⁴.

¹ Третя неділя Великого посту зветься Хрестопоклінна, тиждень — Хрестопоклінний, а середа Хрестопоклонного тижня — середопістя.

² З оповідання Івана Глушка, чоловіки понад 60 років, родом з Полтавщини.

³ Записано від Семена К-ка з Київщини.

⁴ Прикмети з Слобожанщини, Таврії та Херсонщини.

«... Я з-під Лубень. Наша родина була велика: батько, мати, дві сестри і нас, синів, троє. Було, мати печуть «хрести» на Поклінну, а батько кажуть: «Спечи, Ялино, мені і хлопцям на щастя!» Ото мати й спечуть чотири «хрести» окремо. В один, як виробляють хліб, вкладають у середину гроші. Коли хліб спечеться, батько беруть ті чотири «хрести», занесуть до комори і заринють у зерно. Як прийде пора сіяти, батько беруть ті «хрести», і ми, всі четверо, їдемо в поле. В полі обійдемо ниву навкруги, станемо обличчям до сонця, помолимося, а тоді кожен бере з воза один «хрест» і ламає: у кого «хрест» з грішми, той щасливий, тому й треба починати посів»¹.

«...Щоб нива не заростала бур'яном, треба, ідучи на посів, одягнути ту сорочку, в якій ішов до сповіді та причастя. Тато, бувало, як прийдуть з церкви, то зразу ж скидають сорочку і кладуть у скриню, щоб чиста була на той день, як доведеться в поле на посів виїжджати...»².

У селі Кам'янка на Лівобережжі заривали в землю череп'яний посуд з свяченою водою — «щоб посухи не було». У селах Чернігівщини заривали, бувало, шматки полотна, яке лежало в церкві на плащаниці — «щоб був добрий урожай на збіжжя»³.

«Хто чесно постує у Великий піст, той на Хрестопоклінному тижні, опівночі з седи на четвер, може почути шум і тріск — це піст переламався»⁴.

«На Хрестя ворона хрест кладе, починає гніздо вити. Скоро буде нестися...»⁵.

¹ Записано від Тимоша Чорнія.

² Записано від С. Я-ко з Харківщини.

³ Записано від Марії Г-ль з Лівобережжя.

⁴ Записано від Марії Т-к з Київщини.

⁵ З села Старосілля на Чернігівщині. Про хрестопоклінний хліб — див. Іванова «Жизнь и повѣрья крестьянъ Купянскаго уѣзда, Харьковской губ. Харьковъ, 1907.

«ТЕПЛОГО ОЛЕКСИ»

«Теплий Олекса» — так по-народньому називається день святого Олексія, чоловіка Божого¹. В цей день пасічник виставить бджоли на пасіку, вівсянка засвище свою пісеньку: «Покинь сани, бери віз!», а шука-риба хвостом лід розіб'є.

Якщо весна пізня і в цей день ще стоять морози, лежать сніги і вуликів на пасіку виносити не можна, то пасічник іде, було, в бджільник, де зимують бджоли, торкає рукою вулики і примовляє: «Нуте, ви, бджоли, готуйтеся: прийшла пора, йдіть та не лінуйтеся. Приносьте густі меди, рівні воски та часті рої, Господові Богові на офіру, а мені, хазяїнові, на пожиток»².

«Коли снігу вже немає і тепло, пасічник виставляє вулики на пасіку. Виносячи вулики з бджільника, пасічник бере, бувало, з собою образ Зосима і Саватія³, ставить його в дерев'яному кивоті, кладе на землю під кивотом дишель від воза і примовляє: «Як уже цьому дереві на пні не стояти, гілля не пускати, листом не зеленіти, з вітром не шуміти, так і моїй пасіці, моїм роєм, до трьох днів з віка не летіти, чужих пасік не шукати, а мене, хазяїна, держатися. Я вас, мої рої, буду в бджільнім домі збирати. Приносьте, бджоли, віск Господеві на свічку, а мед людям на пишу». Крім цього, пасічник ще молиться, щоб Бог послав «медове» літо. Читає молитву і святому Олексієві, чоловіку Божому, щоб той захищав бджіл від лиха та напасті всякої»⁴.

В одному старому рукопису, датованому 1720-им роком і що його подав І. М. Руденко Б. Грінченкові, ми знаходимо цікаве «Сказання про бджіл» чи, краще сказати, про бджільництво. Це — ціла інструкція для пасічників, збірка правил, які на той час були, імовірно, в широкому вжитку. Автором «Сказання» є ієрей Данило Гирман.

В перекладі сучасною українською мовою, з граматичними корективами, текст «Сказання» виглядає так:

¹ 30-го березня за новим стилем, або 17-го березня за старим.

² Записано від Пилипа Головацького з Херсонщини.

³ Ці святи є покровителями українського пасічництва.

⁴ Зап. від Пилипа Головацького з Херсонщини. Подібний звичай і «заговор» бджіл записав у свій час і Дмитро Яворницький у селі Китавка на Катеринославщині від 15-річного хлопця, який розповідав те, чого вчив його дід-пасічник.

«Цей переказ про бджіл, улюбленців святого Зосима, чий — не знаю. Переказ і наука. На святий вечір Різдвяний потрібно дістати рибу-щуку, відрізати їй голову, або іншу рибу, аби була з ікрою, тільки щоб була жива. Вибери з неї ікру і сховай, висушивши. І як будеш бджіл годувати, розітри ту ікру, змішай з медом, чебрецем¹ і з борсуковим салом² і трохи потруси льодовою сіллю, і те даючи, треба мовити: «Як риба та по воді гуляє або в морі, або в ріках, плідна й родюча, і весела Божим повелінням і святого Зосима, аминь, так би мої бджоли веселі були без шкоди і пошкодження, за молитвами святого Зосима».

На святий Богоявленський вечір, як святитимуть воду, візьми ж тієї води наперед і мов так:

«Як до тієї води товпляться люди з охотою, веселячись, так би мої бджоли радувалися і веселилися, з пасіки в поле по роботу йдучи, а з поля до пасіки, аби міцні й здорові з Божою поміччю і з молитвами святого Зосима». Потрібно мовити: «Як без тієї води люди не можуть обійтися, так би мої бджоли від моєї пасіки не могли ніде відійти, тільки аби ся множили, роїли і плодили, за молитвами Пречистої Богородиці і святого отця Зосима». І ту воду від року до року в пасіці своїй держати, а на кожний урочистий³ празник тією водою кропляти.

А коли будеш випускати бджіл на святого Олексія, чоловіка Божого, то посеред пасіки викопай дернину малу і обнеси пасіку тією дерниною тричі. За третім же разом торкнися тією дерниною до кожного вулика і мов так: «Як тая земля не може рушити з цього місця і мислі тієї не має, так би від моєї пасіки нікуди різно не

¹ Чебрець звичайний (*Thymus serpyllum L.*) — трав'яниста рослина, напівкущ, родини губоцвітих. Квіти зібрані у щільні голівки-суцвіття. Пелюстки квітів пурпурово-червоного (рідко білого) кольору. Рослина дуже пахуча, багата на нектар, а тому й приваблює до себе багато комах, а особливо бджіл. Цвіте чебрець на Україні з травня аж до самої осені. Росте дико по сухих схилах і піскуватих місцях, на луках та в листяних і мішаних лісах. Існує кілька видів чебрецю, в тому числі і чебрець український (*Thymus ucrainicus flok. et Sehosst*). Цвіт українського чебрецю блідорожевого кольору. Чебрець часто згадується в українському фолклорі, вживається в народній медицині й чарах.

² Борсук (*Meles taxus*) — нічний хижак з роду кунуватих. Живе в норі. Живиться корінням рослин, ягодами, жолудями, горіхами, слимаками, гусінню, жуками, а також жабами, вужаки, гадюками і мишами. Отже, це корисний звір для лісового господарства. Мед (на півдні ще й виноград) — найбільші ласощі для борсука, цим він подібний до ведмедя. На ведмедя борсук схожий ще й зимовою сплячкою, яка починається в грудні й продовжується аж до березня. М'ясо його споживне, а сало борсука здавна вживається в народній медицині і — як бачимо з тексту «Сказання» — в чарах. Борсук поширений по всій Європі й Азії, але скрізь зустрічається рідко. На Україні борсук водиться в усіх місцевостях, де є ліс, але теж зустрічається рідко.

³ Урочистий (?) — О. В.

мислили іти рій і порій від мене, господаря свого, через Боже повеління і за молитвами святого Зосима». І положи ту дернину, де її викопав, і прибий приколотнем тим, що коней припинають. А коли будеш випускати, то випускай крізь щучу голову, і мовити так: «Як тая риба в морі гуляє-буяє, родюча, плодюча і весела, так би мої бджоли гуляли і буяли веселі, плідні й родючі; як щуки-риби всяка риба боїться і лякається, так би і від моїх бджіл чужі бджоли лякалися і міцно втікали молитвами святого Зосима».

А коли будеш випускати, то візьми вогню, на який положи ладану¹, цвіту житнього; як вперше побачиш, то нарвеш, — то туди ж із ладаном кинь і риб'ячу ікру ту, що на Святий Вечір заховаєш, і поклади в кожний вулик, і мов: «Господи Боже, прийди мені на поміч, і, всі святі, допоможіть мені також молитвами святого Зосима. А вас, бджоли, випускаю на всілякий цвіт, од Бога даний: ідіть Божим повелінням на чотири сторони світу цього, аби ви гуляли з радістю і молитвами святого Зосима. Амінь». Якщо холодно буде на святого Олексія виставляти бджіл, то, влізши в погріб, повороши злегка кожний вулик і мов: «Божою поміччю святого Зосима нуте, бджоли, роботу зачинайте, бо уже час вам прийшов зачинати діло Богу на офіру і мені на пожиток».

На Благовіщення, коли дадуть проскуру всеношну, то принеси до пасіки також і оливи природної² і треба мазати вулик: «Господи Боже, коли благовістив Архангел діві зачаття, і зачати (?) предвічне слово, так благослови і моїм бджолам зачати діло робити на часті рої, на густі меди, від вологи земної, і від роси небесної, і від всіх зел квітучих». І держи тую проскуру в пасіці, і на Великдень освяти мед, коли будеш загодовувати, то давай той мед для вроків³ і для зносу.

На Воскресіння, що візьмеш дари і артоса⁴, то те сушити і, розтерши, бджолам давати і мовити: «Як тиснулися люди до дарів і артоса, так би тиснулися до моєї пасіки бджоли і рій; Божою поміччю і молитвами святого Зосима. Амінь».

¹ Ладан — пахуча живиця з рослин: ладановцю (*Myrrhis odorata*), чиста критського (*Cistus creticus*) та ладанового дерева (*Boswellia*).

² Олива природна (в ориг. «олива естественная») — імовірно, оливкова олія, яка добувається з овочів оливкового дерева. Оливкове дерево (*Olea europaea L.*) походить з південної Азії, але тепер плекається в південній Європі, а у нас — на побережжі Чорного моря та в Криму. До бджіл оливкове дерево має той стосунок, що воно є одним з кращих медоносів.

³ В роки — уроки.

⁴ Артос (з грецького) — хліб, що символізує хліб вічного життя — Ісуса Христа. Артос освячує священник на перший день Великодня, а в Томину неділю розділяє його поміж вірними.

Коли побачиш вперше цвіт на житі¹, то набрати в хустку і держати. Коли купиш у кого бджоли, то, нахилившись, заглянь у них і візьми трьома пальцями землі, і кинь на них навхрест: «Я не землю то беру, але беру собі з бджолами рій і порій до своєї пасіки; Божою поміччю і молитвами святого Зосима, за Його святими молитвами, спаси нас. Амінь». Кінець.»

Аж такий великий кодекс народніх вірувань щодо бджільництва свідчить про те, що народ наш здавен-давна надавав цьому зайняттю великої ваги. Не залишилася байдужою до бджільництва і провідна верства старої козацької України. Тут же, на Лівобережжі, де ієрей Данило Захарович Гирман записав своє «Сказание о пчелахъ», у XVIII столітті з'явився геній світового пасічництва Петро Іванович Прокопович² (1775-1850), що перший у світі створив наукові підвалини пасічництва.

Перший пташинний спів, який можна почути ранньою весною, належить маленькій буруватій пташці з жовтим черевцем — вівсянці³. Влітку вівсянка живе собі по лісах, чагарниках, живоплотах, а в степу — в полезахисних лісових смугах. На зиму у вирій не летить — вона постійний мешканець України; але свою літню резиденцію покидає і перекочує ближче до людських осель. Тут вівсянка, визнаючи старе правило, що громада — великий чоловік, приєднується до інших дрібних пташок: садової вівсянки⁴ — своєї близької родички, розмальованих щигликів⁵, а то й до звичайних всюдисущих горобців⁶, — утворюючи

¹ Жито (*Secale cereale*) цвіте в червні місяці. Цвіт жита часто зустрічається в народніх віруваннях і зрідка — в народній медицині.

² Див. М. Боровський. «Славний український пасічник». «Нові Дні», ч. 72, 1955.

³ Вівсянка звичайна (*Emberzia citrinella* L.).

⁴ Садова вівсянка (*Embrezia hortulana* L.). Довго держався погляд, що обидві вівсянки — зерноїдні птахи, а тому й шкідливі для сільського господарства. Найновіші досліді показали, що це була помилка. Вівсянки — корисні птахи не тільки для поля, але й для лісу, бо нищать багато шкідливих комах. Зерном же живляться переважно восени і зимою, коли комах здобути тяжче.

⁵ Щиглик (*Fringila carduelis* L. *cia. Carduelis elegans*) — маленька, гарно розмальована пташка, представник роду *Carduelis*. Улюблені місця щиглика — листяні ліси та городи. Взимку наближається до людських осель. Живиться щиглик переважно насінням берези, вільхи, будяків та конопляним сім'ям. Взимку на Україні діти ловлять щигликів на сильце, вживаючи конопляного сім'я, як пририми. В неволі ця весела пташка почуває себе добре і гарно співає майже цілий рік.

⁶ На Україні живе два види горобців: польовий горобець (*Passer montanus*) та горобець домашній (*Passer domesticus* L.).

табунець чи, краще сказати, «мандрівну капелю», яка вештається по селах, хуторах та міських парках, шукаючи собі поживи. Більш-менш у середині квітня «капля» розлітається, а її члени повертаються до літніх резиденцій і там приступають до виконання родинних обов'язків.

І ось, вештаючися зимою в мандрівних капелях разом з іншими птахами, тижнів за два перед закінченням мандрів, вівсянка вже відчуває наближення весни і починає співати. Цей спів складається з двох і трьох окремих вигуків, які дуже умовно можна записати так: «Чит-чит!.. Чит-чит-чирз-з-з!»

За стародавнім народнім віруванням, вівсянка вперше співає свою пісню в день Теплового Олексі, не зважаючи ні на сніги, ні на морози, які в цей час у нас на Україні іноді ще бувають.

В українському фолклорі пісня вівсянки імітується словами так: «Діду, діду, сій ячмінь!» Або: «Кидай сани, бери віз-з-з!... та й поїдемо по рогіз-з-з!» Або ще: «Телегіз-з-з!... покинь сани, бери віз-з-з!»¹

Отже, пісня вівсянки — це перший звук весни, яка тільки-но починає прокидатися.

«На Теплового Олексі шука-риба лід хвостом розбиває»².

«На Теплового Олексі, як розтане сніг на полях, то на річці шука-риба хвостом лід розбиває. Це можна почути і побачити, тільки треба вийти раненько на берег і прислухатися: буде тріщати — це шука хвостом лід розбиває. Кажуть старі люди, що ту шуку можна піймати руками, але це небезпечно. Один чоловік був такий, що піймав шуку саме тоді, як вона лід розбивала — за три дні помер, а як помирав, то все йому ввижалося, що шука-риба його по тім'ю хвостом б'є...»³.

«...Як вийти рано-вранці на «Олексія» до річки і тихенько стати на льоду, то можна почути і побачити, як шука-риба хвостом лід розбиває. Її руками можна піймати, але — гріх! Хто піймає, тому вже не рибалити — не піде риба на руку, тікатиме...»⁴.

¹ Див. М. Номис, «Українські приказки, прислів'я и таке инше». Цікаво, що в фолклорі інших народів пісня вівсянки теж імітується словами. В Англії пісню цієї пташки імітують так: «Bit o' bread and no chee-e-e-se!» (Див. «Familiar Wild Birds» by W. Swainsland. Том II, стор. 119).

² Див. М. Номис, «Українські приказки, прислів'я и таке инше».

³ Записано в селі Олександрівці на Поділлі від Тимофія Зуся, чоловіка поважного віку.

⁴ Записано від Івана Глушка з Полтавщини.

Мабуть, ні одна з солодководих риб не користується такою популярністю серед рибалок-українців, як щука. Про цю рибу можна почути багато найдивовижніших оповідань. В цих оповіданнях говориться і про неймовірну силу цієї риби, і про її жадібність, і про її казкову довговічність:

«Сто? Та де сто!... Більше, як двісті років щука може жити!»¹.

Найславніша щука своїми зубами. «Хоч щука вмере, то зуби не вмруть» — каже народня приповідка. Горло таке широке, що вона іноді ковтає насадку, грубшу за себе саму. Крім того, щука має великі проникливі очі, які здалека бачать здобич. Приповідка: «На те щука в морі, щоб карась не дрімав!» цілком обґрунтована.

Щука викидає ікру вже на самому початку квітня місяця, а як весна рання, то і в кінці березня. Отже, більш-менш на Тепло-го Олексі. Імовірно, що саме тому вона й «розбиває хвостом лід» у цей час, іншими словами, «відкриває сезон» у солодких водах.

Рибалки святкують цей день, сподіваючися «на добрі лови», бо «хто не почитає святого Олексія, чоловіка Божого, тому риба на руку не піде...»².

На цей день існують такі прикмети: тепла соняшна погода віщує врожай на хліб і багаті рої. Якщо ранок ясний, рої будуть виходити ранками, а як вечір ясний, рої будуть виходити вечорами.

«...Якщо хочеш, щоб ярова пшениця вродила, то на Явдохи, Со-рок Святих і Тепло-го Олексі, як вийдеш з церкви, йди до комори і вибирай найкращі зерна для посіву: вродить добре і буде чисте, як золото»³.

«Колесом — над червоним поясом!»

«На дванадцятій вилітають журавлі з вирію»⁴.

«Як летять журавлі, так стань оце та кажи: «Веселик, веселик, колесом, перев'яжи дорогу красним поясом!» Так то люблять. Зараз

¹ Ці слова теж належать Тимофієві Зуся. Про довговічність щуки див. С. А. Аксаков «Записки обь уженьѣ рыбы». Рекомендую увазі читача і чудесне оповідання Остапа Вишні «Щука».

² Записано від Тимофія Зуся.

³ Записано від Семена К-ка з Київщини.

⁴ На дванадцятій неділі після Різдва Христового. М. Веркіївка, Ніжин. пов. Див. Б. Грінченко, «Из усть народа».

так і почнуть кружком, кружком над головою. А як скажи: «Журавель» — так не люблять»¹.

«Як були ми ще дітьми, то — бувало — летять на весні журавлі ключем, а ми кинемо на землю червоний пояс, і журавлі не летять далі, тільки кружляють на одному місці, а ми бігаємо та кричимо: «Колесом, колесом — над червоним поясом!»².

На Херсонщині, коли летять на весні журавлі, діти кричать їм: «Журавлі, журавлі, я вам перейду дорогу!»³

«...У нас ще зав'язували вузли на хустці, — але це вже тільки дівчата робили, — і кидали той вузол на землю поперед журавлів, щоб вони побачили. Як побачать, то не полетять далі: покружляють, покружляють і сядуть...»⁴

«...Ще зав'язуємо, бувало, вузол на хустці або на поясі, підносимо той вузол обома руками вгору і гукаємо: «Журавлі, журавлі, я вам перев'язав дорогу!» Вони кружляють, кружляють над нами, а тоді візьмуть та й полетять...»⁵

«Як дівчина вперше побачить на весні журавля, то каже: «Веселики!» Бо як скаже: «Журавлі!», то буде журитися цілий рік»⁶

«А у нас хлопці гукали так: «Журавель, скажи: помагай Біг! як не скажеш, то перелетить дорогу біс!»⁷

«Журавлі, журавлі! Колесом, колесом, ваші діти за лісом, за лісом!» Так кричать, щоб журавлі закрутилися на одному місці і спустилися додолу.⁸

«Журавлі прилетіли і полудень принесли». Пізно з вирію прилітають журавлі, як уже такі дні стоять довгі, що, oprіч снідання, обіду і вечері, треба робочому чоловікові ще й полуднувати.⁹

«...А у нас розказують дітям таку казочку: журавель, деркач і перепілка поле орали. Журавель ходив за плугом, деркач воли поганяв, а перепілка воли водила. Перепілка побачила пеньок та й каже: «Під пеньок! Під пеньок!» Деркач каже: «Придерж-ж-ж! Придерж-

¹ Село Жеведь, Чернігівського пов., там же.

² Тиміш С-ко з Харківщини.

³ П. Головацький з Херсонщини.

⁴ Марія Т-ко з Київщини.

⁵ Калина П-к з Переяславщини.

⁶ Галина М-к з с. Кордишівка на Поділлі.

⁷ Свирид Галушка.

⁸ М. Номис, «Українські приказки, прислів'я и таке инше.» Стор. 262.

⁹ М. Номис, там же, стор. 262.

ж-ж!» А журавель іде за плугом та кричить: «Турли! Турли!» Деркач з перепілкою як погнали воли, та й плуга поламали»¹.

Журавель часто зустрічається в народніх казках та оповіданнях, де він зображується позитивним героєм, що не тільки тримає лад поміж птахами, а і вміє розважати їх жартівливими танцями.

Великі болота, що межують з полями — це найулюбленіші місця для журавлів.² На Україні таких місць є багато, а тому журавлі являють собою найзвичайніших пернатих мешканців нашої батьківщини.

Ходять журавлі розміреним, повільним кроком, далеко заходять у воду, добре плавають, вправно і високо літають, а іноді й ширяють у небі, описуючи великі кола. (Згадаймо народне прислів'я: «Як журавлі в небі!»³. Так кажуть про людину, що добре себе почуває на своєму становищі. Паралеля: «Як вареник у маслі!»).

Голос журавлів — гучний, пронизливий, і чути його далеко, а особливо на весні, в тиху, безвітряну погоду. Іноді самих журавлів і не видно, бо летять вони дуже високо, але їхні голоси, як звуки велетенської вальторні, чути цілком виразно. Але журавлі рідко користуються своїм голосом. Мовчазність журавлів знайшла своє відображення в народній приповідці: «Не кричали журавлі, як з вирію летіли — не будуть же кричати, як і назад летітимуть».⁴ Проте журавлі, хоч і рідко, все ж кричать, і їхній крик у народньому віруванні має спеціальне значення: на весні журавлиний крик віщує тепло, а восени — ранню зиму.

Журавлі — розумні і відважні птахи. Вони діяльні з самого ранку і до пізнього вечора. Кілька ранішніх годин журавлі здобувають поживу — комах, черваків, дрібну рибу, а також бруньки дерев, насіння бур'янів, ягоди і навіть коріння. Після поживи розважаються. Журавлі цілком свідомо організують свої

¹ Записано від Марії Г-ль з Лівобережжя. Подібну казку записала Ніна Заглада в селі Старосілля на Чернігівщині. Див. «Матеріали до монографії села Старосілля», Київ, 1929.

² Тут мова йде про сірого журавля (*Grus grus L.*). Степовий або малий журавель (*Grus virgo*) у нас зустрічається рідко. Цей вид журавлів водиться в середньоазійських степах і в Криму.

³ М. Номис, Ор. cit., стор. 261.

⁴ М. Номис, Ор. cit., стор. 106.

власні розваги. У веселому настрої журавель танцює; він весело підстрибує, робить жартівливі рухи, приймає комічні пози. Збирає тріски або камінці з землі, підкидає їх, на лету ловить і знову кидає — як це звичайно роблять діти з м'ячем.¹ Ця особливість журавля відбилася в українському фолклорі, а особливо в жартівливих піснях і танцях. Наприклад:

«Журав грає, журав грає,
Журавочка скаче...»²

Про жартівливий танець «журавель» згадує Іван Котляревський в «Енеїді»:

«Тут інші журавля скакали,
А хто од дудочки потів...»

Образ «журавиночки» вжинається в народній творчості, як пестливий вираз для дівчини:

«Я не царівна, не королівна:
Батькова дочка, як ягодочка,
Матчина дочка — журавиночка»³.

На весні, коли болота покриваються зеленню, а на кущах і деревах з'явиться листя, журавлі починають вити гнізда.⁴ Десь на острівці серед озера, на підвищенні серед болота або в чагарниках серед полів (завжди на сухому місці) журавель з журавкою в'ють гніздо з сухої трави, очерету або дрібного гілля. Журавка кладе два яйці і починає їх насиджувати.⁵ Журавлі вміють дуже добре ховати від стороннього ока місце свого гнізда. Щоб не виявити своєї присутності, самка вимащує своє попелясте пір'я болотом, і тоді її важко помітити, а особливо здаля.

¹ Таким же способом журавлі підкидають вгору по кілька разів невеличких гадюк, вужів і ящірок перед тим, як проковтнути їх.

² П. Чубинський, V, стор. 52.

³ П. Чубинський, III, стор. 396.

⁴ Сірі журавлі в Україні гніздяться на Поліссі та в меншій мірі — в лісостеповій смузі, а також в районів Сивашів — «на островах Куюк-Туп і Чурук, та на островах Бірючий в Азовському морі сірі журавлі гніздилися ще в 1932 р. У 1934 р. на острові Куюк-Туп гніздуючих журавлів уже не було». О. Б. Костяківський. Птахи. Київ. 1957 р. Вид. Акад. Наук УРСР. Стор. 118.

⁵ Самка не завжди насиджує яйця сама; частіше буває так, що журавель з журавкою сидять на гнізді по черзі. Вільний від насиджування птах ходить навколо гнізда, збирає поживу і вартує; в разі небезпеки голосом попереджає другого.

Журавлі належать до тих птахів, що їх гнізда, за народнім віруванням, руйнувати гріх: «У нас говорили, що журавель — небсна птиця, і хто зруйнує його гніздо, того Бог покарає»¹

Мисливці кажуть, що в день Теплого Олексі ведмеді² покидають своє лігво і йдуть шукати поживи.

«Медвідь з лігва виходить і в кущах ховається — йому, бач, соромно, що худий — ребра знати. Зразу шукає ягід, найбільше журавлини³, а як нема, то мох⁴ їсть — воно його прочистить, а тоді вже дивиться, де дуби ростуть — жолуді любить, їсть гриби, лущить горіхи, а найбільше любить мед. За медом він куди хочеш полізе...»⁵

Ведмідь знаходить свої ласощі більше по бджолиному гуду в дуплі, ніж по запаху. Тепер трапляється, що й через лісові гущавини прокладаються телеграфні лінії. Один колишній «обходчик», що мав обов'язок наглядати за такою лінією на Поліссі, розповідав, що він не один раз бачив «Михайла» на телеграфічному стовпі, обдуреного гудом проводів. «Він, шибеник, лізе, зачепить лапою та й порве провід».

Якщо ведмідь знайде дерево з бджолиним дуплом, він зубами обгризає кору і луб, лапами роздирає стінки дупла і не зважаючи на дошкульне жалення бджіл, добирається до солодких стільників з медом.

¹ Записано від Галини М-ко з Поділля.

² Ведмедів є кілька видів, але на Україні водиться лише бурій ведмідь (*Ursus arctos L.*). В другій половині січня ведмедиця народжує одне або двоє ведмежат, які залишаються сліпими цілий місяць. Після трьох місяців від народження, коли ведмежата досить зміцніють (тобто в кінці березня або на початку квітня), мати виводить своїх дітей з лігва і починає вчити їх лазити по деревах, розпізнавати ворогів та здобувати поживу. В цей час виходять з лігва і самці. Колись на Україні було більше ведмедів, але тепер їх мало. У сусідній з нами Білорусі за даними на 1950-1951 рік нараховувалось лише 80 ведмедів. Полювання на них заборонене (И. Н. Сержанін, «Млекоп. Белорус. ССР». Вид. Білорус. Академ. Наук, Менськ, 1955).

³ Журавлина або журавина (клюква) — *Vaccinium Oxycoccus L. cin. O. palustris. Pers.* Вічнозелений півкущ, що стелиться по землі. Плід — червона ягода, досягає в жовтні. Ягоди добре зберігаються під снігом, їх можна збирати ранньої весни, що ведмеді й роблять. Ці ягоди здавна вживалися в народній медицині, а тепер вживаються і в науковій (*Vacciae Oxycocci*). На Україні журавлина росте на торфових болотах північної частини Київщини та Чернігівщини і на Поліссі.

⁴ Мох, імовірно, торфник (*Sphagnum*).

⁵ Від Т. Піддубного, Поділля.

Про любов ведмедя до ласощів народня приповідка каже: «Як вели медведя¹ до меду, то вуха урвали, а як тягнули від меду, то урвали й хвіст».

В народі є багато оповідань, казок та приповідок про ведмедя. Наприклад:

«Ведмеді були колись людьми; вони жили собі в лісі і нікого до себе не приймали, — ні з ким знатися не хотіли. Одного разу заблуdivся в лісі чернець; блудив він, блудив по лісі та й прибivся до тих людей. Усе село обходив — просився на ніч, бо вже смеркало. Ніхто його до хати не пустив, ніхто дверей не відчинив. Чернець взяв та й прокляв тих людей, ось вони й поставали ведмедями»².

Це так оповідають про ведмедів на Київщині; на Поділлі ж — інакше:

«Ведмідь — це мельник, що хотів Ісуса Хркиста налякати. Він одягнув на себе кожуха догори вовною, заховався під міст, де Ісус мав проходити, та як зареве, а Ісус Христос каже: «Щоб ти ревів так, поки світа й сонця!» Ось він і зробився ведмедем та й реве»³.

«Реве медвідь, а не знає чого».

«Коли на медведя мала галузка впаде, то бурчить, а як велика, то мовчить»⁴.

«Медвідь пиво варить», — так кажуть гуцули, як побачать, що Чорногора куриться.

Про неспритного чоловіка кажуть: «Повороткий, як ведмідь за горобцями» або «Швидкий, як ведмідь до перепелиць».

На Чернігівщині мисливці кажуть, що в день Теплоого Олексія лисиці⁵ переселяються з старих нір у нові і що в перші три дні свого переселення вони сліпі й глухі: «ходять, як у мариві; їм, бач, кури сняться».

Прокидаються лисиці з свого «курячого марива» не раніше, як аж тоді, коли їх почнуть клювати ворони. Отже: «Відізвилися лисиці курячі сльози»⁶.

¹ Літературна форма: ведмідь.

² Від Марії Т-ко, Київщина.

³ Поділля (Ушиця).

⁴ М. Номис, стор. 23.

⁵ Лисиця або лис (*Vulpes vulpes L.*)

⁶ Чув від Сем. Дихтяра. Подібне вірування подає Сахаров («С. р. н», I, стор. 48). наводячи таке пояснення: «Слѣпота лисиць — отъ куричьей слѣпоты». Таке

Лисицю (або лиса) на Україні знають скрізь, бо вона водиться в усіх місцевостях, де є бодай невеличкі чагарники. А там, де вона водиться, — курям біда: «Хоч як пильнуй, а лис курку вкраде», бож усім відомо, що «лис — це хитрий злодій». Так звичайно кажуть наші селяни про цього хижака.

Саме хитрість та ще улесливість лиса є поширеною темою народніх приповідок, як ось: «Дурний, як ворона, а хитрий, як лис»; «Старого лиса тяжко зловити»; «Де не стає вовчої шкури, настав лиса»; «У вічі — як лис, а за очі — як біс»; «Дивиться лисицею, а думає вовком»¹ і багато інших.

«В цей день ворон² купає своїх дітей і відпускає їх на волю, на самотійне життя»³.

«Крук благословляє своїх дітей, щоб чесно в світі жили, — щоб крук крукові очі не довбав»⁴.

«На Святого Олексія крук купається»⁵.

«Теплого Олексі. На кілька днів наперед вилетять мухи (або бджоли), тільки днів потому буде студені по Теплим Олексі.

На кілька недінь вилетять мухи перед Теплим Олексою, на тільки сховаються по Теплим Олексі»⁶.

вірування про лисицю може бути основане на тому, що ранньої весни лисиця линяє і в цей час хворіє; але не так, щоб її аж ворони клювали.

¹ Номис, «Приповідки...»

² Ворон або крук (*Corvus corax L.*).

³ Чернігівщина.

⁴ Київщина.

⁵ Поділля.

⁶ М. Зубрицький, «Нар. кал. с. Мшанка, Старомиського повіту».

ЗАКЛИКАННЯ ВЕСНИ

Одним з найцікавіших звичаїв стародавніх слов'ян, а в першу чергу наших предків, є закликання весни.

Народня уява створила поетичний образ весни у вигляді дівчини-«паняночки», що «десь у садочку шиє сорочку», а інколи і у вигляді молодиці, що вже має або повинна мати дочку:

Ой, весна, весна та весняночка,
Ой, де ж твоя донька, та паняночка...

Вона, ця вродлива дівчина або молодиця, дуже багата, від неї люди сподіваються щедрих дарів, а тому й виглядають її рановранці, до схід-сонця: вибігають на горби, стають на воротах, лізуть на дах комори чи клуні — і запрошують, закликають її піснями:

Прийди, весно, прийди,
Прийди, прийди, красна,
Принеси нам збіжжя,
Принеси нам красок (квітів).
(Груш., I, 167).

Тут же допитуються і про дари:

Ой, весна красна, що нам винесла?
Ой, винесла тепло і добре літечко!
Малим дітонькам побіганячко,
Старим бабонькам посіданнячко,
Красним дівонькам на співаннячко,
А господарям на роботячко.
(Чуб., III, 109).

Або:

Принесла вам літечко
І зелене зіллячко:
Хрещатий барвінок,
Запашний васильок...

(Слобож., сб. хар., XVII, 18).

Але й ті, що виглядають та закликають весну, що сподіваються від неї дарів, теж не залишаються в боргу перед нею: вони приносять їй жертви-подарунки.

«В Україні на весні (так, як і в Греції) діти носять у руках зроблену з дерева ластівку, ходять з нею з хати до хати і прославляють наступаючу весну»¹

«На «сорок мучеників» печуть з тіста пташків на честь, мовляв, жайворонків, що тоді вилітають із вирію. Це — жертва весні, яка в різних формах була відома ще недавно в різних кутках слов'янства»².

«Селянки на цей день, закінчивши ткати своє полотно, виходять зі шматком його в поле, вклоняються на всі боки і, обернувшись обличчям до схід-сонця, кажуть: «Ось тобі, мати-весна, нова обновка!» Після цього розстеляють кусень полотна, кладуть на нього пиріг і йдуть геть з надією, що льон і коноплі цього літа вродять добре...»³

Закликають весну звичайно жінки, дівчата і діти. Це не завжди відбувається на «сорок мучеників», — іноді і на «Теплого Олексі», іноді на «Явдохи», а то й напередодні Благовіщення. Імовірно, що час закликання весни залежить від місцевості і від кліматичних умов року — ранньої чи пізньої весни.

Закликання весни, приносиці життя, поєднане з вигнанням зими — смерті. У стародавніх слов'ян на весні відбувалась урочиста тризна з жертвоприношенням на честь померлих. Ще й досі зберігаються залишки того урочистого весняного свята, коли оспівується кінець зими і при цьому палиться солом'яне опудало. Це свято в лужичан та в чехів відоме, як свято заморення зими і відновлення весни. Чеські дівчата зустрічають весну піснею:

Giz nesm smert ze wsy,
Nove leto do wsi,
Wjety, leto libezne,
Obiljcko zelene.⁴

Без сумніву, що і в нас на Україні був колись подібний звичай, але пізніше одна частина його — палення вогню для очищення землі — перейшла на «Чистий четвер», а друга — поминання мертвих на гробах — припала на «Проводи».⁵

З закликанням весни кінчається перший період, період виглядання весни, що обіймає собою перший весняний місяць — березень.

¹ Снег., III, 12.

² Грушевський, I, 167.

³ Сах., I, 50.

⁴ «Уже несемо смерть із села, а нове літо в село. Здорове будь, літо ласкаве, багатство зелене».

⁵ Див. нижче.

ПЕРШЕ КВІТНЯ — ДЕНЬ ОБМАНІВ

Звичай обманювати в день першого квітня існує майже в усій Європі й Азії. Початок цього звичаю губиться в сутінках старовини.

Індійці напередодні весняного рівнодення, що припадає на початок квітня за стародавнім літочисленням Вед, святкують — чи святкували — народження богині Сіти (або бога Шіви). Це свято називається у них «Голі» або «Голак».

Святкуючи «Голак», індійці влаштовували сценічні вистави, а в тих виставах обманювали один одного. Обманюючи, стародавні індійці вірили, що цим вони умиротворять своє божество.¹

У стародавніх жидів джерелом цього звичаю була ніби облудна розмова, яка поширилася в Іудеї після воскресіння Христа. Тіло Спасителя, як свідчить Матвій (XXVIII, 13), було вкрадене вночі з гробу його учнями. «Тоді жиди навчили народ і воїнів жартома обманювати і при цьому говорити: «Христос Воскрес!» Другий на це відповідав: «Перше квітня!», що значило — «неправда»²

Римський ретор і філософ Апулей (II-ге століття по Христі) першоквітневий обман виводив з римського свята на честь божества сміху — *Risus*. Це свято відбувалося на весні, коли дні робилися довщі. Апулей пише: «Забави (ігри), які кожного року ми влаштовуємо на честь Сміху, завжди мають якунебудь нову вигадку. Ми — єдиний з усіх народів, що уласкавлюємо забавами, веселоцями та жартами божество, яке називається Сміхом».³

Ісляндські саги кажуть, що звичай обманювати в день першого квітня введений асами (богами) в пам'ять Скадеї, дочки Тіясса.⁴ Цей звичай дуже поширений у Данії, Швеції і Норвегії.

В Англії перше квітня — це день усіх дурнів («*all fools day*»). Обманутий в цей день називається квітневим дурнем (*april fool*). У Шотляндії першоквітневий обман називається «гонити шуліку» («*hunting the gowk*»).

¹ За І. Снегірьовим: «Русские простонародные праздники и суеверные обряды». М. 1837-39. Выпуск III. Том. I.

² Церковний словник П. Алексєєва, ч. 3. М. 1816.

³ L. Apuleii. *Metamorphoses*, rec. Fr. Oudendorp, Lugd. Bat., 1786-1822.

⁴ Edda Saemundina, t.III.

У французів обман у день першого квітня називається «квітневою рибою» — *«poisson d'avril»*. Походить ця дивна назва ніби від того, що в день першого квітня втік із в'язниці Людовік XII. Він перевдягнувся в одяг селянина і переплив річку, «як риба». Але таке пояснення викликає сумнів, бо звичай обманювати в день першого квітня значно старіший у Франції, ніж перша половина XVII століття, коли жив Людовік XII (1610-1643). Деякі з дослідників вважають слово *«poisson»* зіпсутим *«passion»* — страждання і надають йому релігійного значення: страждання Ісуса Христа.¹ Який це має стосунок до обману — невідомо.

У німців здавна існує звичай в день першого квітня посилати хлопця до сусідів чи знайомих, щоб він побачив або попросив те, чого не можна ані побачити, ані попросити. Наприклад: голос якогось птаха або свист диявола. Це у них називається *«in den April schicken»* (послати в квітень). Обманутий таким способом називається *«Aprilnarr»*.

Походження цього звичаю пояснюється тим, що за середньовіччя в країнах Європи любили робити вистави сцен св. Письма. Зокрема на весні, напередодні Великодня, темою вистав були Страсті, а там водять Ісуса Христа від Кайяфи до Пілата, а від Пілата до Ірода. Це ніби дало підставу до виникнення німецької приповідки: *«Jemanden von Pilatus zum Herodes schicken»*. Вживається ця приповідка тоді, як хочуть сказати: «Послати когось даремно».

У чехів і словаків кажуть: *«Poslati koho s Aprilem»*. Цей же звичай відомий і в Польщі, і в Литві під назвою *«Primaprilis»*. В цій назві є вказівка на римське походження цього звичаю, бож польськи «квецень», а не апріль. Це дає підставу думати, що звичай обманювати на перше квітня прийшов до Європи з Риму разом з назвою місяця — «апріль».

Якби ми мали більше відомостей про релігійні обряди дохристиянського періоду, нам було б легше встановити джерело — довідатися, звідкіля походить цей звичай. Більшість дослідників погоджується з тим, що обманювати в день першого квітня — поганський звичай, а до християнства він приплетений лише штучно.

У нас, в Україні серед сільського населення цей звичай зовсім невідомий. Міське населення його знає. Імовірно, до наших міст цей звичай принесли німці не раніше, як у XVII столітті. В наших

¹ Encyclopédie des gens du monde, t. I., Paris.

фолкльорних матеріалах звичай обманювати в день першого квітня зовсім не занотований.

БЛАГОВІЩЕННЯ¹

— Це велике свято, таке велике, що не можна працювати, навіть птиця не в'є свого гнізда в цей день.

«На Благовіщення і птиця гнізда не в'є».

«На Благовіщення і птиця не несеться і кубла не в'є».²

«Зозуля тому й несе яйця в чуже гніздо, що колись вила кубло в день Благовіщення».³

«Ніяка птиця не в'є гнізда в цей день, один тільки горобець не знає свята Благовіщення, бо він, бач, бусурмен поміж птицями».

«Якщо яканебудь птиця проспить Благовіщенську заутреню або в цей день зів'є гніздо, тоді віднімаються у неї крила на кілька день, і вона не може літати, а тільки бігає по землі, розчепіривши крила. Цього ніхто не може бачити, крім відьми, яка тоді не літає, а сидить тихенько вдома».⁴

Колись вірили, що на Благовіщення, як і на Великдень, сонце виходячи з-за гір, грає.⁵

«Благовіщення... уважається великим святом — але не оргіастичного... а, навпаки, суворого, аскетичного характеру: все, що належить до зачинання, породу і т. д., обставлене річними суворими заборонами. Це — свято землі, супроти котрого наказується боязкий містицизм, щоб його чимсь не споганити, не порушити...»⁶

Від Введіння до Благовіщення не можна порати землі, бо «земля відпочиває і сили набирається», а від Благовіщення можна працювати коло неї, бо в цей день Бог благословляє землю «і всяке дихання» або — як кажуть гуцули: «Бог вкладає голову в землю, щоб її розігріти, і від того будиться вся живина, що спала в землі: муравлі, жаби, гади...»⁷

¹ Благовіщення Пресвятої Богородиці, 7-го квітня за новим стилем або 25-го березня за старим.

² М. Номис, стор. 9

³ Чуб., III, 10.

⁴ Від Св. Галушки, Київщина.

⁵ Терещенко Ол., VI, 22.

⁶ Груш., I, 167.

⁷ Там же.

Ранком, коли ще в церкві правиться служба Божа, випускають пташок з неволі — «щоб співали на волі, Бога прославляли та просили щастя-удачі тому, хто їх випустив».¹

Випускати птиць в день Благовіщення вважалося честивим ділом. Колись люди (переважно міщани) спеціально купували пташок, щоб у цей день було що випускати на волю.²

Прийшовши з церкви, господар випускає на волю, на сонце всіх тварин, навіть пса й kota вигонить на подвір'я — «щоб чули весну і самі про себе дбали».³

«Господар виганяє весь свій інвентар — худобу, дріб, бджіл і навіть пса на сонце, на волю, щоб чули весну і самі на себе старалися...»⁴

Якщо весна пізня, холодна, і в день Теплового Олексія пасічник не виставив на пасіку бджіл, то в день Благовіщення він виставляє вулики на пасіку при будь-якій погоді.⁵

У церкві в цей день святять проскури. Годуючи бджіл, пасічник висипає в мед потерту на порошок благовіщенську проскуру — «щоб бджоли роїлися».

Товчену на порошок благовіщенську проскуру змішують з землею і сіють по чотирьох кутах ниви — «щоб дощова хмара ниви не минала».

Благовіщенську проскуру заривають у землю — «щоб град посіву не побив».

Хворому на пропасницю дають благовіщенську проскуру, як ліки.

Благовіщенська проскура і стрітенська вода — цілющі, а тому їх зберігають на божнику поміж святими образами.

¹ Від Євд. С-к з Києва.

² Вчені орнітологи протестують проти цього звичаю Так Л. В. Боне пише: «Звичай випускати птиці, «на полю» само на весні — жорстокий звичай. Рання весна (а Благовіщення це початок весни) один з найтяжчих періодів року в житті птиць... Випущені з кліток птиці на 100% стають жертвами хижаків, попадають під ноги коней або й людей, під колеса автомашин або нарешті, просто гинуть від голоду». «Жизнь птиць у нас дома», 1951, стор. 17.

Або:

«Особливо кепсько доводиться випущеним на весні з кліток зимуючий птицям. Влітку або на весні, коли немає ні ягід горобини, ні насіння ясеня, коли кінський щавель не те, що не має насіння, але ледве утворює зав'язок, коли обсіпалось насіння кропиви, випускають снігурів, які звикли взимку годуватися саме цими кормами». В. Г. Дормідонтов, «Птиці в неволе, 1930. стор. 18.

³ Поділля.

⁴ Груш., I, 167.

⁵ Херсонщина.

Щука-риба, зловлена і зварена на Благовіщення, має чародійну силу, бож це «благовіщенська щука». В кормовий мед пасічник висипає на порошок потерту голову благовіщенської щуки, висушені й потерті на порошок мурашки і перець — «щоб бджоли були зубаті, як щука, працьовиті, як мурашки, і сердиті, як перець».¹

«...У нашому селі був пасічник, дід Гордій; він, бувало, як виставить колоду бджіл то вкладе у вічко вулика череп благовіщенської щуки, щоб бджола пролазила поміж зубами: «Така бджола, — казав Гордій, — буде зубата і не дасть себе в обиду».²

«Різні повірки, магічні акти, ворожіння зв'язані з сею основною ідеєю: розбудження землі і скритого в ній життя».³

В цей день рано-вранці молодиці йдуть в ліс, трясуть березу і збирають насіння, вірячи, що з нього виросте розсада капусти.

Господині до схід-сонця сіють розсаду — «щоб капуста рано поспіла і головата була».

Не можна рукою торкатися до бурякового насіння, бо виросте з нього редька. Не можна брати курячого яйця в руки, бо вилупиться курча з двома головами.⁴

Якщо хтось бажає мати шапку-невидимку, то повинен взяти в цей день вужа, відрубати йому голову, взяти три горошини і закопати їх разом з головою вужа на покуті. До Великодня ці горошини проростуть; їх треба вирвати і піти з ними до церкви. Там ходить дідько в золотій шапці і всіх смішить, а його ніхто не бачить, бо то шапка-невидимка. Треба підкрастись і схопити ту шапку. Дідько буде викупляти її, даватиме великі гроші, але брати не слід...⁵ «бож звісно: дідькові гроші — черепки».

Все, що народиться в цей день — погано ростиме, бо «від благовісного теляти добра не ждати».⁶ Благовісне яйце під квочку не кладуть.

Бог благословляє в цей день рослини, і все починає рости. Цвітуть перші весняні квіти: проліски, первоцвіт, ряст, сон-трава...

¹ Слобожанщини й Полтава.

² Київщина. З оповідань Св. Галушки.

³ Грушевський, I, 168.

⁴ Іванківці на Переяславщині.

⁵ Чуб., III, 10.

⁶ М. Номис, стор. 9.

«Як знайдеш у цей день ряст¹, то зірви, кинь під ноги, топчи й промовляй: «Топчу, топчу ряст, дай, Боже, діждати і на той рік топтати!».

«Топтати ряст» — жити, «не топтати рясту» — вмерти. «Мабуть, йому вже рясту не топтати», кажуть про кволого чоловіка, що має скоро вмерти. «Недовго з того часу стара ряст топтала через тиждень чи що і вмерла».²

Те саме кажуть і про сон-траву: «Дай, Боже, діждати, сон-траву³ топтати!»

Якщо на Благовіщення, йдучи по воду, дівчина знайде квітку первоцвіту⁴, то це знак, що цього літа вона заміж піде. «Первоцвіт — віщун дівочого весілля». Це — чародійна квітка, і про неї скрізь, по всьому світі розповідають багато казок, легенд та переказів.

Проліски⁵ — символ надії, щастя, молоді краси. «Як знайдеш пролісок на Благовіщення, зірви й поклади в пазуху. На Великдень, як заспівають «Христос Воскрес!», вийми з пазухи і поклади під святими образами на щастя».⁶

«На Благовіщення рано-вранці налий у миску холодної води, поклади пролісок і вимийся — на красу»⁷.

На Благовіщення дівчата виводять по обіді, коло церкви перший весняний хорівід: «Кривий танець». Побравшись за руки, дівчата довгою черідкою бігають поміж трьома вербовими кілочками, застромленими в землю, і співають:

¹ Ряст — багаторічна трав'яниста рослина з підземною бульбою, з подвійно трійчастим листям; квіти зібрані в гронах. В Україні відомі 7 видів рясту, а найпоширеніший в наших лісах ряст порожнистий (*Corydalis cava Schweig*). Квітки цього виду пурпурові або білі.

² Грінч., II, 144.

³ Сон-трава або сон (*Pulsatilla*). Багаторічна трав'яниста рослина, з кореневищем і прикореневими листками. На Україні відомо 6 видів, в тому числі «сон український» — *P. ucrainica (Ugrin.)*. Квіти українського сону фіялкові або червонувато-фіялкові, ззовні пухнасті. Див. «Фльора УРСР», V, 89.

⁴ Первоцвіт (*Primula veris L.*). Легенди про цю квітку надруковані в журналі «Нові дні» за квітень 1952 — О. Воропай «Квіти». Тут лише згадаємо, що квітка ця в Баварії (Німеччина) теж віщує дівчатам весілля; іноді цю квітку там називають «*Heiratsschlüssel*». У Швейцарії, навпаки, первоцвіт — це квітка «*Verschmähter Liebe*» — «Відкинута кохання».

⁵ Пролісок (*Scilla veraa L.*), род. лілійних — *Liliaceae*. Трав'яниста рослина з підземною цибулькою; квіти сині, п'ятипелюсткові, своїм виглядом нагадують зірки.

⁶ Від Галини М-ко, с. Кордишівка на Поділлі.

⁷ Ольга Д-ко з Харківщини.

Ми кривого танцю йдемо,
Кінця йому не знайдемо, —
То в гору, то в долину,
То в ружу, то в калину...
...А ми кривому танцю
Не виведемо кінця,
Його треба вести,
Як віночок плести...

Виспівуючи ці слова, дівчата плетуться в танці одна поміж одною. Потім, знову побравшись за руки, йдуть хороводом і співають:

Дівки-чарівниці терем будували,
Терем будували, вікон не виймали,
Щоб не вилетів сивий соколонько
Та щоб не виніс дівочої краси,
Дівочої краси, весняної роси...

Наприкінці хороводу дівчата ніби розмовляють з весною:

Вже ж весна воскресла, —
Що ж ти нам принесла?
— Принесла вам росу,
Дівочую красу!¹

«Кривий танець» — це не тільки зустріч, вірніше, привітання весни — це ще й символ пробудженої життєвої енергії.

До цього часу весну тільки «виглядали» та «закликали», а тепер вона вже тут, вона вже прийшла і вступила в свої права. «Кривим танцем» дівчата ніби кажуть весні: «Добридень».

На цей день існує багато прикмет:

Якщо перед сходом сонця на Благовіщення ясно й тихо, то буде добрий врожай не збіжжя.

Яка погода на Благовіщення, така й на Великдень буде.

Якщо на Благовіщення лежить сніг, то літо буде неврожайне.

Якщо на Благовіщення мороз, то буде багато огірків.²

Якщо ранком на Благовіщення туман, то це віщує розлив ріки Бугу або повінь взагалі.³

«До Благовіщення зими не кляни!» — бо, мовляв, вона ще може вернутись.

«До Благовіщення кам'яна зима!»⁴

1 Див. О. Степовий, «Українські народні танці». 1946. стер. 10. Там цей хорівід описано докладніше. Київщина.

2 Київщина.

3 Старокостянтинів.

4 Ів. Франко, «Гал.-русь. народ, приповідки», стор. 59.

БЛАГОВІСНИКА¹

Благовісником наші селяни називають архангела Гавриїла. Народ вірив, що архангел Гавриїл — володар блискавки.

«Ілля — володар грому, а Гаврило — блискавки. Обох, було, святкуємо, бо грім і блискавка страшні для нас, хліборобів». Святкували Благовісника — «щоб Гаврило хати не спалив».²

За стародавнім віруванням у день Благовісника грім і блискавка прокидаються від зимового сну, а тому «після Благовісника кожен день можна сподіватися грому».

В різних місцевостях України є багато казок і легенд про грім і блискавку. В усіх цих оповіданнях народ намагається дати своє пояснення цього грізного явища природи.

В селі Старосілля на Чернігівщині дітям кажуть: «Грім і блискавка — це тому, що Бог Гаврилові золоті ключі передає небо відмикати, щоб дощ землю змочив». В тому самому селі є й таке пояснення: «Це Бог Саваоф каменем як кине то камінь по небі котиться і гуркотить, аж іскри летять — від того грім і блискавка».

На Київщині (с. Громи) пояснюють так: «Як збереться велика хмара, то архангел Гавриїл сідає на неї, як на коня верхи, і б'є золотою різкою — від того грім і блискавка». Далі: «Грім і блискавка землю будить, щоб прокидалася, бо вже весна».

У Літинському повіті на Поділлі є така легенда: «Блискавка — це хмари розриваються, щоб архангел Гавриїл бачив, де чорти ховаються, та щоб міг слідкувати за стрілою, яку пускає в нечисту силу. Чорт верткий; як біжить, то крутиться — ото і стріла за ним викрутаси робить».

На Херсонщині, землях колишнього Запоріжжя, існує своє «козацьке» пояснення грому і блискавки: «Коли чуємо, що грім гримить, то це з небесної гармати святий Юрій і архангел Гавриїл стріляють у нечисту силу. Святий Юрій кулі закладає, а архангел Гавриїл гніт запалює — від того грім і блискавка».

¹ Собор архангела Гавриїла — 8-го квітня за новим стилем або 26-го березня за старим.

² Від Г-ко, понад 60 р., с. Кожухів на Поділлі.

На Вінничині кажуть: «Як перед ударом грому з блискавки робиться хрест, то це архистратиг Михаїл хрестом благословляє, а архангел Гавриїл стріляє в чорта».

У Канівському повіті: «Як гримить, то це Ілля по небі їздить, а блискає, то це Гаврило квіткою махає».

На весні, коли вперше загримить грім, діти підпирають плота — «щоб спина не боліла».

Господарі в день Благовісника носили в церкву хлібні зерна для посвячення на посів. Прийшовши додому, вони змішували зерна з насінням.

Від Благовісника починають сіяти ранні ярі зернові — овес, ячмінь та ярову пшеницю. Отже Благовісника святкували перед першими яровими посівами.

В західноукраїнських легендах Благовісник наділений ще більшою силою — там він володар сонця. А що сонце найголовніше з усіх небесних світил, то й «Благовісник старший від Великодня».

До цієї приповідки — «Благовісник старший від Великодня» Іван Франко дає таке пояснення:

«Благовісник — свято Благовіщене, але якимось персоніфіковане. Оповідать, що коли Благовіщене трапиться в той сам день, що Великдень, то насамперед треба відправити службу «святому Благовісникові», а тільки тоді можна починати Воскресеню. Раз трапилося десь так, що забули се зробити: відправили «резурекцію», відчиняють хрестом церковні двері, чекають на схід сонця, щоб зачинати воскресну утренью, а тут сонце не сходить. Чекають, чекають, уже й перелякалися, а сонце таки не сходить. Тільки тоді пригадали собі, що забули відправити що слід святому Благовісникові; відправили — і зараз розвиднилося (чув у Нагуєвичях)»¹.

В усіх цих народніх легендах, як бачимо, Благовісник або архангел Гавриїл наділений значно більшою силою, ніж йому в християнській релігії належить. Отже, за образом Благовісника, імовірно, криється якесь стародавнє божество. В дальшому ми зробимо спробу розв'язати цю загадку.

¹ Д-р Ів. Франко. «Галицько-руські народні приповідки». Львів, 1901 р., стор. 59. Пояснення: «Благовісник» — свято Благовіщене помилкове.

«ЯРИЛО»

В сусідній з нами Білорусі, де збереглося багато стародавніх звичаїв, була (а, можливо, існує ще й досі) традиційна забава дівчат під назвою «Ярило».

Забава відбувалася так: одну з дівчат, звичайно найкращу, іменували Ярилою, її одягали в білу керею (а як не було, то обгортали білим покривалом), на голову клали вінок з весняних квітів і садовили на білого коня, що був припнутий до стовпа десь у полі або на вигоні, де земля вже протряхла.

І ось навколо Ярила на білому коні дівчата водили хороводи і співали веснянки, в яких вихваляли цього Ярила за те, що він ходить по полях і

...гдзѣ жь іонъ нагою,
Тамъ, жито копою,
А гдзѣ жь іонъ ни зырне,
Тамъ, колось зацьвице...

Ярилові, як бачимо, дається білий кінь, а це звичайний атрибут мітичного бога сонця. А що забава на його честь відбувається на початку весни, перед першими яровими посівами — саме тоді, як ми святкуємо Благовісника, то це дає нам підставу висловити припущення, що з приходом християнства архангел Гавриїл замінив стародавнього Ярила.

В мітології балтійських слов'ян був колись Яровіт, який мав своїм завданням — як і білоруський Ярило — на весні оживляти природу, бути плододавцем та володіти сонцем. Але, крім цих обов'язків, Яровіт був ще й вояком, щось на зразок грецького Ареса або римського Марса.

Наш Благовісник теж, як бачимо з легенд, не тільки відмикає небо, щоб дощ землю змочив, не тільки вимагає для себе молитви, бо інакше сонце не зійде, — він ще й воює з нечистою силою: пускає стріли в чорта, палить з козацької гармати і взагалі дуже нагадує вояка.

Щождо «білоруського Ярила», то він зовсім не належить тільки білорусам, бо походить він і з наших країв, з України-Руси, він — киянин. На це маємо такі докази. Літописець Нестор (XI століття) поруч з Перуном, Хорсом, Дажбогом і Стрибогом назвав ще

й Симарьгла. Ім'я це довгий час було загадкою для дослідників слов'янської мітології. Пізніше звернули увагу на те, що Христоробець у своєму «Слові», повторюючи за Нестором імена поганських богів, ім'я Симарьгла розділив і записав так: «Вѣрують в перуна. і в сима, і в ѣргла» (за списком XIV стол.). З цього приводу Александер Фамінцин пише таке:

«Вважаю, що найправильнішим з усіх читань цього загадкового імени буде Сима Ерьгла (або Сема Ерьгла). Замінивши ѣ з літерою ы — а така заміна, при переписуванні, літери ы двома літерами ѣ з, очевидно, дуже легко могла трапитись, — ми одержимо Сима Ерыла (або Сема Ерыла), тобто знахідний відмінок від Симъ (або Семъ) Ерылъ або Ерыла»¹.

І дійсно, ім'я Ерило, Еріло, Ярило, Яріло ще й досі живе в устах усіх східньо-слов'янських народів: назва урочища «Ярилове поле», народня забава «Ярило» ...

Щождо слова «Симъ» (або Семъ), то його пояснюють сабінським² «Semo» що значить геній або півбог.³

Збереглася стародавня легенда, імовірно, київського походження. В цій легенді говориться, що Великий Грім прокидається на весні від довгого сну, сідає верхи на чорні хмари, як на коня і, їдучи над землею, б'є її золотою різкою-блискавицею.

Земля прокидається, одягається в розкішну сукню з квітів і зелені — все навколо оживає ліси, поля, діброви... І почав тоді Ярило по ночах ходити. Де він ступить ногою — ярина виросте, як подивиться на поле — квіти зацвітуть гяне в ліс — пташки защебечуть, а у воду гяне — риба стрепенеться. І ходить Ярило по темних лісах, селах, хуторах і на кого гяне, у того серце коханням спалахне. Торкнеться у сні молодого хлопця — кров закипить, дівчину зачепить — як іскра, спалахне. І виходять дівчата й хлопці надвечір на Ярилове поле хороводи водить та пісень співати. Не зчуються, не зоглядяться, як і ніч пройде, як зорі погаснуть, як місяць сховається і на травах засяють сльозинки роси...

Білоруси уявляють собі Ярила молодим гарним парубком, який їздить верхи на білому коні, в білій кереї, з вінком квітів на

¹ Божества древнихъ, славянъ», СПб, 1884, стор. 223.

² Сабіняни — це старо-італійський народ, сусіди латинців, жили в гірській країні між Умбрією і р. Анієне (ст. Аніо), частково злилися з римлянами. УЗЕ. III.

³ В «Лексикону славено-росского и именъ тълкованія», Київ, 1627, Памва Веринда слово «Симъ» пояснює, як «слава, достойність», а старовинний «Азбуковникъ» перекладає «Симъ» словом «совершенъ».

голові. В правій руці він тримає людську голову, а в лівій — сніп житніх колосків.

Наш Ярило ходить пішки в білій кереї з вінком маків і хмелю на голові. В правій руці він носить серп, а в лівій — сніп жита, пшениці та всякої пашниці.

Ранньої весни прихід Ярила відзначається хороводами та піснями, а на початку літа, під час заговін на Петрівку, буде похорон Ярила — весела забава молодиць, куди дівчат і хлопців не допускають.¹

Отже, Ярило або Яр-хміль (так він іноді називається в легендах) — це чоловічий образ весни, ніби пара дівчині-весні. Поетична уява наших предків не допускала самотности на весні, бож у такий веселий час все повинно бути в парі.

¹ Див. «Літо», частина III.

ТРАВНЕВІ СВЯТА

Травень — май

У багатьох європейських народів місяць травень називається май. Існує кілька пояснень щодо походження цієї назви. Виводять її від латинського «*Majus*» — релігійний обряд стародавніх римлян на честь «*Vona Dea*» — доброї богині, що мала ще й другу назву: «*Maia*». Інші виводять назву місяця з латинського «*majores*» — предки, бо в стародавньому Римі в цей час згадували померлих родичів. Ще в'яжеться це з ім'ям Меркурія — провідника душ померлих, сина богині Маї.

Поза Римом провінційні латиняни теж мали свої божества з подібними назвами. Очевидно, всі міти про однойменні божества могли створити разом назву «май» — назву місяця і назву зелені.

Ось приклад, що в нашій мові слово «май» значить не місяць, а зелень, найчастіше зелені гілки дерев: «І за образами май, і по гвіздочках май...» (з народньої казки). Або: «а тут їде віз, повен маю...» У Федьковича: «Підгір'я, що ся маєм крило, в шовкові трави спать ся клонило».

Маївка

Як відомо, в багатьох європейських народів ще й досі зберігся звичай маївки» — розваги, гуляння в гаю чи в лісі. Цей звичай теж дуже старий. Уже римляни мали свято «*Majuma*» на пошану згаданої богині Маї.

Першого травня з самого ранку римляни виходили в поле з музикою, співами. Там вони рвали квіти і трави, в гаях ламали зелене гілля дерев і, принісши додому, квітчали ним двері будинків своїх родичів або друзів.

В це ж свято (воно мало ще другу назву: «*Ludi florales*») римляни обливали один одного водою і купалися в ріці Тібр, в яку весталки — жриці богині Вести (вони мали обов'язок берегти «вічний вогонь») кидали очеретяні опудала (згадаймо наших Купала і Морену на «Івана Купала»). Це робилося на честь Сатурна — бога весняних засівів та родючости.

Та ще перед Римом, у стародавній Індії було свято на честь богині Маї, матері природи. Індійці святкували свої «маївки» в кінці квітня і на початку травня.

У франків (IV-V вік по Христі) був звичай у день першого травня карати тих чоловіків, що давали забагато волі своїм жінкам.

У греків перше травня — веселе свято весни, подібне до нашого Зеленого Свята. Хати квітчаються зеленню і квітами, долівки в хатах посипають свіжою травою. Все населення виходить у гаї, сади, левади і там влаштовує масові забави.

В Швеції, Данії, Англії перше травня з давніх-давен було радісним святом весни. Люди, переважно молодь, виходили в гаї і навколо «травневого дерева», звичайно берези, виводили весняні хороводи (згадаймо наші «березини» та гаївки). Травневе (майове) дерево було і в римлян, воно звалося у них «*Maius, arbor majalis*»; у данців воно зветься «*Maistrae*», в англійців — «*Maypole*», у французів — «*Le Mai*», у німців — «*Maibaum*».

Колись у деяких європейських країнах селяни збиралися гуртами, сідали верхи на коні і їздили ватагами, тримаючи в руках зелене гілля берези. В Німеччині й Данії це звалося «привозити літо на конях у село». В цей же день церковні братства влаштовували «*Majglider*» — веселі забави з закускою і пивом.

У багатьох містах Франції був звичай в день першого травня ставити «майове дерево» перед будинком міського мера. За це мер улаштував народні забави з танцями, співами, жартами.

«Майові» королі і королеви

В Іспанії, в день першого травня дівчата вибирають найкращу з дівчат, одягають її в білий одяг, на голову кладуть вінок із квітів і садовлять її на «трон» — стілець, укритий живими квітами. При цьому дівчата збирають від присутніх глядачів гроші для «Маї».

В Англії та в скандинавських країнах вибирають «майових королів» — теж вродливих дівчат чи молодниць, квітчають їх квітами і водять навколо високої тички — «*Maypole*» або «*Majstong*».

Шведський король Густав I, іменував у 1596 році Івана Магнуса, упсальського архієпископа, майовим королем. Такого майового короля, у вінку і з квітами в руках, водили по вулицях міста з великими почестями. За це «травневий король» давав бенкет королеві, придворним і народові.

Польський етнограф Голембійовський у своїй праці «*Gry I zabawy różnych stanów*» (Warszawa, 1831) пише, що в стародавніх мешканців Польщі була богиня Мая, яку вони шанували в перший день травня; її й досі закликають у піснях і танцях, якими слов'яни зустрічають весну на мураві.

У Литві хлопці та дівчата, зібравшись першого травня на лузі, ставлять там зелене дерево і декорують його різнобарвними стрічками і квітами. Вибирають богиню Маю. Мая у вінку, вся в зелені, керує співами і хоромом навколо «майового дерева».

«Майові рекреації»

Перше травня, як народне свято, на Україні не відоме. Натомість це було веселе свято студіюючої молоді за часів «Гетьманщини святої».

У Києві, в день першого травня всі спудеї і бурсаки Київської Академії разом з учителями та «любителями науки» виїжджали за місто, на гору Скавику, що поміж ярами в урочищі Глубочиця,

Учителі поезії були зобов'язані щорічно «сочинять», як пише автор «Описанія Кієво-Софійскаго Собора и Кієвской Ієрархїи» (Київ, 1825), комедії і трагедії спеціально для «майських рекреаций». Отже, ставили п'єси «на лоні природи» і співали хором не тільки «светськіє песні, но і кантати», як пише автор цього «Описанія».

Щодо «любителів науки», то це, як довідуємось з інших джерел, були не хто інші, як купці, дідичі, заможна козацька старшина. «Любителів науки» спудеї приймали до свого гурту не інакше, як «за подаяніє» на славу і розвиток «премудрості научной». Ішлося про бочку пива або меду вареного; могли бути також смалений кабан, бодня сала, свіжі паляниці та інші того роду докази прихильности до науки.

Такі шкільні «рекреації» (слово латинське, по-нашому — перерва) відбувалися в травні аж тричі — 1-го, 15-го і 30-го. Це були веселі дні для української студіюючої молоді. Занепадала ця традиція приблизно в часи насильницької ліквідації Гетьманщини — в кінці XVIII століття.

Спогади та перекази про травневі «рекреації» ще довго жили в пам'яті спудеїв і бурсаків.

Очевидно, на основі цих переказів письменник Микола Помяловський в оповіданні «Махілов» описав травневі рекреації

чернігівської духовної семінарії. Ось кілька уривків з цього оповідання (переклад мій — О. В.):

«...Почалася підготовка до рекреацій. Семінаристи зібрали коло сотні карбованців, приготували двоаршинну кулеб'яку, і черговий з грішми та кулеб'якою, в супроводі старших, подався до ректора. Ректор прийняв гроші, які звичайно сам призначив на різноманітні розваги семінаристів, і, поблагословивши пиріг, сказав до старших:

— Ну, з Богом! Гуляйте, тільки не забувайтесь: бешкету щоб не було!

Вусаті діти посміхнулися, відважили низький поклін і вийшли від ректора. Того ж дня богослови їли рекреаційну кулеб'яку в ідальні на сніданок, якого в інші дні там не буває.

Після сніданку вся семінарія, від горища до темних підвалів, наповнилась турботами і діяльністю. В клясах збиралися гроші; складалися партії; зошити і книги пакувалися на спочинок. В житлі сторожів теж рух: сторожі виносили намети, які з давніх-давен купувалися і лагодилися на складку серед семінаристів; туди ж переправлявся весь бұфет і куховарня.

Нарешті вся семінарія готова виселитись: збори і підготовка закінчені. Чернігівські семінаристи виправлялися на рекреації, як воєнки в похід, з гучними піснями на 900 голосів, з танцями і музикою на всіляких інструментах ...

Є щось молодецьке, безтурботне, одчайдушне в цій рухливій масі. Немає жодного понурого обличчя: все співає і все веселиться!.. Перед натовпом розкинулося широке поле, на якому семінаристи проводять свої безтурботні рекреації, на якому ще діди і прадіди їхні справляли своє травневе гуляння і співали свої оглушливі пісні. Рекреаційне поле — за сім верств від Чернігова. З одного боку його ліс, з другого — річка, а здалека видніє місто,

Ціле передполудне семінаристи розташовували і встановлювали свої намети. Служба розташувалася над річкою, недалеко від лісу; через пів години там задимились під котлами вогнища. Обід розношено по наметах. По обіді приїхав ректор, обійшов намети і знову нагадав семінаристам «не забуватися». Він роздав старшим гроші, які на цей раз були розміняні на мідяки — кожному карбованців по десять. Старші мали кидати ці гроші «на шарап» для молодших. Ця розвага була призначена на вечір.

В Чернігові рекреація — свято не тільки для семінарії, а і для всього міста. Годині о п'ятій вечора почали зїжджатися купці, урядовці та дідичі. Купець Чурило привіз барилко вареного меду, дідич Кортученко прислав кільканадцять кулеб'як; асесор Шемидовський — віз кавунів (мабуть, квашених — О. В.); купець Тулинників — десять голів цукру та цирик чаю, а Лопоренко, перший дідич Чернігівської губернії, привіз свою оркестру; кожний відвідувач зобов'язаний був

принести щонебудь: інакше на рекреацію не допускали. «Приноси» звичайно приймав комісар, вибраний із богословів товаришами і затверджений на цій почесній і ситій посаді самим ректором.

Над вечір рекреації почали розгортатися. Зформувалися три хори — чоловік по тридцять у кожному... В пригоді стала і оркестра... і велетенська, повна сили і розмаху пісня завмирала десь аж під небом... Кожний звук лягає просто на душу... До хору приєднався другий і третій. Грім і сила пісні зросли.

А в наметах тим часом летіть вино... Ось воно, щасливе життя, повне безтурботности, повне товариських веселоців!...

На допомогу рекреації завжди з'являвся сам Вакх: або у вигляді дарованого барилка меду-горілки, або в особі відерного божка. Він уже встиг справити свій вплив на деякі голови чернігівських семінаристів. Ось біля річки, на дорозі — танці під музику імпровізованої оркестри, в якій високі ноти виграють «восьмушки», середні — штоф з півштофом, а октаву тримає велетенська четверть.

Цією оркестрою керує Третинський... майстер на імпровізації подібного роду... — Рухайся, хлопці! — гукає він на танцюристів, а сам дзвонить у порожні пляшки.

А ось тут, під липою один семінарист під впливом хмелю плаче і цілує якогось купця в чоло і в потилицю...»

Розуміється, письменник у захопленні «пересолив»: може, не такі вже п'яниці були чернігівські семінаристи. Але в кожному разі рекреації були веселим святом, і велика шкода, що ця традиція серед нашої студіюючої молоді втрачена.

Пізніше соціялісти разом з комуністами, як відомо, оголосили перше травня, стародавнє веселе свято всіх народів, «днем міжнароднього пролетаріяту», і цей день утратив свій чар!..

ВЕСНЯНКИ

Весняні обрядові пісні й хороводи в наддніпрянській Україні називаються веснянками, а в Галичині — гаївками, ягівками або гагілками.

Веснянки співаються від Благовіщення аж до Зелених Свят або доки не вийдуть у поле полоти просо. Співаються вони скрізь: на вулицях села, на майдані під церквою, в лісі, в полі, а найчастіше на зелених луках понад річкою або ставком.

Гаївки в Західній Україні «грають» тільки на Великодньому тижні, на майдані під церквою або на гробках.

Веснянки й гаївки — це в переважній більшості пісні дівочі. Рідко де допускаються до участі в іграх хлопці; звичайно вони тільки приглядаються до гри, прислухаються до співу і час від часу, спровоковані насмішками та дотепами дівчат, «впадають» поміж юрбу і на хвилину переривають забаву.

Іноді побіч з дівочими гагілками чи веснянками хлопці зводять свої ігри: борікаються, бігають навипередки, «будують вежу», стаючи один на одного, тощо.

Виходячи на вулицю співати веснянки або грати гаївки, дівчата вбираються в білі вишиті сорочки, а на голову кладуть вінки або квітчають волосся квітами.

Співаючи веснянки, дівчата беруться за руки і творять коло, півколо або ключ і так рухаються під ритм пісні. Темп руху залежить від темпу пісні, отже він швидкий або повільний. Наприклад, співаючи веснянку:

По три шаги молодець,
По таяру дівка,
По тисячі жінка...
По три копи дівочка,
По чотири кісочка,
По грошику молодець,
Як печений горобець.

дівчата здебільшого творять «ключ» і рухаються швидко — «бігають з підстрибом». А коли стануть у коло, то рухаються повільніше і також повільніше співають:

Світи, зоре, на все поле, поки місяці, зійде
Та до мене мій миленький вечеряти прийде.

Ой, чи прийде, чи не прийде на вечерю тую,
А я йому ранесенько снідати зготую.
Цвіли лози при дорозі синесеньким цвітом,
Ішов козак із вулиці білесеньким світом.
Не жаль тому козакові поснідати дати,
Що він іде із вулиці, як стане світати...

Коли і де, в якій країні виник звичай водити хороводи, дослідити тепер уже тяжко, бо цей звичай належить до глибокої старовини — початків культурного розвитку людства. Відомо тільки, що хороводи були частиною поганських звичаїв ще далеко до приходу християнства. В Асирії і Вавилоні, ще за 2000 років до народження Христа, в час приношення жертви божкові Ваалу виконувалися хоровідні танці навколо жертовника.

У стародавніх греків релігійні обряди супроводились урочистими хоровідними танцями, що називалися «каравіно»; тоді ж співались і гімни біля жертовника. Виконавцями цих співів і «каравіно» були лише цнотливі дівчата в білих сорочках і з вінками квітів на голові.

Але були в греків і мішані хороводи, що не мали зв'язку з релігійними відправами. Це були звичайні розваги хлопців і дівчат. Опис такого хороводу знаходимо в Гомеровій Іліяді (IX в. до Р. Хр.):

Тут разом і хлопці, і славні дівчата,
За руки побравшись, кругом танцювали.
На дівчатах були сорочки ллянії,
А на хлопцях були вишиті, крамнії,
І дівчата мали вінки трав'янії.
А ті на припонах ножі золотії;
І вони то разом вертілися кругом,
Мов колесо тее в ганчаря вертиться,
Як він його силу хоче розпізнати, —
То одні до других рядами танцюють.
Народ позбирався цілою товпою
І дивиться, радий...

(Переклад С. Руданського)

А далі йде короткий опис ніби парубоцьких ігор, які колись зводились і в нас поруч з дівочими веснянками (про це вже згадано вище):

...співак межи ними
Грає і співає; і два вертопляси
Починають співи і самі танцюють...

Згодом і грецькі «каравіно» перетворилися лише на забаву молодих дівчат, які збиралися на лузі в святкові дні, бралися за руки, співали пісень і танцювали. Пристрасть греків до цієї забави була така велика, що навіть Аспазія примусила одного разу поважного філософа Сократа взяти участь у хоровідній забаві.

На олімпійських іграх найкращі співачки й танцюристки виявляли свою умілість у хороводах. Як нагороду за найкраще виконання, хоровідниці одержували вінки.

В стародавньому Римі хороводи були складовою частиною священних обрядів: там дівчата співали гімни вдячності перед зображеннями богів. Але згодом і тут хороводи швидко перейшли з священних обрядів у народні забави.

Ні один з європейських народів, крім слов'ян, не засвоїв хороводів і не зберіг їх у своєму народньому мистецтві. І ніхто з слов'янських народів не розвинув хоровідних забав так широко і різноманітно, як наш український народ.

У нас на Україні, як і в Греції та Римі, хороводи були спочатку частиною обрядів поганської релігії. Виконуючи хороводи, наші дохристиянські предки мали на меті прогнати зиму, накликати добрий урожай і започаткувати сезон сватання і весіль, а також відзначити проводи хлопців-вояків у похід, що звичайно мав місце на весні.

Гаївки — це дуже стара назва наших хороводів; імовірно, вона збереглася ще від того часу, коли наші пращури виконували обрядові пісні й танці в заповітних гаях навколо священних дерев.

Веснянки — це новіша назва, що — як можна догадуватись — виникла в історичну добу, вже після того, як слово «весна» ввійшло в ужиток нашої мови.

На початку християнства хороводи, як частина поганських релігійних обрядів, переслідувалися церквою. Ось чому, як думають дослідники нашої старовини, літописець називає гаївки «бісівськими іграми».

В «Начальному літопису» записано:

«Схожахуся на игрища, на плясаніе и на вся бѣсовьскыя пѣсни».

Або: «Дѣла оставльше, събираються на игрищи».

Гаївки і веснянки виявляють наверхствування різних історичних періодів і мітологічних вірувань.

Переважна більшість веснянок і гаївок — це драматизована гра з розподілом роль і формою діалогу (два хори). При їх виконанні навіть «грають» згадуваних у пісні персонажів.

Пісенні тексти завжди змістовні, вони розповідають про якусь конкретну подію, але формою — прості й короткі. Пісня у весняних хороводах має лише другорядне значення; головне тут не пісня, а ритм і танці, що мають своїм завданням підняти настрій, розбудити енергію і передати її навколишньому світові, щоб збудити природні сили до нового життя, дії, руху піднесення. А тому й не дивно, що переважна більшість гаївок і веснянок має веселий, оптимістичний характер.

Розгляньмо тепер кілька прикладів найпопулярніших в Україні гаївок і веснянок, найулюбленіших весняних забав нашої молоді.

Розлив води і зелений шум

Весняний розлив води і зелений шум — це вияви весни, що вже прийшла і розбудила природу. Веснянки на цю тему поширені по всій Україні, вони є кращими зразками весняних обрядових пісень.

I

Розлилися води
На чотири броди.

Гей, дівки, весна красна,
Зіля зелененьке!

У першому броді
Соловей щебече.

Гей, дівки, весна красна,
Зіля зелененьке!

У другому броді
Зозуленька кує.

Гей, дівки, весна красна,
Зіля зелененьке!

У третьому броді
Конечок заржав.

Гей, дівки, весна красна,
Зіля зелененьке!

В четвертому броді
Дівчинонька плаче.

Гей, дівки, весни красна,
Зілля зелененьке!

Соловей щебече,
Садки розвиває.

Гей, дівки, весна красна,
Зілля зелененьке!

Зозуленька кує,
Бо літечко чує.

Гей, дівки, весна красна,
Зілля зелененьке!

Конечок заржав,
Він доріженьку почув.

Гей, дівки, весна красна,
Зілля зелененьке!

Дівчинонька плаче,
За нелюба йдучи.

Гей, дівки, весна красна,
Зілля зелененьке!¹

Ця чудова веснянка цікава тим, що вона об'єднує, збирає в собі, всі головні теми весняних обрядових пісень: збудження весняної природи; накликання літа птахами — зозулею, солов'єм; весняні походи вояків — «конечок заржав» і, нарешті, тема весілля, що не завжди буває вдале, а тому й «дівчинонька плаче». Отже, веснянка «Розлилися води» — це, ніби, вступ до всіх весняних обрядових пісень.

В іншому, т. зв. уманському, варіанті цієї пісні немає згадки про «кона-мандрівку», натомість у «третьому броді сопілочка грає», вона скликає «вулицю», іншими словами, зустріч хлопців і дівчат, а далі й залицяння, сватання і знову весілля, а потім широко розгортається образ невдалого шлюбу:

Дівчинонька плаче
За нелюба йдучи.

Гей, мати, лихо знати,
За нелюбом жити!

Їдь до мене, доню,
За три роки в гості.
Дочка не слухала,
Та в рік приїхала.
Мати не пізнала,
З подвір'я зігнала.

¹ За М. Грушевським. І. 173-4.

Гей, мати, лихо знати,
За нелюбом жити!

Сусідка пізнала,
Матері сказала.

Гей, мати, лихо знати,
За нелюбом жити!

А де ж твоє доню,
Те білеє личко.

Гей, мати, лихо знати,
За нелюбом жити.

В п'яниці в кулаці! —
Де ж твої, доню,
В шинкарки, в Парані! —
Дорогі коралі? —
А де ж твої, доню.
Воли та корови?

Гей, мати, лихо знати,
В шинкаря в оборі.

А до ж твої, доню,
Білії перини?

Гей, мати, лихо знати,
В шинкарки Марини!¹

Така сумна картина невдалого шлюбу малюється для того, щоб попередити дівчат, щоб вони звернули свою увагу на небезпеку, яка їм загрожує у випадку нещасливого одруження. Таке попередження дуже доречно, бож весна — це «найнебезпечніший» час для кохання.

II

Дівчата беруться з, руки і творять два ключі — один за одним, паралельно — і при цьому співають:

Ой, нумо, нумо,
В зеленого Шума.
А в нашого Шума
Зелена шуба.

Після цього обидва «ключі» біжать вперед, а потім назад і при цьому співають:

Ой, Шум ходить по діброві,
А Шумиха рибу ловить,

¹ Село Полянка. Уманського повіту. За П. Чубинським, III, 142.

Що вловила, те пропила,
Своїй дочці не вгодила.
Постій, дочко, до суботи,
Куплю плахту і чоботи. —
Червоная плахта,
Зелена запаска —
Люби мене, козаченько,
Коли твоя ласка.

На Чорноморщині дівчата, виводячи «Шум», завертають коло і пробігають під «аркою» рук останніх двох дівчат, а ті, пропустивши всіх, самі під своїми ж руками повертаються так, що їхні руки складаються навхрест. Таким чином, останні пари дівчат пробігають під руками наступних пар і стають одна проти одної в дві лави, утворюючи при цьому з своїх рук щось на зразок плоту. Заплітаючи такий пліт, дівчата співають:

Ой, нумо, нумо,
В зеленого Шума,
Огірки-жовтяки,
Женітеся, парубки,
Осі вам трясця — не дівка.
Трясця вам, а не нам,
Трясця нашій ворогам.
Ой, у того Шума,
Зеленая шуба...

На сплетені руки ставлять босоноге дитя років п'яти або шести, хлопця або дівчину — «аби шустре було, щоб шкереберть не полетіло». Дитя ходить по живому «плоті чи містку», а хор співає:

Шум ходить по діброві,
А Шумиха рибу ловить;
Що вловили, те й пропила,
Сукні дочці не купила.
Пожди, доню, до суботи,
Куплю сукню і чоботи.
Пожди, доню, понеділка,
Зів'ю вінок із барвінка.
Абож мені сукню крайте,
Абож мене заміж дайте.

В міру того, як «Шум» рухається вперед по руках хорівідниць, залишені позаду пари дівчат перебігають наперед і знову сплітають з своїх рук «місток». Таким чином «Шум» може йти і йти далі; так він звичайно рухається доти, доки не обійде церкву навколо.

Як свідчать дослідники звичаїв¹, у північно-східніх слов'ян ще до початку цього століття існував хоровід «Колосочок», який виконувався так само, як наш «Шум». Різниця тільки в тому, що «Колосочок» — дівчина років до дванадцяти — рухалась по «містку» з сплетених рук хоровідниць не навколо церкви, а в напрямі поля — до озимого посіву, і не на весні, а вже тоді, коли жито колоситься. Дійшовши до ниви, «дівчинка-колосочок» зістрибувала з «містка» на землю, заходила на ниву, виривала жмут колосся і несла його в село до церкви у супроводі хору дівчат. В церкві або під церквою вона кидала те колосся на землю, і на цьому гра кінчалася.

Немає сумніву, що це залишок стародавнього звичаю заворожувати колосся озимого посіву (жита або пшениці) на врожай.

Отже, і наш «Шум», імовірно, був колись не чим іншим, як теж заворожуванням, але не колосся, якого на початку весни ще немає, а шуму зеленої весни: листя на деревах, трав на луках, зелених врун на полях ...

Про веснянку «Зелений Шум» М. Грушевський писав, що вона відома тільки в незначних залишках, «і не знати, чи вдасться знайти по ній щось більше. Ми можемо тільки інтуїтивно в самих сих виразах відчувати багатство сього мотиву розбудженого космічного руху, шуму зеленої весни:

Ой, нумо, нумо,
В зеленого Шума —
А в нашого Шума
Зеленая шуба.
А Шум ходить по діброві...

Потім ідуть уже жартівливі, пародійні рими. Очевидно, колись на сміх подочіплювані до заспіву сього хороводу, вони потім витиснули з уживання первісний текст, коли хоровод зійшов на просту забаву»².

В усіх європейських народів ластівка — це символ весни, що на своїх крилах приносить теплі соняшні дні. В Греції діти вже понад тисячу років кожної весни співають пісню про ластівку.³

¹ Див. Аничковъ Е. В. «Весенняя обрядная пѣсня на Западѣ и у славянъ», ч. I. стор. 359-360. СПб, 1903.

² М. Груш., I, 173.

³ Аничковъ, I, 217.

В нашому українському фольклорі теж є пісня про ластівку, що прилітає і будить господаря:

Ой, ластівонька та прилітає,
Господаренька та й пробуджає:
Ой, устань, устань, господареньку,
Побуди свою всю челядоньку
Та пішли ж й по обороньках —
Чи ся корови та потелили?
Та пішли ж її та по стаєнках —
Чи ся кобили пожеребили?
Та пішли її по нових хлівцях —
Чи ся овечки та покотили?
А сам си піди по пасіченьках —
Чи ти ся пчоли та пороїли,
Чи пороїли, попароїли (подвоїлися).¹

Ця пісня записана в минулому столітті як колядка, але дуже імовірно, що вона колись належала до циклу весняних обрядових пісень.

Історичні мотиви

У весняних обрядових піснях збереглися згадки про історичні події та персонажі і навіть згадки про княжу добу на Україні. Прикладом такої веснянки може служити «Воротар».

Дівчата діляться на два «ключі» — малий і великий. «Малий ключ» — це дві учасниці гри, що з своїх рук творять «ворота», а «великий ключ» — це всі інші дівчата, великий хор. Обидва «ключі» перегукуються піснею. Великий хор починає:

Воротарю, воротарчику,
Відчини воротонька!

Малий хор запитує:

А хто воріт кличе?
Князеві та служеньки!
А що то за дар везуть?
Яриї та пчілоньки.
А це ж бо ним мало!
А ми вам додамо:
Молодую дівоньку
У рутянім віноньку!²

¹ Головацький, II, стор. 32.

² Городниця, пов. Копиченці. Гнатюк, XII, 37.

При цьому «малий ключ» підіймає руки — відчиняє ворота», а «великий ключ» біжить попід руки «у ворота». Останню дівчину з «великого ключа» воротарі затримують і прилучують до себе. Гра починається наново.

В інших варіантах «воротар» змінюється на «володаря»; текст пісні теж трохи змінюється, як ось:

Володарю, володарчику,
Одчини та воріточки!
А хто воріт потребує?
Гетьманськеє дитя!
А в чім теє дитя?
В сріблі, золоті,
Червонім чоботі.
А цього нам мало!
А що ж ми додамо?
Яренької пчілки!

Після цих слів «великий ключ» пробігає через «ворота», і весь хор разом співає:

Плету, плету кошелі,
На парубоцькі лишаї
Та на дівоцькі
Срібні віночки!¹

Ще в інших варіантах згадується ім'я Михайло (чи не гетьман Михайло Дорошенко?), князь Роман, князеві діти. В усіх варіантах згадуються «яренькі пчілки» — це спогади про дань медом князеві Романові від литовських племен у XIII столітті.

На Лівобережжі був колись весняний хорівід про шведку, що потрапляє до московського полону. Це — спогад про шведсько-московську війну на початку XVIII століття.²

До історичних весняних хороводів слід віднести і хорівід «Зельман» або «Жельман». Гра відбувається так: дівчата діляться на два «ключі» — великий і малий. «Малий ключ» сидить на землі — це «родина Зельмана», серед них і «панна Зельмана» з зав'язаними хусткою очима. Гру ведуть тільки дівчата, хлопці участі не беруть.

Взявшись за руки, «великий ключ» творить лаву, що ритмічним кроком підходить до «малого ключа» і співає:

¹ П. Чуб, III, 40.

² Ол. Терещенко, IV, 165.

Помагай Біг, Зельман,
Помагай Біг, його брат,
Помагай Біг, Зельманова,
І братова, і вся його родина.

«Малий ключ», сидючи, відповідає теж піснюю:

Бодай здоров, Зельман,
Бодай здоров, його брат,
Бодай здоров, Зельманова,
І братова з усією родиною!
За чим, за чим, Зельман?
За чим, за чим, його брат?
За чим, за чим, Зельманова
І братова з усією родиною?

«Великий ключ» відповідає:

За панною, Зельман,
За панною, його брат,
За панною. Зельманова,
І братова з усією родиною.

«Малий ключ» знову питає:

На який ґрунт, Зельман?
На який ґрунт, його брат?
На який ґрунт, Зельманова
І братова з усією родиною?

«Великий ключ»:

На жидівський, Зельман,
На жидівський, його брат,
На жидівський, Зельманова,
І братова з усією родиною!

«Малий ключ»:

А ми панни не маємо,
На такий ґрунт не даємо,
Ідїть собі геть!¹

Коли співається остання строфа, «великий ключ» вклоняється і відходить. Потім знову наближається до тих, що сидять, вклоняється і знову співає спочатку, але замість «на жидівський» співає «на королівський», «на попівський» і т. д. На який «ґрунт» або «хліб»² бажає «малий ключ» віддати панну, на той і віддає, співаючи:

¹ За Шейковським: «Быть Подоланъ.», стор. 38, а також Чуб. III, 54.

² У варіанті з с. Чернелівки, Старокостянтинівського повіту на Волині «малий ключ» запитує: «На який хліб, Жельман?» «Великий ключ» відповідає: «На

А ми панну маємо,
На королівський ґрунт даємо!

Після цього «великий ключ» бере дівчину, розв'язує їй очі, кладе на голову вінок і забирає її з собою. Гра починається наново.

В галицькому варіанті «Зельман» — це мішаний хоровід, беруть у нім участь і дівчата, і хлопці. Дівчата, взявшись за руки, ритмічним кроком підходять до хлопців, співаючи:

Їде, їде Зельман,
Їде, їде його брат,
Їде, їде Зельманова
І вся його родина.

В цей час з-за якоїсь будівлі чи дерева виходять два хлопці і на своїх плечах («раменах») несуть третього — «Зельмана». Дівчата, наблизившись до хлопців, так само ритмічним кроком відходять назад на своє місце. Лава хлопців підходить до дівчат і співає:

Чого хоче Зельман,
Чого хоче його брат,
Чого хоче Зельманова
І вся його родина?

Знову дівчата наближаються до хлопців і співають:

Панни хоче Зельман,
Панни хоче його брат,
Панни хоче Зельманова
І вся його родина!

«Зельман» наближається. Коли він уже «приїхав», його беруть поміж лави і утворюють коло. Взавшись за руки, хор рухається навколо «Зельмана» і співає:

Єще панна не вросла,
Вже спідничку понесла...
(Черевички, панчішки, хусточку, літничок,
хваргушок тощо понесла).
А спідничка у кравця,
Черевички у шевця...

Переспівавши про весь одяг, хлопці вриваються в коло і виштовхують з нього «Зельмана» геть. Хор дівчат при цьому співає:

вівсяний, Жельман!» Остання строфа:

А ще панна не готовая,
А ще сукня не справлена,
Ідїть собі геть!

(Чуб., III, 55).

Іди проч, Зельман,
Іди проч, його брат,
Іди проч, Зельманова
І вся його родина.¹

Як бачимо з усіх цих пісень, Зельман або Жельман — це не якийсь символ, а конкретна особа, та ще й «з усією родиною». І дійсно, як довідуємось з авторитетних джерел, це був син дрогобицького кушніра Вольфа. В роках 1740-1753 Зельман був фактором старостині Тарновської і головою жидівського кагалу в Дрогобичі. Зельман (від *Zollmann* — митник) орендував старостинські доходи: пропінації, млини, солярні, фільварки та села Дрогобицького староства. Уславився своїми надужиттями та злочинствами, за які його і стято року 1775-го.²

Гра і пісня «Зельман» відомі лише в Західній Україні³ та на Волині. Наддніпрянська Україна «Зельмана» не знає. «Зельман» відомий також полякам і чехам. Для порівняння наведемо текст чеського «Зельмана»:

Chlapci:

Jede, jede, pán Ján,
Jede, Jede Žalmán,
Jede, jede celé naše
Rytířstvo.

Devčeta:

Ceho žáda pan Ján,
Ceho žáda Zalmán,
Ceho žáda celé vaše
Rytířstvo.

Chlapci:

Jednu pani krásnou,
Jako hvězdu jasnou,
Jede pro ni celé naše

¹ Головацький, III, стор. 183-184.

² Українська Загальна Енциклопедія, том II, стор. 15. Д-р М. Гоцій пробує довести, що «Зельман» походить від Заальмакса — божества племені готів (див «ШП» за Великдень 1958 р.). Таке твердження ми вважаємо за безпідставне.

³ В 1946 році я записав «Зельмана» від пані А-ч в Авґсбурзі, в «Сомме-Казерне», Німеччина (див. О. Степовий «Українські народні танці», стор. 8; там же і фотоілюстрація), але текст пісні був не повний, бо пані А-ч, як вона сама сказала, забула пісню, а тому переказала мені тільки зміст. За III оповіданням виходило, що Зельман приїжджає в село, і народ, побачивши його, радіє, що він нарешті відчинить церкву. Від того часу я шукаю варіанту пісні з таким змістом, але покищо в етнографічних збірниках я його не знайшов.

Rytířstvo.

Devčeta:

My vam ji ne dáme,
My si ji necháme,
At' odjede cel vaše
Rytířstvo.

Toto opakuje se do třetice: po druhé beze vši změny, ale potřetí slohu poslední takto změnují:

Devčeta:

Ted' už vam ji dáme,
Zlaté věnce máme,
Vemte si ji celé vaše
Rytířstvo.

(Pisně a Řikadlá. Erben, st. 68-69)

Культ предків

Як відомо, в старовину вірили, що на весні, коли оживе вся природа, покійники виходять «на цей світ» і в часи весняних свят розважаються, ба навіть бенкетують разом з живими. З цим віруванням пов'язано багато звичаїв, і ми ще будемо про них говорити: але і гаївки мають чи колись мали тісний зв'язок з цим віруванням, з культом предків. На це вказує звичай виводити гаївки на цвинтарі, «на гробках» або біля церкви.

Крім того, коли дівчата й молодіці виводили гаївки «на гробках», то в цей час і хлопці тут же, поруч жіноцтва, вели і свої «хлоп'ячі» гри, щоб тим самим догодити небіжчикам і чоловічої статі.

Все це дуже добре зобразив невідомий маляр на стародавньому малюнку, що ми його тут передруковуємо.¹ Як свідчить підпис, це гаївки на святій неділі в Тернопільському повіті. І на цій малюнку ми бачимо, що жіночі гаївки і хлоп'ячі ігри відбуваються саме на гробках поблизу дерев'яної церкви.

Хліборобські мотиви

Наші предки, як відомо, були хліборобами. Праця на ріллі: оранка, сівба, збирання дозрілого збіжжя або плодів саду та городу — все це було колись, як і тепер, головним зайняттям переважної більшості населення України. Цілком природно, що і в

¹ З кн. Я. Головацького «Нар. пїсни Галицкой и Угор. Руси», III, 1878 г.

звичаях, а зокрема у весняних обрядових піснях та іграх, хліборобські мотиви займають одне з поважних місць.

Розгляньмо кілька прикладів.

Мішаний хорівід «Горошок».

Дівчата й хлопці беруться за руки і ходять навколо церкви; чим більше учасників гри, тим хорівід кращий. Починаючи з кінця, хорівід в'ється «під руки» — заплітають «горошок», і так те «плетення» доходить аж до «голови» хороводу, а «кінець» знову починає витися. І так «в'ють горошок», аж поки не обійдуть церкву навколо. В'ючи горошок, хор співає:

Вийся, горошку, в три стручечки,
В три стручки!

А роди, Боже, в чотири,
В чотири!

Щоб тебе черви не точили,
Не точили!

Щоб ся парубки женили,
Женили!

Так «в'ють горошок» у селі Браїлові на Поділлі. На Лівобережжі ця гра відбувається інакше. Дівчата й хлопці, побравшись за руки, ходять повільним ритмічним кроком у великому колі і, притупуючи ногами, співають:

Посіяв я горошок на зеленій нивці,
Купив же я черевички своїй чорнобривці;
Ще й горошок не зійшов, тільки лободочки, —
Витоптала черевички, тільки зап'яточки.

Ой, дівчино, чия ти? Чи вийдеш ти на вулицю гуляти?
Не питайся, чия я, коли вийдеш, вийду й я;
Коли ходиш, то ходи; коли любиш, то люби, —
Та не зводь мене з ума, коли думки нема.¹

Дівочий хорівід «Огірочки».

Дівчата беруться за руки і творять довгу лаву, що в'ється «попід руки» або «над головою» — «як огіркове гудиння». При цьому хор співає:

Ой, вийтеся, огірочки,
А в землі пуп'яночки —
Тож ся в'ють.

А другі ся приглядають,
Чи хороше розвивають —
Тож цвітуть.

¹ Терещенко, IV, стор. 317.

Так «в'ють огірочки» на Поділлі.¹ В селі Іспас, повіт Коломия, ця гагілка значно багатша і барвистіша; там «огірочки» завивають дівчата й молодичі разом. Вони держаться за кінці хусток і стають рядом: один кінець ряду йде попід руки останньої пари другого кінця, а потім попід руки передостанньої пари і т. д. Завиваючи огірочки, хор співає:

Любі наші огірочки, завивайтесі,
А молоді молодички — напивайтесі!
Огірочки наші любі завиваютьсі,
А молоді молодички напиваютьсі.
Огірочки, як изроде, мемо продавати,
А передна як измилить, мемо сі сміяти.
Огірочки изродили, а ми продавали,
А передна ни змила, ми сі ни сміяли.
А не дивуй, товаришко, хоть би-м помилила,
Горівочка добра була, я сі понапила.
Та ми би вам, легіники, по писанці дали,
Коби-сте нам огірочки не переривали.
Та ми би вам, легіники, ще й по другі дали,
Коби-сте нам огірочки не переривали.
Та ми би вам, легіники, горівки купили,
Коби-сте сі, легіники, до нас не мішели.
Та ми цього, легіники, цілу зиму ждали,
Та щоби ми коло церкви огірки звивали.
Огірочки-пупіночки так сі в'ють,
А молоді молодички мід-вино п'ють.
Огірочки-пупіночки так сі завивають,
А молоді молодички медок попивають.
Та й у лузі зелененькім заиржало лоше, —
Та хто буде так співати, як ми віддамосі?
Та кувала зазулечка, та й буде кувати,
Та є другі дівчеточка, що мут так співати.²

Коли вже «завилися» всі пари і зробилося щось подібне до ланцюга, тоді починають розвиватися в протилежний бік. При цьому хор співає ті самі коломийки, тільки там, де були слова «завивайтесі», «завиваютьсі» співає «розвивайтесь або «розвиваютьсі».

¹ Чуб., III, стор. 80.

² Філярет Колесса, «Українська усна словесність». Стор. 213-14. Львів, 1938.

«Мак». У цьому хороводі теж беруть участь дівчата й молодичці. Всі учасниці гри беруться за руки і творять велике коло. В середину кола впускають кілька «дрібних» дітей, але вже таких, що можуть співати хором і показувати рухами те, про що співається в пісні. І ось навколо цих дітей хор ходить і співає:

При долині мак,
При широкій мак, —
Ой, мак чистий, головастий
І коренем коренастий.
Молодії молодичці,
Завивайте головиці,
Станьте ось так,
Тут буде мак!

Або співають так:

Мак, мак, моя маковичка,
Золотая головичка.

При долині мак,
При широкій мак!

Станьте ви, дівки,
В червоний мак.

При долині мак,
При широкій мак!

Та не пускайте пана з хороводу,
Нехай дає мак.

При долині мак,
При широкій мак!

Як стали ж ми мак
Пахать та орать.

При долині мак,
При широкій мак!

Як став же наш мак
Цвісти-зацвітать.

При долині мак,
При широкій мак!

Як став же наш мак
Та спить-поспівать.

При долині мак,
При широкій мак!

Як станем ми мак
Трусить-колотить.

При долині мак,
При широкій мак!

Так співають «мак» у селі Юринівці на Волині. На Поділлі співають дещо інакше, а саме:

Ой, на горі мак,
Під горою й так, —
Мої милі соколочки,
Станьте мені до помочі,
Станьте ось так,
Тут буде мак!

З цими словами хор зупиняється і питається тих, що в колі:

Соловейку, пташку, пташку,
Чи бувесь ти в мачку, в мачку?
Чи видавесь, як на мак копають?

Діти в колі відповідають хором:

Ой, бував я в тім садочку,
Та скажу вам всю правдочку:
Ось так, так копають мак!

При цьому діти рухами показують, як копають лопатою землю. Після цього хор знову йде в коловий танок, співаючи: «Ой, на горі мак...» Далі хор знову зупиняється і знову питає: «Чи видавесь, як мак сіють?» Потім питає, як мак збирають, і нарешті як мак молотять.

На Київщині цю гру виконують дещо інакше. Хор співає:

Ой, на горі мак,
Під горою й так,
Маки, маки, маковички,
Золотії верховички!
Постійте, дівчата,
Як мак на горі.

При цьому хор зупиняється і питає тих, що в колі:

— Чи виорано?

Діти відповідають:

— Виорано!

Хор знову ходить хором і повторює пісню: «Ой, на горі мак»; потім знову зупиняється і питає: «Чи заралано?» Діти відповідають: «Заралано!» Так продовжують, аж поки не дійдуть до молотби. Тут хор питає: «Чи пора молотить?» «Пора!» — кричать діти. При цьому жінки й дівчата порушують коло, хапають дітей на руки, підкидають їх вгору і співають:

Ой, так, так
Молотили мак!¹

Хороводи цього типу, імовірно, належали колись до комплексу мімічно-магічних дій, які мали своїм завданням розбудити, зміцнити, краще розвинути природні сили і скерувати їх на збільшення врожаю. З часом елементи гри, як розвага молоді, почали домінувати над елементами магічної дії. Все ж, як бачимо з наведених прикладів, первісний елемент мімічно-магічної дії виступає ще досить виразно в багатьох весняних обрядових піснях, іграх та хороводах.

Весільні мотиви

Як ми вже бачили з наведених вище прикладів, весільні мотиви зустрічаються і в тих весняних обрядових піснях, що ми їх віднесли до історичних: згадка про рутяний віночок у «Воротарі» або про срібний віночок у «Володарі», обидва варіанти «Зельмана». У гаївках, де переважають хліборобські мотиви, майже завжди є згадка про залицяння хлопців до дівчат чи навпаки — дівчат до хлопців. Але є багато веснянок і гаївок, де весільні мотиви — залицяння, сватання, заклики одружуватись, протиставлення милого нелюбові або молодого старому, «переспівування» пар — творять головний зміст пісенних текстів. Ось кілька прикладів.

«Просо». Зібравшись на вигоні, дівчата вибирають двох з-поміж себе: одну називають «матір'ю», а другу — «господинею». Всі інші учасниці гри називаються «дочками». Зробивши такий вибір, дівчата стають в один довгий ряд. Перша в ряді стоїть «мати». Господиня бере в руку довгу палицю і стає збоку; потім вона підходить до «матері» і питає:

— Де твоя дочка?

Та відповідає питанням:

— Нащо вона тобі?

— Щоб ішла просо жати.

— Десь на тому кінці!

«Господиня» йде до другого кінця ряду, стає перед крайньою з дівчат і каже:

— Казала мати, щоб ти ішла до мене просо жати!

— Яке?

«Господиня» підіймає палицю вище голови і каже:

— Таке!

¹ Чуб., III, 50.

— Не достану.

«Господиня» опускає палицю аж до землі, говорячи:

— Таке!

— Не нагнуся.

Тут відбувається діалог поміж «господинею» і «дочкою»:

— Куплю тобі сорочку.

— У мене є!

— Куплю тобі спідницю.

— У мене є!

— Куплю тобі хустку.

— У мене є!

І так «господиня» перераховує весь одяг, який звичайно повинна мати дівчина, що збирається виходити заміж. За кожним разом «дочка» відповідає: «У мене є!», тобто показує, що вона вже готова виходити заміж. Господиня, почувши, що в дівчини все є, удає з себе сердиту, ніби б'є дівчину палицею і гонить її до «матері», примовляючи: «А, заміж! А, заміж!» Коли «дочка» захищається за «матір», «господиня» залишає її і знову звертається до матері з тим самим питанням: «Де твоя дочка?», і гра відбувається заново. І так продовжується, аж поки «господиня» не пережене всіх «дочок» до «матері», раз-у-раз приказуючи: «А, заміж!»

Так бавляться дівчата в «Просо» в селі Полонному на Волині, але в інших місцях України така забава не відома. Найпопулярніше «Просо», що його співають фактично від Кубані по Сян, складається з двох хорів, що по черзі переспівуються («антифонний переспів»):

А ми просо сіяли, сіяли,

Ой, дід Ладо, сіяли, сіяли.

А ми просо витопчем, витопчем,

Ой, дід Ладо, витовчем, витовчем.

А чим же вам витоптять, витоптять,

Ой, дід Ладо, витоптять, витоптять?

А ми коні випустим, випустим,

Ой, дід Ладо, випустим, випустим.

А ми коні переймем, переймем,

Ой, дід Ладо, переймем, переймем.

Та чим же вам перейнять, перейнять,

Ой, дід Ладо, перейнять, перейнять?

А шовковим неводом, неводом,

Ой, дід Ладо, неводом, неводом.

А ми коні викупим, викупим,
Ой дід Ладо, викупим, викупим.
А чим же вам викупить, викупить,
Ой, дід Ладо, викупить, викупить?
А ми дамо сто рублів, сто рублів,
Ой, дід Ладо, сто рублів, сто рублів.
Не треба нам тисячі, тисячі,
Ой, дід Ладо, тисячі, тисячі.
А ми дамо дівчину, дівчину,
Ой, дід Ладо, дівчину, дівчину.
Ми дівчину візьмемо, візьмемо,
Ой, дід Ладо, візьмемо, візьмемо.

При цьому крайня з дівчат першого хору перебігає до другого хору. Перший хор кричить: «Нашого полку убуде, убуде!» Другий хор вигукує: «Нашого полку прибуде, прибуде!» Гра починається наново.¹

Цікавий варіант «Проса» подає Михайло Максимович. За цим варіантом після того, як хори переспівають пісню і дівчина перебіжить від першого хору до другого, вона гукає:

Їдьте, їдьте до нас!

А ті їй відповідають:

Нема короля вдома.
Поїхав по дрова,
Пиво варити,
Сина женити,
Дочку віддавати,
Нас на весілля звати!²

«Навчу я, навчу...». Дівчата беруться за руки і творять коло. В середині кола стоїть дівчина і удає, що ніби пряде з кужеля. Хор ходить навколо і співає:

Через село,
Через Бондарівку,
Поняв старий
Молодую жінку.
Іще ж не поняв,
Та хвалиться бити,
Та хвалиться з товаришем
Нагайку купити:

Навчу я, навчу,

¹ С. Нодак, Херсонщина.

² Дни и мѣс. Максимовича. «Рус. Бѣс.», стор. 76.

Молодую жінку;
Навчу я, навчу,
Молодесеньку.

Поїхала жінка
Та до батька в гості.
Неділя минає,
Жінки немає:

Навчу я, навчу і т. д.

І друга минає,
Жінки немає:

Навчу я, навчу і т. д.

І третя минає,
Жінки немає:

Навчу я, навчу і т. д.

Четверта іде —
Жінка їде:

Навчу я, навчу і т. д.

Жінки побоявся,
В кропиву сховався:

Навчу я, навчу і т. д.

Бороною скрився,
Сінцем притрусився:

Навчу я, навчу і т. д.

Ой, первое лихо:
Кропива жале,
А другеє лихо:
Борона даве,
А третее лихо:
Сінце коле —

Навчу я, навчу і т. д.

Четвертеє лихо:
Горобець скаче,
Жінці скаже —

Навчу я, навчу і т. д.

В той час, як хор співає, дівчина в колі показує рухами, який то чоловік сердитий і як він буде вчити свою жінку. А коли хор починає співати про те, як жінка повертається додому, дівчина комічними жестами показує, що чоловік злякався і ховається в кропиву. Гра весела, і викликає багато сміху.

«Зося-чорнуся». Дівчата беруться за руки і творять велике коло. В середину заходить дівчина. Хор рухається навколо дівчини і співає:

Зосю-чорнусю,
Мийся, чешися,
Заміж берися:
Хочуть тебе люди взяти,
Ми тя хочемо заміж дати.

Дівчина в колі:

А за кого, матінонько,
А за кого, ластівонько?

Хор:

За столяра, за сина єго.

Дівчина:

Ой, не піду, матінонько,
Ой, не піду, ластівонько,
Бо він буде дошки стругати,
Мені скаже помагати.

Хор:

Зосю-чорнусю,
Мийся, чешися,
Заміж берися:
Хочуть тебе люди взяти,
Ми тя хочемо заміж дати.

Дівчина:

А за кого, матінонько,
А за кого, ластівонько?

Хор:

За шевця, за сина єго.

Дівчина:

Ой, не піду, матінонько,
Ой, не піду, ластівонько,
Бо він буде чоботи шити,
Мені скаже шкіру волочити.

Хор:

Зосю-чорнусю,
Мийся чешися,
Заміж берися:
Хочуть тебе люди взяти,
Ми тя хочемо заміж дати.

Дівчина:

А за кого, матінонько,
А за кого, ластівонько?

Хор:

За муляра, за сина єго.

Дівчина:

Ой, не піду, матінонько,
Ой, не піду, ластівонько,
Бо він буде мурувати,
Мені скаже вапно подавати.

Хор:

Зосю-чорнусю,
Мийся чешися,
Заміж берися:
Хочуть тебе люди взяти.
Ми тя хочемо заміж дати.

Дівчина:

А за кого, матінонько,
А за кого, ластівонько?

Хор:

За сідляра, за сина єго.

Дівчина:

Ой, не піду, матінонько,
Ой, не піду, ластівонько,
Бо він буде коні сідлати,
Мені скаже помагати.

Хор:

Зосю-чорнусю,
Мийся чешися,
Заміж берися:
Хочуть тебе люди взяти,
Ми тя хочемо заміж дати.

Дівчина:

А за кого, матінонько,
А за кого, ластівонько?

Хор:

За рільника, за сина єго.

Дівчина:

Ой, я піду матінонько,

Ой, я піду, ластівонько,
Бо він буде поле орати,
А я збіжжя засівати!¹

Цікавий варіант цієї гаївки я записав від пані А-ч у 1946 році. Цей варіант називається «Чорнушко-душко» і виконується він мішаним хором: хлопцями і дівчатами. Всі учасники гри беруться за руки і творять велике коло. В середину заходить дві дівчини: одна з них грає роллю «матері», а друга — «дочки». Рухаючись, хор співає:

Чорнушко-душко,
Вставай раненько,
Вмийся, чешися,
Гарно вберися,
Хочуть тя люди взяти,
Хочу тя заміж дати.

«Дочка» робить вигляд, ніби вона розглядається навколо, і співає:

Ой, за кого, матінонько,
Ой, за кого, ластівонько,
Чи за мазяра,
Чи за шматяра?
Не піду, матінонько,
Не піду, ластівонько!

«Мати», звертаючись до «дочки», співає:

Не за мазяра, не за шматяра,
А за Юрчика та й Петришина!

З кола виходить «Юрчик Петришин», якого назвала «мати». Він підходить до «дочки», бере її за руки, і вони крутяться в танці кілька разів, співаючи:

Ой, піду, піду, матінонько,
Ой, піду, піду, ластівонько.

Ця пара вважається вже «переспіваною». Вона стає в коло, а з кола виходить інша дівчина, що починає грати роллю «дочки». Гра починається наново. І так «переспівують» кожну пару хлопців і дівчат, про яких знають, що вони мають одружитися. Ніколи не «переспівують» випадкової пари.

Якщо «переспівана» на гаїлці пара чомусь не подружилася, то це вважається за великий гріх і сором. Батьки після «переспіву»

¹ Головацький, III, 184-186.

також не можуть висловлюватися проти весілля, бож, мовляв, «молодих на гагілці переспівали».¹

Чи не є це своєрідним відгомонам стародавнього звичаю наших предків «умикати жен» на ігрищах?

В літопису Нестора, в т. зв. Лаврентіївському списку його, записано таке: «Радимичи, Вятичи и Сѣверяне схожахуся на игрищи, и ту умыкаху жены себѣ, с нею же съвѣщаваше».

У сербів ще на початку цього століття був подібний звичай, що називався «отміца».

На Лівобережжі, а також на Київщині ще донедавна була поширена гра «Щітка», що — як нам здається — є теж своєрідним залишком нашої стародавньої «отміци».

«Щітка» виконується так: хлопці й дівчата беруться за руки і творять довгий ланцюг. Крайньою завжди стає дівчина; вона стоїть нерухомо, міцно упираючись обома ногами в землю. Всі інші учасники гри ходять навколо неї, тримаючися за руки. Таким чином дівчина по деяким часі обвивається «живим ланцюгом». Коли «ланцюг» навколо неї вже замкнувся, вона починає бігати в тісному колі, помалу розсуваючи його, і співає:

Щітка маленька,
Де твоя ненька?
На маківці сиділа,
Дрібен мачок дзюбила:
Дзюб, дзюб, дзюбанець,
Ходи, дівко, у танець,
А за нею молодець;
Не йди, дівко, у танець,
Лихо буде під кінець.

Коли дівчина переспіває пісню, виходить з кола парубок, і між ним та дівчиною відбувається така розмова:

- Горю, горю, пень!
- Чого гориш?
- Щітки, гребінки, красної дівки!
- Якої?
- Тебе, молоді!

Після цього дівчина вибігає з кола і втікає, а парубок кидається її ловити. Якщо дожене і спіймає, то веде в коло і становить її поруч з собою. Якщо ж не дожене, то доводиться йому самому стояти в колі. На цьому гра кінчається.²

¹ Див. О. Степовий, «Укр. народні танці». Авґсбург, 1946, стор. 11.

² Див. Чуб., III, 93, а також Терещенко, IV, 316-317.

«Мандрівочка пахне...»

Колись весна в багатьох народів була порою відновлення воєнної активності, початком військових походів. У римлян тиждень від 17 по 24 березня був часом чищення зброї, а також періодом, коли відбувалися спеціальні військові танці, т. зв. салії.

У старогерманських племен військовий перегляд припадав на місяць травень. В поезії старих германців весна оспівана як час, коли треба йти на війну і бити ворога.

В нашій українській традиції весна теж була часом, коли починалися військові походи. В одній з веснянок говориться, що весна принесла дівчатам віночки, а

парубкам шабельки,
щоб ішли на війну.¹

В інших веснянках співається про мандрівку:

А вже весна, а вже красна,
Із стріх вода капле,
Молодому козаченьку
Мандрівочка пахне.
Помандрував козаченько
У чистее поле,
За ним іде молода дівчина:
«Вернися, соколе!»²

Або:

Ой, уже весна, весна, ой, уже красна,
Пора розставати,
Пора нашим парубкам
Селом мандрувати.

Ідучи в походи, козаки молодшого віку залишали вдома своїх наречених. А це ж весна — час, коли все живе повинно бути в парі; тому й не дивно, що веснянки цього типу переважно сумні. Як ось:

З-під білого та каменя
Руда вода капле,
А нашому Василечку
Мандрівочка пахне.
Мандруй, мандруй, та Василечку,
Од Лук до Прилуки!
За ним іде та Галиночка,

¹ Мат. етн., XII, стор. 146.

² Чернігівщина. Лисенко, «Збірка нар. пісень для учнів», стор. 9.

Ломле собі руки:
Вернись, вернись, та Василечку,
Батько вмирає.
Що Васильку колосочок,
Купив поясочок;
Підперезав та Галочку,
Глядить на станочок.
Ой, і десь же ти, та Галочко,
З кудрявої м'яти,
З ким стояла, говорила —
Підківоньки знати?¹

До цього типу веснянок належить ще така пісня:

Текла річка, дзвеніла,
Аж до парубків у сіни,
Туди парубки збиралися
По золотому складалися,
«Та клади, хлопче, більше всіх,
Краща дівчина твоя всіх,
На ній прибору більше всіх,
І прибірніі ворота,
І криниченька глибока».
Як повадилась дівчина
Рано по воду ходити,
Молодця-козака любити.
Як угледів же та козак:
«Ходи, дівчино, ще раньше,
Ходи, дівчино, ще раньше,
Мій тебе батенько полюбить,
І криниченьку обрубить,
І василечком обмете,
І барвіночком обплете,
І руточкою обтиче —
Собі дівчину прикличе».²

М. Грушевський³ вважає, що слова цієї пісні: «По золотому складались» є закликом до хлопців робити складку на забаву з дівчатами. Але ці весняні сходи́ни парубків «у сінях» можуть мати ширше значення, ніж самі гулянки з дівчатами. Це парубочий курінь вступає в новий сезон:

Прийде весна красна,
Буде вся наша голота рясна!

¹ Чуб., III, 112.

² Чуб., III, 150.

³ Іст. укр. літ., I, 182.

ПЕРША БОРОЗНА І ПОЧАТОК СІВБИ

Польові роботи починаються весняною оранкою і сівбою. Від успіху цих головних робіт залежить добробут селянина і його родини протягом усього господарського року. Отже зрозуміло, що початок оранки і сівби повинен відбуватись урочисто. В нашій етнографічній літературі, на жаль, дуже мало збереглося описів таких звичаїв і обрядів, які в'язалися б з першою борозною і першою сівбою.

Залишки стародавніх звичаїв накликання успіху при оранці та сівбі ми маємо в різдвяному циклі: на «Маланки» серед щедрівників з козою є й «орач», який носить з собою чепіги від плуга і в супроводі хору співає відповідну пісню. На Новий Рік «посівальники» обсипають святі образи зерном, примовляючи: «Щоб уродило краще, як торік».

Про звичай, що мав місце під час виїзду в поле з плугом, ми маємо більш-менш докладний запис із Слобожанщини, який стосується до останніх років минулого століття. З цього довідуємося, що перед тим, як виїжджати в поле, всі члени селянської родини збиралися в хаті, запалювали свічі перед образами, молилися Богові, а потім свяченою водою кропили волів, «щоб були благополушні».

При виїзді — а, можливо, і в полі під час оранки — співали пісень напівжартівливого змісту, як ось:

Мої милі погоничі
Поїхали орати;
Вони не вмiли поганяти
Та не вмiли і кричати.
Волів плугатар потурич,
Погоничів порозгонив.
Став мій плугатар орати,—
Нiкому волів поганяти;
Начав плугатар сердитися,
А погоничі збиратися,—
Поганяли і гукали,
Поки плуга поламали.

В понеділок поїхали,
 А в вівторок приїхали;
 Вранці в середу орали,
 В четвер плуга поламали,
 У п'ятницю волів погубили,
 А в суботу волів знайшли
 І додому пішли.
 Тут прийшов і піп,
 Щоб до церкви йти...

Коли доорювалися до дороги, то, як свідчать записувачі цього звичаю, деякі орачі говорили такі слова: «Орав я в чистому полі та доорався до дороги, найшов шапку, і палицю, і попові ризи. Буде мені в полі орати, — піду я в Полтав-город молитви давати. Зайшов я в перву хату, — дають мені кусок сала, ще й паляницю, і копу грошей — за те, що я піп хороший»¹.

Таке «замовляння» — ніщо інше, як прикликання собі удачі «віщим словом», що — як знаємо — було і є звичайним явищем у народній магії.

Цілком імовірно, що після першого дня оранки мав відбуватися святковий обід або вечера. Розпитуючи про це старих людей, я почув таке оповідання:

«Ще як був я хлопцем, то їздив з батьком в поле орати. У нас коні були, волів ми не держали, ото я й водив ті коні в плузі. Я коні веду, а тато за плугом ходять — так і орали, тракторів ще не було. Находишся за день та накричишся, що аж в очах чорніє, та ще коні були вредні: ноги пообтолюють — ледве додому ввечері доберешся. А мати, було, зустрічає нас на порозі з хлібом-сіллю, як гостей. До хати як увійдем, то вже на столі вечера чекає: коржі з медом і з маком, як на Маковія готують, — це, казали у нас, на врожай, щоб хліб родив. Татові була й чарка горілки, а мені, погоничеві — якийсь подарунок: новий картуз, сорочка, а одного разу то подарували нові чоботи».²

Ранньої весни, як тільки зійде з землі сніг, селяни в першу ж неділю або свято запрошували після обідні священика, щоб він відслужив на площі молебень з посвяченням хлібних зерен до близької сівби.

Коли ж підсохло, то селяни, збираючись їхати в поле сіяти, одягали на себе сорочки, в яких вони причащалися під час

¹ «Жизнь и творчество крестьянъ Харьков. губ.», 1898, I, стор. 270. Зап. Г. А. і А. Калашнікови в слоб. Нікольське.

² Від Тимоша С-ко з Харківщини.

останнього говіння в церкві. Робилося це на те, «щоб не було бур'яну і будяків поміж хлібом».

Перед сівбою — так само, як і перед оранкою — вся сім'я молилася Богові. Господар брав з собою «хрест», спечений на «середохресному» тижні¹, сівню, насіння і виїжджав у поле. Приїхавши на ниву, він брав в руки «хрест» і клав його в борозну «на завороті», де останній раз плуг повернувся. Потім ставав обличчям до схід-сонця, читав «Отче наш», брав сівню через плечі, набирав повні жмені зерна, кидав його «навхрест» і примовляв: «Уроди, Боже, і на чужу долю!» Тоді вже починав сіяти.²

Закінчивши сіяти, селянин запрягав коні в борони і починав волочити. Обійшовши один раз ниву навкруги, господар зупинявся біля «хреста», брав його в руки, скидав шапку і хрестився. А потім ламав «хрест» на шматки, мочив у воді і їв сам та давав їсти всім учасникам сівби, не виключаючи і тварин: коней, волів і пса, що звичайно біг за господарем у поле.

В інших місцевостях України, як пише О. Терещенко, господар перед тим, як узятися до сіяння, хрестився і з'їдав благовіщенську проскуру.³

Засівати першу ниву годиться натщесерце, «щоб хліб родив», і з молитвою — «щоб чиста нива була». А дехто під час сіяння примовляє: «Уроди, Боже, добрий овес на мій хрест» або «Уроди, Боже, з сівка та три мішка: мірочку попові, коробочку дякові, а ківшик півникові. За те йому, що він пісеньку співає, хазяїна врожаєм розвеселяє».

Хто лається під час сівби, у того не хліб, а будяки родять. Бо колись вірили, що коли сівач лихословить, то за ним слідом ходить чорт і сіє будяки.

Коли робота на ниві вже закінчена, господар молився Богові, а потім говорив: «Нивко, нивко, верни мою силку!»

Ось так відбувалися перша оранка та перша сівба на Лівобережжі. На правому березі Дніпра, а особливо на Поділлі, цей звичай відбувався дещо інакше; але скрізь це була урочистість з молитвами до Бога і в почутті глибокої пошани до своєї чесної хліборобської праці.

¹ Див. вище «Середопістя». Тут ще слід додати, що «хрести» повинні були зберігатися в коморі або в засіці поміж зерном. Існувало повір'я: якщо до «хреста» доберуться миші і погризуть його, то це знак, що після нового врожаю буде багато мишей.

² В час, про який іде мова, селяни сіяли руками, сівалок тоді ще не було.

³ Ол. Терещенко, VI, стор. 22.

В побуті інших європейських народів перший виїзд у поле на весні теж відмічається традиційною урочистістю з принесенням жертви хлібом або яйцем.

Так, у Німеччині при першій борозні переїжджають через глечик молока з хлібом і яйцем. Іноді переїжджають тільки через шматок хліба або яйце. У Вестфалії плуг тягне при цьому не кінь, а стара жінка. Перерізавши плугом жертвний хліб, вона роздає шматки цього хліба всім учасникам оранки. Це, як думають дослідники, залишок жертвного бенкету, який відбувається при першій борозні в Шотляндії та в Італії. Про цікаву форму жертви хлібом у Німеччині писав Якоб Грімм. Він оповідає, що німці, замість колеса в плугі, вставляли спеціально спечений відповідно до його розміру круглий хліб.

Жертви яйцем відбуваються і в південних слов'ян — сербів та болгарів. Яйце або лушпиння з яєць кладуть сівачеві в торбу, коли він вперше виїжджає в поле. Те саме роблять і німці; роблять це і в нас на Поділлі. Звичайно для цього вживають великодні крашанки, з якими пов'язано багато прикмет.

Починаючи сіяти, сівач перекидає через голову першу жменю насіння і при цьому закриває очі, щоб не бачити, куди те насіння впаде. Тепер звичайно кажуть, що це для птиць, щоб вони, мовляв, решту насіння не клювали; а насправді — це традиційна жертва ниві.¹

Цікавий хліборобський обряд виконують словінці в середу на п'ятому тижні Великого посту. Цей день вони називають «*Verkounica*», «*Verkonca*» або «*Verkolca*». Ця назва походить від слова «*verklo*» (у різних місцях вимовляють інакше) — це, здається, леміш. В день «верковніци» селяни кидають «веркло» проти сонця і на тому місці, де воно впаде, заривають його в землю. Якщо «веркло» до ранку не заржавіє, то це віщує врожай. Витягнене з землі «веркло» обвивають плющем і вставляють у плуг. Наступного ранку, коли їдуть у поле орати, на тому місці, де було зарите «веркло», втикають гілку верби.²

Є тепер ще цілий ряд спеціальних хліборобських обрядів, що починаються відразу ж після Різдва або ранньої весни, ще далеко

¹ Цей звичай так закоренився в традиції всіх європейських селян, що й тепер, коли сіють не руками, а сівалками, селянин, починаючи сівбу, все ж бере з сівалки жменю зерна і кидає понад себе через голову. Мені доводилося це спостерігати і в нас на Україні, і в Німеччині.

² Pajek. Črt. iz duš ž št. slov. 222.

перед виїздом в поле, отже задалегідь. Звичайно ці обряди придатовано до якогось певного дня або християнського свята.¹

Так, у Німеччині, в Гессені, був звичай робити десятого березня дерев'яні зображення плуга, п'ятьох коней і орача. Все це виставлялося на солом'яний дах будинка, де воно залишалося протягом сорока днів.

В Мінерштадті, в березні місяці молоді хлопці робили маленький плужок, ставили на дошку і тягнули його з собою від хати-до хати, співаючи таку пісеньку:

Da kommen die armen Pflugstbuben mit Pflug und Scharund wollen hinaus in den Acker fahr.

В околицях Нойштадту, в лютому місяці по селах тягнули плуг від хати до хати молоді дівчата.²

В Англії, в перший понеділок після Водохрищ святкували колись «Понеділок плуга» (*Plough Monday*). «British Apollo» пояснює назву цього свята так: «Понеділок плуга» — це провінційне слово, що вживається тільки селянами, бо в цей день вони звичайно проводять час донебудь у сусідстві за чаркою елю, щоб поздоровити один одного і побажати доброго врожаю з великого посіву хліба (так вони називають озиму пшеницю і жито)³, а також побажати Божої помочі в оранці, коли вони будуть готувати землю під ячмінь та інші культури».⁴

Англійський етнограф минулого століття, Томас Дайер, описує «Понеділок плуга» так: «Це — сільське свято, що відбувається в перший понеділок після Водохрищ⁵; в Англії колись його дуже шановано, бо з цим днем відновлялися роботи після Різдвяних свят. За часів католицтва⁶ плугатарі тримали запалені свічі перед зображенням святих у церквах, щоб дістати благословення на свою роботу. Вони ще мали звичай ходити в цей день процесіями і збирати гроші на підтримання «плугового світла», як вони це називали. Реформація⁷ скасувала «плугове світло» в церквах, але не могла знищити самого свята. Селяни продовжували

¹ Kolbe, Hessische S. und Gebr., 52-53.

² Panzer, Beitr. z. d. Myth. I, 239-240.

³ В оригіналі: «*great corn sown (as they call wheat and rye)*».

⁴ British Apollo (fol. 1710, ib. 92).

⁵ Англіїці цей день називають «*Twelfth Day*». Отже, якби перекладати дослівно, то це було б «Дванадцятий день»; у нас це Богоявлення Господнє або Водохрищі.

⁶ До середини XVI століття.

⁷ Від 1552 року.

ходити процесіями в цей день і збирати гроші, тільки ці гроші витрачалися вже не на «плугові світла», а на веселощі в шинках.

«Ще не так давно це було досить веселе і приємне видовище. Плуг був удекорований барвистими стрічками та іншими оздобами; це був «плуг-дурень» (*The fool plough*). Тридцять або сорок сильних сільських хлопців у сорочках поверх піджаків; з удекорованими плечима і капелюхами, на яких виблискували барвисті стрічки, тягнули той плуг від хати до хати, а попереду йшов один парубок у химерному одязі старої баби на ім'я «*Bessy*». Був там і «дурень» у фантастичному одязі. В деяких частинах країни в процесії плугатарів брали участь і ті, що виконували «*morris dance*»¹, а також входив іноді у програму і старовинний скандинавський «танець меча». Все це робилося для того, щоб виманити якомога більше грошей з кишень васалів»².

У південних слов'ян та румунів обрядовий обхід з плугом відбувався на Різдво, а у нас, як про це вже згадувалося вище, на Щедрий Вечір — на «Маланки».

Це обрядове водження плуга має цілком очевидний зміст: накликати успіх при оранці ріллі, а тим самим і добробут у господарстві.

Бурхливий розвиток промисловості за останнє століття, а в зв'язку з цим і перевага міста над селом, відбилися негативно на збереженні старих добрих хліборобських звичаїв.

В наш час, в період механізації сільського господарства, старі звичаї зникають; але повинні народжуватися нові. І у зв'язку з цим виникають такі питання:

1) Чи збереглися бодай якоюсь мірою старі хліборобські звичаї в країнах Європи і Америки?

2) Чи виникли нові звичаї? Якщо виникли, то які саме?

Ми просимо наших шановних читачів відповісти на ці питання якнай докладніше і свої відповіді надіслати на адресу видавництва.

¹ Танець в одягах героїв легенди про Робін Гуда.

² Thomas Dyer, «British popular customs». London, 1876. Стр. 37-39.

ДЕНЬ СВЯТОГО РУФА¹

«На Руфа все з землі рушиться: і трава, і всяка зелень, і все, що посіяно і посаджено в цей день, піде рости вгору. І всяка гадина полізе з землі, а птиця полетить із вирію». Так говорять про день святого Руфа на Слобожанщині.²

На Херсонщині вірять, що в цей день вилітає з вирію зозуля — «ключниця того раю, де живуть взимку змії і птиці».

Але головною прикметою цього дня, за народнім віруванням, є те, що на Руфа не можна ходити в ліс, бо там «повзають гадюки, і вони дуже кусливі в цей день, бо це, бач, їхній день».³

Якщо вже так трапилось, що гадюка вкусила, вона відразу біжить до води. Як добіжить вона швидше від того, кого вкусила, і шубовсне у воду, то вже немає рятунку чоловікові — мусить умерти. «Отож, як укусила тебе гадюка, то все кидай і біжи до води — річки, чи криниці; а прибігши, мочи те місце, де гадюка вкусила і промовляй: *На енісейській горі совиняче гніздо, а в тім гнізді цариця-совиця; виймай свої слуги, виймай свої зуби, і сірі і білі, смугасті, полосасті, хатні, загатні, лугові, лісові, земляні і водяні та жовті жовтениці*. Так примовляти дев'ять разів уряд».⁴

«А як укусить гадюка худобину яку, то теж треба мочити вкушене місце водою і примовляти: «Розлилося сине море. На сьомому морі стоїть дуб: під тим дубом лежить змія неусипущая. Загадай ти своїм панам, десятникам і звели всім своїм нищим, нехай прийдуть, возьмуть зуби і степовим, і луговим, і куцим, і самим злючим. Нехай прийдуть, возьмуть зуби од шерсти корови рябої».⁵

Гадюка — це «бісове створіння», а тому все, що найгірше, є гадюче. «Гадюче, а бісове — те саме!» — каже народне прислів'я. Глибока відраза до цього створіння яскраво виступає в народніх приповідках, як ось: «Не грій гадину в пазусі, бо вкусить», «Гадюка хоч не вкусить, то засичить», «Гади́на в його словах

¹ Святкується 21-го квітня за новим стилем або 8-го за старим.

² В. В. Ивановъ, стор. 242

³ С. Надлак.

⁴ Літинський повіт, Поділля.

⁵ Село Богданівга, Харківщина.

дихає!», «Гадину за пазухою має!», «Чужими руками добре гада ловити».

На Лубенщині Руф іменується святим гадюшником: «На святого гадюшника в ліс не можна ходити».¹

Отже, як бачимо, день святого Руфа присвячений змії. Чи є подібні дні в інших європейських народів? Відповісти на це важко, бо докладних відомостей про це ми в етнографічній літературі не маємо. Знаємо лише, що в північній Індії є такі дні, коли забороняється орати землю. Одним з таких днів є Наагпанчан або свято змії. Перевертати землю в ці дні — це значить турбувати Сешанаагу, велику світову змію.²

¹ Від Тимоша Ч-го.

² Crook, F. L. of north. India, II, P. 293.

ВЕЛИКИЙ ПІСТ

В першу суботу Великого посту господині колись збиралися до церкви, приносили з собою хліб, коливо й мед і замовляли велику панахиду по рідних-небіжчиках. На Херсонщині це називалося «давати мисочку».

В цю ж суботу, після причастя виходять з церкви, але потім кожен поспішає повернутися до церкви знову, щоб не спізнитися на молитву. А, виходячи з церкви після молитви, «знаменуються» — цілують хрест або ікону, вірячи, що «хто без благословення і знаменування піде з церкви геть, того молитва не прийметься і на небі не запишеться — все одно, як і не був у церкві». Люди, що говіли в цей день і дотрималися всіх правил, називаються «спасенниками». Спасенникам дозволяється випити вдома три склянки горілки, але спати не можна, бо «ангели причастя вкрадуть». Кожен, хто говів, повинен піти на вечірню, і це називається: «віднести причастя». Якщо хтось на вечірню не піде (після трьох склянок горілки декому піти не вдається), то про того кажуть: «Він причастя вкрав!»¹

Перша неділя Великого посту називається «неділя збірна». В цей час на Україні звичайно вже починає розтавати сніг, а тому кажуть: «Неділя збір — тече вода з гір». Дівчата в цю неділю варили колись кашу з маком і на короткий час закопували її в землю — «щоб недоля пропала».

Четвертий тиждень Великого посту — «середохресний». В середу на цьому тижні — свято хреста. В цей день господині печуть «хрести» з маком і мастять їх медом. Частину «хрестів» зберігають на час сівби.²

На цьому тижні господині сіють мак, а також розсаду капусти й помідорів. Щодо розсади, то існує повір'я, що її конче треба сіяти в піст — «щоб морозу не боялася».

П'ятий тиждень Великого посту називається «Похвальний»; в суботу на цьому тижні — свято Похвали Пресвятої Богородиці. В цей день працювати не можна — гріх. Не гріх тільки сіяти розсаду. На «Похвалу» сорока яйцем похвалиться.

¹ Слоб. Нікольське на Слобожанщині. Записали Калашнікови.

² Докладніше про це див. вище: «Середохрестя» та «Перша борозна і початок сівби».

Шоста субота — Вербна або Лазарева. Це свято дітей. Під час церковного обходу на вечірні діти носять вербу; кому трапиться найбільша гілка верби, той щасливий.

Колись на Україні існував звичай ходити з церкви до церкви, несучи з собою свячене гілля верби. Вихованці духовних шкіл — «бурсаки», як свідчить Терещенко, брали в цих походах з вербою жваву участь.¹

«В Київській губернії ще до цього часу (1837 рік) напередодні свята Входу в Єрусалим, у вечірній час — як у містах, так і в селах — відбувається урочистий похід з гіллям свяченої верби з однієї церкви до другої»².

У південних слов'ян, сербів і болгарів, в цей день діти, переважно дівчатка до дванадцяти років («лазаріци»), ходять групами з хати до хати і співають «лазарівські пісні» — щось на зразок наших веснянок.³

Є підстави думати, що і в нас на Україні був час, коли вербна субота святкувалася дітьми урочистіше, ніж тепер.

¹ О. Терещенко, VI, стор. 85.

² Сн., III, стор. 175.

³ Аніч., I, стор. 196.

ВЕРБНА НЕДІЛЯ

Неділя за тиждень перед Великоднем називається «Вербною», «шутковою» або «квітною», а тиждень перед цією неділею — «вербним».

У Вербний тиждень, за народнім віруванням, не можна сіяти конопель і городини, бо «буде ликовате, як верба». Не сіяли колись і буряків, бо «будуть гіркі».

У Вербну неділю святять вербу. Під церкву заздалегідь навозять багато вербового гілля. Зранку на Богослуження сходяться всі — старі й малі, бо «гріх не піти до церкви, як святять вербу».

Коли кінчається відправа і священник окропить гілля свяченою водою, то діти — одне поперед одного — стараються якнайшвидше дістати вербу і тут же проковтнути по кілька «котиків» — «щоб горло не боліло».

Як уже згадувалося, був колись на Україні звичай носити свячену вербу з церкви до церкви. Це робилося не тільки в суботу, а і в неділю. Так, у Харкові у Вербну неділю учні разом з вихователями та вчителями урочисто несли свячену вербу від міської парафіяльної церкви Святого Дмитра до «колегіюму». А в слободі Котельва, Охтирського повіту, народ, на чолі з духовенством, щорічно носив вербу від Троїцької церкви до Преображенської.¹

Колись господарі, повертаючися з церкви з свяченою вербою, до хати не заходили, а відразу ж садили на городі по кілька гілок або — якщо було близько — то в полі, «щоб росла Богові на славу, а нам, людям, на вжиток»²; а решту, що залишилася, несли до хати і ставили на покуті під святими образами.

Якщо, ввійшовши до хати, заставали когось, що проспав заутреню, то били такого свяченою вербою, примовляючи:

Не я б'ю — верба б'є,

¹ Сн., III, стор. 175.

² У північнозахідній частині Бельгії (Фландрії) у Вербну неділю селяни втикають гілля верби на кутах поля і при цьому висловлюють надію, що їхнє поле буде забезпечене від злої напасти. Цей же звичай існує і в Австрії, в околицях міста Земмерінг. Імовірно, що садження верби у Вербну неділю і в нас на Україні мало колись «очищуючий» характер; у всякому разі малося на меті забезпечити поле «від злої напасти». Тепер таке значення цього звичаю в народі прибулося.

За тиждень Великдень,
Недалечко червоне яечко!

Молоді хлопці та дівчата билися свяченою вербою ще й коло церкви, та й дорогою, як додому йшли; а, б'ючись, примовляли:

Будь великий, як верба,
А здоровий, як вода,
А багатий, як земля!

В Галичині примовляли так:

Шутка б'є — не я б'ю,
Віднині за тиждень
Буде в нас Великдень!

Свячена верба користується великою пошаною серед нашого народу. «Гріх ногами топтати свячену вербу», а тому навіть найдрібніше гілля, якщо воно залишилося після освячення, палили на вогні, щоб, боронь Боже, під ноги не потрапило.

Свяченій вербі приписується магічна сила. Як вперше на весні виганяють скот на пасовисько, то конче свяченою вербою — «щоб нечисть не чіплялася до тварин». Більше того, викидають гілля свяченої верби на двір під час граду — «щоб град зупинився».

Верба має велике значення в народній медицині. Коли хворіють люди або тварини, то знахарі варять свячену вербу разом з цілющими травами і напувають тим варивом хвору людину чи тварину — у повній надії, що «поможе». Виваром свяченої верби мочать голову і цим лікуються від болю голови. Лікуються свяченою вербою і від пропасниці та ревматизму, збивають нею гарячку. Товчене листя з верби кладуть на рани, а горілку, настояну на її листі, п'ють проти шлункових захворювань.¹

Поруч такої пошани до верби і віри в її лікувальну силу дивно звучить народня легенда про козячу вербу — один з видів верби.² Легенда каже, що козяча верба проклята Богом за те, що з неї робилися цвяхи для хреста, на якому розп'яли Спасителя:

¹ Верба (*Salix alba* L.) має не абияке значення і в науковій медицині. Ось як пише про це Юрій Липа: «Кора верби в легких напарах придається в ревматичних хворобах суглобів і болях м'язів. Найліпше пити її в мішанці, і то впродовж багатьох тижнів. Відвари з кори давати треба в гарячкових станах і пропасниці, зв'язаних з побільшеною нервовістю. Головний складень світової слави ліку на нерви «Пасифльорин», побіч пасифльори — це кора білої верби». Див. д-р Ю. Липа: «Ліки під ногами». Краків, 1943, стор. 47.

² Козяча верба (*Salix caprea* L.) часто зустрічається на Україні, особливо в лісах і на левадах. Її характеризують коротке і широке листя, а також грубі «базоки» або «котики».

«за це її черви точать». Крім того, за народнім віруванням, у сухій вербі сидить чорт; звідси й прислів'я: «Закохався, як чорт у суху вербу!»¹

Відомо, що коли Спаситель їхав на ослі, то люди встеляли Йому дорогу пальмовим гіллям. З цього і пішов звичай святити гілля дерев у цю неділю. В південних країнах, де росте пальма, святять пальмове гілля. У нас на Україні пальма не росте, а тому довелося нашим предкам вибирати якесь інше дерево. І цей вибір, не зважаючи на легенду і прислів'я, як бачимо, впав на вербу.

Звичай святити вербу дуже старий, бо вже в «Ізборнику» (1073 рік) згадується «Праздъникъ вѣрбьны». Згадує про вербу і Данило Паломник (1095-1108), що відвідав Єрусалим і там бачив «древіє много по брегу Йорданову превысоко, яко вербіє єсть и подобно». То були пальми, що нагадали нашому землякові рідне чернігівське «вербіє».

¹ Уманщина, село Громи.

БІЛИЙ ТИЖДЕНЬ

Останній тиждень перед Великоднем називається білим або чистим. На цьому тижні віруючі люди дотримуються посту так само суворо, як і на першому тижні Великого посту. Старі люди, колись бувало, сповідалися вдруге.

Селяни вірили, що це найкращий час для сівби ранніх ярих зернових культур і гороху — «буде колосисте і без бур'янів».

Найважливішим днем цього тижня є четвер, який називається чистим, світлим, великим, страсним або живним.

*Чистий четвер*¹

Чистий четвер — це день весняного очищення. Ще вдосвіта, до східсонця селяни чистили в стайнях, коморах, на подвір'ї, в хатах — все повинно бути чистим і виглядати по-святковому. В саду і на городі господар згрібав на купу торішнє листя, бадилля бур'янів та сухе ріття і підпалював — «щоб очистити землю від морозу, зими, смерти і всякої нечисти». Робилося це з спеціальним закликанням:

«Смерте, смерте, іди на ліси, іди на безвість, іди на моря. І ти, морозе, великий і лисий, не приходи до нас із своєї комори. Смерть з морозом танцювала, танцювала і співала, і за море почвалала!»²

Існує повір'я, що в Чистий четвер, до східсонця ворон³ носить з гнізда своїх дітей купати в річці. Хто скупається раніше від воронячих дітей, той буде здоровий протягом цілого року. Отож хворі люди купалися, бувало, вночі — «поки ворон дітей не купає», щоб очиститись від хвороби. Викупавшись, хворий набирав з свого купелю відро води, ніс ту воду на перехресну дорогу і виливав — «щоб там усе лихо зоставалося». А дехто ще й примовляв:

«Господи, Ісусе Христе! Перехресна дорого! Дай, Боже, здоров'я в ручки, в ніжки і в живіт трішки»⁴.

¹ Тут і далі ми вживаємо переважно назви «Чистий четвер», як найпоширенішої в Україні.

² М. Груш., I, стор. 104.

³ Ворон або крук (*Corvus corax*).

⁴ Сл. Никольська на Слобожанщині.

Обережні люди ранком цього дня з хати не виходили, а як були в дорозі, то обминали перехресні дороги — «щоб хвороба не вчепилася».

В Чистий четвер стрижуть, бувало, дітей — «щоб волосся не лізло та щоб голова не боліла».

Вночі, перед світанком господиня сідала на порозі і виводила з кужеля нитку, сучачи її навпаки: крутила веретеном пальцем від себе. Таку нитку змотували в клубок і зберігали на те, щоб, коли в когось із родини «розійдеться» нога або рука, перев'язувати цією ниткою хворе місце.

Якщо в цей вечір перуть білизну з попелом, то попіл зберігають, як засіб проти лишайв на людях і худобі.

У Чистий четвер господині, поруч з іншою роботою, готували сіль для великоднього столу. Вони брали грудку соли, загортали її в ганчірку і клали у піч. Коли ганчірка вже обгорить, сіль збирали і зберігали до Великодня. Вранці на Великдень, як прийдуть, бувало з церкви і сядуть за стіл розговлятися, господар клав цю сіль на хлібину і все це ставив на покутті під образами. Цю сіль зберігали і давали худобі при шлункових недугах.

Ввечорі в церкві відправляються «Страсті». Колись у наших селах, та і по містах, люди намагалися зберігати урочистий спокій і додержувати тиші: ні сміху, ні співів, ба навіть голосних розмов на вулицях в час, коли в церкві читалися євангелії, чути не було.

Стоячи в церкві під час читання євангелії, не можна куняти, бо «нечиста сила занесе в пекло».¹

Люди, повертаючися з церкви, намагалися донести додому «страсну» свічку так, щоб вона не погасла. Для цього робили спеціальні ліхтарі з кольорового паперу або фарбованого скла. Червоні, сині, зелені ліхтарі у формі зірки, місяця або церкви були колись гарною оздобою цього вечора.

Полум'ям страсної свічки випаювали (вірніше — викопчували сажею) хрест у хаті на сволоці — «щоб лиха нечисть хату минала». Цей хрест залишався на сволоці до «Оддання Великодня»², але не скрізь. Так на Харківщині, в слободі Критській було повір'я, що страсний хрест — «корисний на випадок пожежі», а тому його не стирали але до наступного Чистого четверга.³

¹ Терещенко, VI, стор. 100.

² В середу на шостому тижні після Великодня. Цей день ще називається Преполовнення або «Права середа»; тоді ж і Рахманський Великдень. Див. нижче.

³ В. Ів., стор. 748.

Хворі на пропасницю шкребли сажу з «страсного хреста», розводили в свяченій воді і пили, як ліки.

Якщо полум'ям страсної свічки випалити хрест на воротях, то в двір не забіжить «поганий собака», тобто «нечиста сила», що в цей вечір бігає по землі, взявши на себе таку подобу.

Хто дуже хотів бачити відьму, той в кожний четвер Великого посту робив борону з осикового дерева, а в Чистий четвер кінчав її. Прийшовши з церкви додому, йшов з запаленою свічкою в коровник, сідав за тією бороною і тоді міг би бачити відьму, якби вона прийшла до нього в коровник.

Протягом усього посту, щочетверга, кидали на горище по одному поліну дров, а в Чистий четвер цими дровами палили піч і сподівалися, що відьма прийде до хати просити вогню.

Прийшовши з церкви, йшли з свічкою в стайню і там ніби бачили домовика. Так само ходили в клуню і в комору.¹

Страсна свічка в народному віруванні, як бачимо, мала велику магічну силу. Крім того, народ вірив, що ця свічка в скрутний час стає людям у пригоді; її запалювали перед святими образами, коли на мешканців дому нападав страх. Так, під час великої грози запалювали страсну свічку, «щоб грім хати не спалив». Тому страсна свічка ще називалася «громичною» або «громицею». Запалювали цю свічку і при тяжкій хворобі людей або худоби, а також під час тяжких положів; давали в руки вмираючому. Пасічники з цією свічкою ходили до бджільника. В день Стрітєння, коли «зима з літом зустрічається», запалювали «громичну» свічку — «щоб літо зиму побороло». Від цього Стрітєння ще називається «Громицею».

Страсні свічі селяни лили самі, бо «трудова свіча лучче Богові вгодна». І лили їх такими, щоб вистачало надовго — бувало свічі «в два аршини довжиною і до десяти фунтів вагою».²

«Особливо велику силу має свічка, що горіла дванадцять Страстей — з року в рік. У кого є така свічка, той собі хату де схоче поставить, і всяке господарство буде йти йому добре, і не пристане до нього ніяка нечисть. Тільки треба ту страсну свічку розтоплювати в каганці і обкурювати нею всі статки». Так думали в слободі Біло-Куракинській на Харківщині; в інших місцях України вимоги до страсної свічки були скромніші. Вважалося, що як свічка горіла в церкві три роки вряд на Страстях під

¹ Чуб., III, стор. 13.

² Терещенко, VI, стор. 100.

час читання євангелій, то така свічка вже мала достатню чарівну силу, щоб «берегти хату від усього злого».

В четвер першого тижня Великого посту треба йти в ліс з сокирою і починати там робити осикові ворота, — але так, щоб ніхто не бачив. Робити ті ворота треба протягом усього посту четвергами. У Великий четвер належить закінчити ворота, принести додому і поставити в непомітному місці. Як стемніє, треба сісти за тими ворітьми і чатувати. Відьма, йдучи дорогою, не зможе поминути тих воріт і буде через них перелазити, — ось тоді і можна її впізнати.¹

В Чистий четвер, коли в церкві відправляються Страсті, господині викидають на горище дванадцять сухих полін — «щоб паска не запалася».

«В цей день селяни майже нічого не роблять. Вони запевняють, що в того, хто працює в цей день, виросте на тілі «мертва кістка» — тобто наростень, що його треба лікувати так: коли дзвонять церковні дзвони, треба піти на цвинтар, знайти яку-небудь кістку мерця і терти нею хворе місце, аж доки не замовкнуть дзвони»².

На Поділлі хлопчачи робили дерев'яні стукалки; їх називали також «довбешки» або «калатала». Як тільки задзвонять при читанні євангелії дзвони, хлопчачи починали стукати у дзвіницю, якщо вона дерев'яна, в ограду або в дошки — щоб «відганяти нечисту силу». Це стукання повторювалося кожний раз, коли починали гудіти дзвони, і уривалося разом з ними, триваючи таким чином до кінця Страстей.

«Є такі селяни, особливо жінки, що, починаючи з Чистого четверга і аж до Воскресіння Христового, нічого не їдять, а є такі, що й води не п'ють. Роблять це найчастіше згідно з обітницею, що дається під час хвороби»³.

«В Живний четвер... коли потеплішає і є надія, що незадовго будуть люди яровати, ходять по селі насінники з насінням. Се міщани з Старого міста і Хирова. В мішках на плечах носять розсаду, морков, петрушку і т. д. і продають жінкам бредзилію...»

¹ Чуб., III, 14.

² М. Олександрівка, Рівенського пов. За Чуб., III, 15.

³ Чуб., III, стор. 22.

«В Живний четвер приносять поєдні невісти на Страсьць фляшки з сметаною і, коли дзвонять на євангелію, вони ковтають фляшкою, роблять масло, аби через цілий рік робилося»¹.

На Покуті у Великий четвер дівчата заворожують собі красу. Вони збираються перед світанком на берегах рік та озер і там дожидаються сходу сонця. Як тільки сонце вийде з-за обрію, дівчата роздягаються, розпускають коси і стрибають у воду, приволяючи:

Водане, на тобі русу косу,
Дай мені дівочу красу!

Навський Великдень

На Київщині, Поділлі та на Лівобережжі Чистий четвер — це «Навський Великдень». За стародавнім народнім віруванням Бог тричі на рік відпускає мерців з «того світу»: перший раз у Чистий четвер, другий раз, коли квітують жита, і третій раз на Спаса.

На Навський Великдень мерці відправляють своє Богослуження і каються в гріхах. У цей день вони не бояться ні хреста, ні молитви, а як побачать живого чоловіка, то душать до смерті. А щоб мерці не задушили, то треба обливатися водою: «мерці мокро бояться».

В Чистий четвер мерці встають опівночі з своїх гробів і приходять під церкву на звук дзвонів, що б'ють тільки три рази. Зібравшись, вони стають перед церквою. Виходить священник, теж мрець, і голосно проказує якусь молитву, що від неї самі двері в церкві відчиняються. Мерці входять до церкви, і священник починає Богослуження. Перед вівтарем стоять діти і тримають у руках крашанки, наповнені клоччям. Як Богослуження скінчиться, всі мерці христосуються, а потім виходять з церкви і стають перед її дверима. Після того, як священник знову прочитає якусь молитву, двері церкви самі замикаються, а мерці йдуть на цвинтар і лягають у свої могили.²

Оповідать, що один чоловік мав дві дочки. Молодша померла перед Великоднем; старша дуже тужила за нею і вирішила побачити її на Навський Великдень. Діждалася вона цього свята і пішла на цвинтар о 12-тій годині ночі; там вона побачила двох хлопців, що стояли і трубили в труби, скликаючи мерців. Мерці

¹ Зап. у Мшанці, Старомиського пов., Мат. до укр.-русь. етнології, III, стор. 43. Л., 1900.

² За Чуб., III, стор. 14.

встали з могил і пішли до церкви. Дівчина пішла за ними; а коли вони входили до церкви, вона зупинилася біля паперті. Останньою ввійшла в церкву її покійна сестра. Побачивши свою живу сестру, вона сказала: «Біжи додому, а то мерці тебе задушать!» Жива сестра побігла додому. Мерці погналися за нею, але не догнали. Прибігши до хати, дівчина розповіла все, що бачила, і відразу ж померла.¹

На Херсонщині «Мертвецький Великдень» припадає не на Чистий четвер, а на Жилувий понеділок². Там розповідають таку бувальщину:

«Були собі чоловік та жінка; та була у них стара баба. Одного разу баба почала оповідати, що як заговіти на Великий піст супроти Жилавого понеділка і сховати за губу шматок сира з вареника, то відьма сама прийде до хати і розкаже, де і в кого вона корови доїла. Чоловік послухав це, взяв собі в тямки і каже: «Як діжду пущення, то небезпремінно зроблю так, як баба каже».

Надійшло пущення. Чоловік як напився горілки та наївся вареників, то аж закуняв над макітрою, але про відьму не забув: піввареника за губою лишив для неї. Десь опівночі загули дзвони. Чоловік подумав, що то вже по утрени дзвонять. Одягнув шапку та й пішов до церкви. Ввійшов він в ограду, дивиться — аж там мерців повно: дітей, дівок, парубків, та й старих досить... Дивиться він далі: церква відчинена. Ввійшов він — і там повно мерців, а всі такі нужденні і страшні. І причепилися вони до нього:

— Дай, дядьку, вареника! Дай, дядьку, вареника!

— Та відчепіться, — каже він, — люди добрі, де я вам стільки вареників візьму!

А вони ще дужче до нього взялися, на цвинтар затагли та як почіплялися: комашня!...

— Давай, — кричать, — вареника, а то на шматки розірвемо!

Воно, щоправда, народ легкий — звісно, мертвяки: тільки кості і де-не-де шкіра теліпається. Але чоловік злякався. Ще б пак! Піввареника має, а їх сила-силенна: як тут обділити?!

Він хреститься, він молиться — а вони не бояться. Що ти, Господи, Боже мій, тут вдієш?! Коли це півень: кукуріку! І все те не знати, де поділося!

Чоловік ковтнув половину того вареника, обтерся рукавом та й пішов додому. «Хай йому, — каже, — біс та лиха година, таке чоловікові скоїлося!»

¹ Місто Олександр., Рівенського повіту.

² Див. И. В. Бессараба, «Мат. для этногр. Херсонской губ.», 1916.

Прийшов він додому, а люди кажуть йому, що в Жилувий поне-ділок завжди Мертвецький Великдень буває. «А я, — каже, — й не знав!»

То його баба так підвела: певно була відьмою!»¹

Великоднє порося з хріном

Колись наші селяни в Чистий четвер кабанів кололи, бож на великодньому столі повинні бути шинка й ковбаса. А що цей чет-вер «чистий», то «як заколоти кабана в цей день, сало буде чисте».

«В Чистий четвер б'ють свиней і кажуть, що в саі цих свиней ні-коли не заведеться нічого — ні противного, ні вредного»².

Крім кабана, різали ще й поросятко, бо за старим звичаєм на Україні, разом з паскою, в церкві святили й печене порося з шматком хріну в зубах. Згадаймо Степана Руданського:

Несе мужик у ночовках
Додому свячене:
Яйця, паску і ковбаску
Й порося печене.
І порося — як підсвинок,
Та ще й з хріном в роті...

Здавалося б, що печена поросятина — така звичайна річ. Але в нашій традиції і вона не випадкова.

В стародавні часи, коли народи Європи ще не знали християнства, було поганське свято зимового повороту сонця. У народів північнозахідної Європи це був час, коли приносилися в жертву живі істоти. Данці, наприклад, приносили в жертву людей, а готи — кабана, бо ця тварина була у них присвячена сонцю — так само, як кінь у персів.³

Пізніше, як знаємо, поганські свята були замінені на християнські, і замість зимового повороту сонця почали святкувати Різдво Христове.

Перейшовши на християнство, мешканці північнозахідної Європи — шведи, норвежці та інші — про свого кабана не забули і під час Різдвяних свят пекли з тіста маленьких кабанців, ставили їх на стіл і не зачіпали до кінця свят.

Англіїці, як народ практичний, кабанцем з тіста не задовольнялися і під час Різдва ставили на стіл печену кабанячу голову в

¹ Запис мій. О. В.

² Село Пантюхи на Харківщині.

³ Сн., II, стор. 20.

оцті з цитриною в зубах. Студенти Оксфордського університету ще й досі дотримуються такого звичаю і при цьому співають стародавню обрядову пісню.

Наші предки запозичили цей звичай від старих мешканців Європи, але сприйняли його по-своєму. Перш за все — свято сонця вони святкували не взимку, а на весні — в день весняного рівнодення, а тому всі звичаї, що стосувалися до цього свята, за християнства перейшли на Великдень. Щождо самих кабанців, то їх пекли, — але не з тіста, а такі справжніх поросят, а то й підсвинків і ставили на стіл з хрінном у зубах. Крім того, печених поросят з хрінном святити разом з паскою і до кінця свят не чекали, а їли відразу ж, коли приходили з церкви, — тобто, коли розговлялися.

Цей звичай наших предків зберігався в Україні аж до початку тридцятих років нашого століття. Жив би він і досі, якби не колгоспне лихоліття.

Щождо хрину, то існує така легенда: Хрін колись був дуже отруйний, і жиди задумали отруїти ним Ісуса Христа. Натерли хрину, дали Спасителеві, а він з'їв і не отруївся. А потім поблагословив хрін і звелів християнам його їсти. І тепер люди їдять хрін зокрема в Жиловий понеділок, щоб на весь піст закріпитися. А на Великдень їдять хрін з м'ясом — «щоб міцнішим бути»¹.

Хрін² справді робить людину міцнішою, бо він сприяє доброму травленню шлунка, помагає при виділюванні жовчі і взагалі є дуже корисним.³

Хрін часто згадується в українському фолклорі, а найбільше в приповідках, наприклад: «Хрін та редька живіт упушили — мед та горілка все те потушили», «Хробак уліз у хрін та й думає, що немає солодшого кореня», «Споживай, Хведьку, то хрін, то редьку — бо більше нічого!», «Хрін біду перебуде — одна мине, десять буде!». Жартівлива лайка: «Та хрін вас бери!» або «Нехай йому хрін!»

¹ Сл. Микольська на Слобожанщині.

² Хрін (*Armoracia rusticana*) — довгорічна зелеста рослина з родини хрестоцвітних (*Cruciferae*), добре поширена по всій Україні; часто росте дико, як бур'ян на городах. Хрін здавна вживається в народній медицині. Корінь хрину (*Radix Armoraciae*) вживається і в медицині науковій.

³ Див. М. Велигорський, «Наші лічні ростіши». 1938. стор. 49.

Корінь хрину росте дуже глибоко, іноді на кілька метрів. Цю особливість відмічає народня приповідка: «Орел летить найвище, а хрін росте найглибше!»¹

Страсна п'ятниця

Віруючі люди в цей день нічого не їдять до виносу плащаниці з вівтаря на середину церкви; а це звичайно бувало коло другої години по полудні.

У містечку Бар, на Вінничині, як і в багатьох інших місцевостях України, існував звичай у Страсну п'ятницю обносити плащаницю тричі навколо церкви. Це був гарний звичай: в огradі біля церкви, в кілька рядів стояли люди, по-святковому одягнені, і панував спокійний урочистий настрій.

В Галичині в Страсну п'ятницю дзвони замовкають. У дзвіниці до бантини чіпляють грубу дерев'яну дошку, і замість дзвонів дзвонар двома дерев'яними молотками «виклепує» по цій дошці, сповіщаючи людей про службу Божу. В момент виносу плащаниці діти також вистукують спеціальними ручними калатальцями.

Повернувшись з церкви, родина звичайно сідає за стіл обідати. Обід у Страсну п'ятницю — пісний, навіть риби їсти в цей день не можна. Здебільшого обходяться городиною: капустою, картоплею, огірками...

Ні шити, ні прясти в Страсну п'ятницю не можна. Великий гріх рубати дрова або щонебудь тесати сокирою. Колись наші господині в селах робили в цей день дві роботи: пекли паски та садили капусту — вважалося, що це робити можна, не гріх.

«В п'ятницю печуть паски. Як тільки господині посадять паски в піч і загнітять їх свяченою вербою, вони йдуть на город і садять розсаду — «щоб капуста була здорова, як паска». Паски в печі вони накривають хусточками, які потім зберігаються і, як треба, вживаються на підкурювання від бешихи. Якщо верх паски западе або вона виявиться порожня всередині, то це віщує нещастя — хтось, кажуть, помре в цьому році»².

Самі ж паски пеклися так: робили опару на молоці, до опари додавали муки та яєць і місили тісто. В тісто клали імбер³ жовтий

¹ Див. М. Номис та інші джерела.

² Слоб. Микольська на Слобожанщині.

³ Імбер (*Zingiber officinale*) — зелеста рослина з короткими широкими листками, походить з східної Індії, тепер плекається в усіх південних країнах. Корінь вживається до приправи городини та горілки, а також кладуть його в тісто. Корінь є двох гатунків: жовте, що надає тісту гарного жовтого забарвлення, і

і білий; жовтий — для «краси», а білий — для «духу». Додавали ще настоянки на шафрані¹. Виробляючи паски, клали їх у високі форми, а зверху накладали хрест із тіста і «шишки». На якийсь час ці форми з пасками ставили в тепле місце — «щоб паски посходили». Коли паски вже посходили, їх садовили в напалену піч. Паски пекли завжди з білої пшеничної муки і тільки один раз на рік — на Великдень².

Поки паска не посвячена, їсти її не можна — гріх! Навіть господині, коли вона витягне з печі паски, не вільно розламати ні однієї з них, щоб покуштувати, — це було б грубе порушення традиції.

В Західній Україні щодо печення паски існує такий звичай:

«В п'ятницю над вечором розчиняють тісто на паску. В суботу рано саджає ґаздиня до печі з того тіста паляницю. Коли вже спечеся, виймає, всі в хижі кусають по кусникові; як прийде хто чужий до хижі, дають коштувати, а навіть до сусідів несуть. Відтак саджає ґазда на широкій лопаті, нароком під паску зладженій, паску до печі, а також пасчину посестру, робить лопатою хрест на повалі, а далі злегка ударює нею кожного челядника по голові і йде до стайні й ударяє кожну худобину»³.

В Галичині та в Закарпатті паски печуть переважно у вигляді круглого хліба зі спеціальним орнаментом зверху: жайворонок у традиційному вигляді, з складеними «восьміркою» крильми, мотив геометричного колоса, «баранячі ріжки» та квіти⁴.

Трапляються ґаздині, що їхнє обрядове печиво на Великдень зроблене з таким мистецьким смаком, що воно могло б задовольнити найвибагливішого критика.

За народнім віруванням в Страсну п'ятницю не можна співати — гріх. На Херсонщині кажуть, що хто співає в Страсну п'ятницю, той на Великдень буде плакати.

біле, що надає йому приємного запаху. Імбер плекається і в нас, у Криму.

¹ Шафран (*Crocus sativus L.*) — зелеста рослина з синім ліліюватим цвітом. Жовті пиляки вживаються для забарвлення масла, тіста, сиру тощо. Настоянка шафрану надає тісту приємного запаху. Між іншим, ця рослина має велике значення в пасічництві, бо ранньої весни дає цінний для бджіл пилок. На Україні поширено багато видів цієї рослини. Один з видів, що цвіте по горбах, як тільки зійде сніг, має народню назву «брендуші».

² За Чуб., VII, стор. 445-6.

³ Мат. до укр.-русь. етнології. Том III, стор. 44. Львів, 1900.

⁴ Нар. иск. Подк. Руси. Прага, 1925 г.

Великодня субота

У Великодню суботу роблять крашанки або, як кажуть на Київщині, «галунять яйця», а в Карпатах — «сливчать сливки».

За народнім віруванням, крашанки готуються в суботу тому, що яйця, пофарбовані в п'ятницю, швидко псуються, а, буди зробленими в суботу, вони зберігаються протягом усіх свят.

Здебільшого фарбують у червоний, жовтий, синій, зелений і золотистий кольори. Для червоного беруть у крамниці червону фарбу і фуксин¹; для жовтого вживають суху торішню траву «свербель»² або яблуневу кору; для синього — варять проліски, а для золотистого купують спеціальні порошки. Вживають ще сушені ягоди бузини чорної, лушпиння цибулі, кору з чорноклена. Яєць красять тринадцять (маються тут на увазі дванадцять апостолів і Спаситель). Найбільше готують червоних крашанок. Не годиться робити чорних, бо вони нагадують про кров «лукавого». Перше фарбоване яйце зберігають і, як треба, підкурюють ним хворого на пропасницю.

«Яйця фарбують здебільшого в червоний колір, бо це нагадує про кров Спасителя. Вживають суху траву «серпій», варять її, а потім кидають у навар яйця: він фарбує їх у жовтий колір. Лушпиння з свячених яєць зберігають на підкурювання людей і худоби проти пропасниці. Селяни вірять, що в свяченому яйці є сорок милостинь і що в ньому перебуває „Дух святий”.»³

«Найбільше роблять червоних крашанок... Раніше випускали з яйця всю рідину, порожнє фарбували і вішали коло ікон; тепер цей звичай майже вивівся, бо хтось сказав, що тоді, коли гримить грім, «той, що під греблею сидить», ховається в порожніх крашанках...»⁴

«В той день починають сливити сливки (сливчити) — писати писанки чи малювати... Ті наливають в горнець найкраще квасного борщу, бо добре, красне слив'яться сливки, всидують бразилію і варять. В той відвар вкладають яйця і по часі виймають готові сливки. У Велику п'ятницю не слив'ять, бо свято, аж в суботу і інші дні

¹ Фуксин або фуксина — дьохтеве анілінове барвило; металево-зелені кристали, що розпускаються у воді темночервоною барвою.

² Свербель, свербило або ще свербигуз (*Bunias azvensis*) — зелеста рослина, росте дико, як бур'ян, але в Україні трапляється рідко.

³ Райгородок на Харківщині. В. Ив., стор. 538.

⁴ Сл. Критська, В. Ив., 1898, стор. 750. г) Село Мшанка, Старомиського повіту. Мат. до укр.-русь. етн., III, стор. 43.

до провідної неділі... У великодну суботу пускають скарлущі з яєць на воду, аби рахмани спорзнилися».¹

Писанки

Звичай робити писанки, та крашанки виник у нас в Україні дуже давно. У вісімдесятих роках ХІХ століття, при розкопках Кривушанської могили археолог Уваров знайшов глиняні яйця. Такі ж яйця знайшов у 1908 році і Хвойко при розкопках на Полтавщині. Крім того, вчені порівнювали орнаменти на посудинах, що були знайдені при археологічних розкопках, з найстарішими орнаментами писанок і довели, що звичай розмальовувати писанки походить у нас на Україні ще з передхристиянських часів.

Найстаріший орнамент на писанках подекуди зберігається ще й досі. Він переважно геометричний: трикутники, спіралі, кола, сорококлинці, сорок гілок тощо. Все це — знаки різних ритуалів або священні числа. Колись, імовірно, все це в'язалося з атрибутами поганських богів. У християнські часи це вже набрало іншого змісту, і тепер число сорок, наприклад, пояснюється сорокденним постом або існуванням сорока святих мучеників.

В наш час в орнаментах писанок шукають не тільки історичного змісту, а й мистецтва. Тепер, крім традиційних, зустрічаються на писанках і нові, мистецьки досконаліші орнаменти.

Для кращого з'ясування та вивчення всі ці орнаменти вже давно намагаються класифікувати. Одна з таких класифікацій належить проф. М. Ф. Сумцову, що поділив орнаменти писанок на геометричні, рослинні, зоологічні, антропологічні та побутові.

Другий дослідник, К. В. Большуновський, пропонував прийняти в основу класифікації писанок такі назви, які подають самі писанчарки, а саме: «трав'янки», «голубці», «гребінчик», «хрестик», «безконечник».²

Ще інші поділяють орнаменти писанок на такі групи:

- а) історичні, що мають зв'язок з старовинним орнаментом;
- б) самобутньо-нові;
- в) випадкові орнаменти, що свідчать про багатство фантазії та високі мистецькі здібності нашого народу.

Ця остання класифікація, здається, є найзручнішою для вивчення писанок, і нею тепер користуються найширше.

¹ Село Мшанка, Старомиського повіту. Мат. до укр.-русь. етн. III, стор. 43

² М. Вадуйко, «Сяйво» за квітень 1913 р.

Щождо самого звичаю писати писанки, то в наддніпрянській Україні він, на превеликий жаль, занепадає. Причин цьому є багато, а найголовніша з них — економічний занепад селян за останнє тридцятиліття. Завдала великої шкоди і остання війна, бо найкращі зразки писанок, які зберігалися в музеях, знищені. Так, у київському музеї з колекції числом понад *сім тисяч* писанок не збереглося *ані однієї*.¹

Тяжко сподіватися, щоб в умовах колгоспного села цей вид мистецтва міг знову відродитися.

Західня Україна, а в першу чергу Гуцульщина, ще плачуть мистецтво писанок, і дав би Бог, щоб воно там зберігалось якнайдовше.²

Спосіб виготовлення писанок, хоч і простий, проте вимагає неабиякого хисту, бо малювати на опуклій поверхні яйця значно тяжче, ніж на рівній поверхні полотна чи паперу.

Інструментом для виготовлення писанок є «кісточка» — це паличка з бляшаною трубкою на кінці. На сирому яйці кісточкою вимальовують розтопленим воском ті місця, що їх треба лишити незафарбованими: обвідки, крапки та оперізування. Спочатку фарбують яйце в ясній фарбі, наприклад, у жовтій. Після цього яйце виймають з фарби і кладуть, щоб висохло. Коли воно висохне, на ньому кісточкою наводять віск на ті місця, що мають лишитися жовтими. Потім фарбують у другій, цього разу темнішій фарбі. І так роблять доти, доки писанка не набере такого вигляду, якого хоче їй надати писанчарка.

Коли вже малюнок закінчений, писанки складають у череп'яну миску і кладуть у піч, де повинна бути температура 35-40° Цельсія. Коли віск розтопиться і спливе з яйця, писанка готова.

Дуже вправно роблять писанки гуцулки. Проф. Д. Горняткевич розповідає, що йому доводилося спостерігати, як одна вже літня жінка на Гуцульщині зробила тридцять шість писанок впродовж одного дня, при чому вона в цей день не покидала і своїх щоденних господарських справ — палити в печі, варити їсти, годувати тварини, доїти корів та ще й бавити малу дитину. Все це не перешкодило їй відтворити традиційний орнамент з високим мистецьким хистом.

¹ Див. Бабенчиков, «Народное декор. искусство Украины», 1945, стор. 86.

² Гарні зразки писанок із Сокальщини вивіз на еміграцію проф. Д. Горняткевич; він демонстрував їх на засіданні УВАН в Авґсбурзі (Німеччина) 26-го січня 1946 року. Орнамент цих писанок — рослинний, а виконання — справді мистецьке.

На Лемківщині писанки пишуться голівкою шпильки, що гострим кінцем устромлена в патик. Пишуть кривульки і колісця-та воском, що кипить у бляшаній коробці на залізній блясі або над вільним вогнем на триніжках. По писанні кидають до фарби. Краски роблять з лушпиння цибулі, дубової кори, червоного, зеленого та блакитного паперу. Як пише Юліян Тарновин, лемківські писанки не багаті на вибагливий орнамент; вони простенькі, але гарні. Кругло писані пасочки (тоншим кінцем до середини) означають сонце, менші — зірки; іншими взорами є квіти, хрестики, цятки і легка проба мережок. Писанки звичайно одно- або двокольорові. Багато фарб до писання писанок лемки не вживають.¹

Ще жива традиція писанок і в Закарпатській Україні. Що-ждо мистецької якості, то вони, як нам здається, поступаються перед писанками Гуцульщини і наближаються до лемківських писанок.

Легенди

I

Про походження звичаю готувати на Великдень писанки та крашанки існує багато легенд. Наведемо деякі з них.

Легенди, записані на Поділлі, кажуть, що коли Ісус Христос воскрес, то він сказав воякам, які охороняли Його гріб: «Ідіть і скажіть усім людям, що Христос воскрес, а щоб вам повірили, то ось вам знак». При цьому Спаситель узяв з свого гробу крашанку і дав воякам. Відтоді і пішов звичай робити крашанки на Великдень.

Ніс убогий чоловік яйця в кошику на базар продавати, а в цей час жиди вели Ісуса Христа розпинати. Хрест був тяжкий, і Спаситель падав під його тягаром. Чоловікові стало жаль Спасителя; він лишив свій кошик на дорозі, а сам пішов помагати Ісусові нести хрест — і ніс аж до місця розп'яття. Коли ж чоловік повернувся до свого кошика, то побачив, що яйця обернулися на писанки та крашанки².

Після того, як Спаситель вознісся на небо, Марія Магдалина прийшла до Риму, щоб там проповідувати Євангелію. В Римі вона стала перед імператором Тіберієм і піднесла йому червоне

¹ Ю. Тарнович, Лемківщина. Краків, 1941, стор. 155.

² Ці дві легенди я записав у селі Вороновиці на Поділлі в 1943 році від Марфи Г-нь, але вони не нові: подібні легенди були вже записані раніше.

яйце, сказавши «Христос Воскрес!» Так вона почала свою проповідь¹.

На Київщині оповідають, що коли Ісус Христос ходив з св. Петром по землі, то вони проходили через одне село, а там жиди були; побачили вони Христа та й почали камінням та грудками шпурляти в Нього. І як торкнеться камінь Ісусової одежі, зробиться з нього писанка, а як торкнеться грудка, то перетвориться на крашанку. Святий Петро позбирав усе те до кишені, а пізніше людям роздав. З того й пішов звичай готувати писанки та крашанки на Великдень.

На Уманщині кажуть, що жиди та всякі недовірки спокушали Христа, як Він ішов на страждання. Набрали в пелену камінців і спитали Спасителя: «Що в пелені?» — Христос каже: «Крашене та писане!» Вони відкрили пелену, щоб посміятися, а там справді — крашанки та писанки.

На Полтавщині є легенда, що писанки писала Мати Божа ще тоді, як Ісус маленький був: «дитина дуже тішилась тими цяцьками».

На Гуцульщині оповідають, що писанки писала Мати Божа і дарувала їх Пілатові, щоб той змилювався над її Сином. Коли Мати Божа писала писанки, то плакала і слізьми обливала свою роботу, а тому й вони, гуцули, коли пишуть писанки, то вимальовують цятки, подібні до сліз.

На Гуцульщині ще є така легенда. Далеко в горах, до високої стрімкої скелі залізними ланцюгами прикутий страшний нехрист. І той нехрист має дванадцять своїх посланців, що ходять по селах та містах і придивляються, як живуть люди. Все, що вони побачать або почують, розповідають нехристові. Коли посланці кажуть, що люди живуть бідно і сваряться поміж собою, нехрист радіє і сміється так, що аж гори трясуться, а ланцюги його слабнуть. Якщо ж посланці кажуть, що між людьми згода й добро, нехрист сердиться, насуплює брови, а ланцюги міцніше стискають його погане тіло. Та найстрашніша для нехриста вістка, що люди ще пишуть писанки, що вони не забули цього звичаю: він тоді реве, як звір, рветься з усієї сили і б'ється головою об скелю так, що але вогонь креше. З того постають грім і блискавка, а ланцюги його робляться тоді такі міцні, що годі їх розірвати².

¹ Ця легенда — грецького походження, датується X ст.

² Цю легенду я записав у «Сомме-Казерне» (Німеччина) від гуцула середніх років, що мешкав у тому ж таборі. Він запевняв мене, що цю «байку» знає старе і

II

Увечері, після роботи, в добрих українських ролинах батько, бувало, збирав своїх дітей і розповідав їм стару християнську легенду про те, що на Великдень, під час виносу плащаниці, саме тоді, коли весь народ хресним ходом обходить церкву, ангели виводять Спасителя з гробу, а святі сходять з образів і христосуються.

Колись цю легенду розповідали дуже урочисто, при запалених свічах або при вогнику лампадки.

Була колись поширена в Україні ще така легенда. Від дня свого Воскресіння Спаситель посадив у підземелля, під тією скалою, де був Його гріб, головного сатану Вельзевула і наказав йому гризти 12 залізних ланцюгів, 12 залізних дверей і 12 залізних замків. Якщо Вельзевул перегризе все це від одного Великодня до другого, тоді буде кінець світу. Сатана спочатку перегриз замки, потім двері і ось-ось перегризе останній ланцюг — ще тільки один раз треба стиснути зубами. А тут як заспівали люди «Христос Воскрес», то всі замки, двері і ланцюги Вельзевула відразу поновились, і він мусів гризти спочатку. А якби настав такий час, що люди перестануть співати «Христос воскрес», тоді сатана перегризе останній ланцюг, і буде кінець світу.¹

У Канівському повіті є така легенда: Кажуть, що архангел Гавриїл об'явився Матері Божій саме в суботу і сказав їй: «Твій син воскресне з мертвих». Мати Божа саме снідала рибу: м'ясо об'їла, zostалися самі реберця. Перехристилася вона та й каже: «Тоді мій Син воскресне, як ця риба оживе!» А риба — плюсь, та й ожила².

В Галичині поширена легенда, що жид їв когута (півня), а прийшов до нього наймит і каже: «Христос воскрес!» — Жид відповів:

мале. Чи це правда — не знаю, бо на Гуцульщині я не був.

¹ Чув від Марії Іванів у м. Вознесеньке в 1940 р. Подібну легенду наводить Терещенко, VI, стор. 104, вид. 1848 року.

² Село Дударі, Канівського пов. За Чуб., I. стор. 67.

«Тоді воскресне, як цей когут оживе!» Як тільки він це сказав, кісточка до кісточки причепились, і когут ожив¹.

Є кілька легенд на тему: чи на Великдень справді великий день?

«Був, кажуть, колись чоловік Свирид. Як дождався він Великодня, то подумав собі: «Кажуть люди «Великдень», а я ще побачу, чи й справді це день великий?» І ось на перший день Світлого Празника застріг волів та й пішов з наймитом орати. Люди в церкві Богові моляться, а він оре. Тількищо почали, може, десяту скибу одкидати, аж під землею щось загуло страшно — так, як часом далекий грім загуркотить — і Свирид разом з плугом і волами так і провалився крізь землю. А на тім місці стала могила. Вона й досі називається «Свиридова могила». Кажуть, що коли прийти на ту могилу та прикласти вухо до землі, то інколи наче чути, як хтось волів поганяє: «Гей, гей!»²

«Великдень називається так тому, що в той час, коли Христос родився, сильно світило сонце і стояли такі довгі дні, що теперішніх треба сім зложити до купи, щоб був один тодішній. Тоді, було, як зійде сонце в неділю вранці, то зайде аж у суботу ввечорі. А як жиди розп'яли Христа, дні поменшали. Тепер тільки царські ворота в церкві стоять навстіж сім днів. Ось чому цей день і називається великим»³.

Вірування

Серед народу є багато вірувань, які пов'язані з готуванням великодніх писанок та крашанок. Наведемо деякі з них.

На Поділлі вірять, що найкращий час починати роботу з писанками — це другий день після Хрестопоклінної неділі, а на Сорок Святих треба виписати сорок клинців. У Вербну неділю та на Благовіщення з писанками нічого не можна робити, — попсуються. Щоб писанки довго зберігались, їх треба варити в Чистий четвер.

Шкаралупу з крашанок треба поламати на найдрібніші шматочки, щоб відьма не могла нею набрати роси, бо тією росою вона може попсувати корів.

¹ Зап. від М. Б.

² Пирятинський повіт на Полтавщині. П. Куліш. Зап. о. Ю. Р., II, 30.

³ Сл. Біло-Куракине на Слобожанщині, В. В. Ів., 389.

Якщо відьма вколе когонебудь шкаралупою з писанки, той захворіє і «висьне».

Хустку, якою обтирають писанки, ховають — «щоб підкурювати нею бешиху».

Товчене на порошок лушпиння крашанки підсипають до корнів курям — «щоб краще неслися».

Шкаралупу з писанок чи крашанок в одних місцях викидають на стріху хати, а в других виносять на текучу воду.

Топтати ногами рештки пофарбованого яйця або писанки — великий гріх. Хто буде товкти ногами свячене яйце, того Бог покарає хворобою.

Майже по всій Україні є вірування, що шкаралупою свяченої крашанки можна підкурювати хвору людину чи тварину від пропасниці.

Крашанка, а ще більше писанка, одержана на Великдень після першого христосування, зберігається — «бо вона відвертає напасті злого чоловіка». Крім того, така писанка «припинить пожежу». Дівчата вмиваються з першою крашанкою — «щоб кращими бути»¹.

На перший день Великодня вся нечиста сила пов'язана і сидить по закутках. Якщо, прийшовши з церкви, піти з згаданою вище крашанкою по закутках двору, котячи свячене яйце по всіх темних закомарках, то можна натрапити на чорта, який буде сидіти у шапці-невидимці. «Як здобудеш ту шапку — щастя твоє, матимеш усе, що захочеш. Та бережись, бо як схопить твою крашанку чорт — пропав ти, задушить нечиста сила».

«Якщо на Великдень вистоїш у церкві всю ніч з крашанкою в кишені і вислухаєш, не куняючи, утренью і обідню, то тоді тримай це яйце хоч і десять років — воно не зіпсується. Якщо з тим яйцем вистоїш у церкві великодню службу вряд двадцять років, будеш бачити всяку нечисту силу, а найбільше відьми будуть чіплятися до тебе, щоб виманити у тебе те яйце. Якщо ж підеш з церкви, не вислухавши діяння і не дїждавшись, поки дочитаються до Христа, і покладеш крашанку на стіл, то після обідні вона буде іншого кольору. Знай: відьма перемінила твою крашанку»².

В ніч проти Великодня кладуть у миску з водою крашанку і мідний шаг — хто найраніше встане, тому шаг і крашанка.

¹ Сл. Кам'янка на Харківщині.

² Київщина, від Св. Гал.

Якщо в хаті є доросла дівчина, то всі стараються робити так, щоб це дісталось їй, — «щоб вона була найкраща в хаті»¹.

Прийшовши з церкви, одне яйце відкладають окремо. Після того, як розговоріються, господар бере те свячене яйце, йде з ним у стайню до тварин і, проводячи крашанкою по спині кожної тварини так, щоб був хрест, каже: «Христос воскрес!». Потім очищають у хаті це яйце від шкаралупи, кришать на дрібні частинки, змішують з висівками і дають їсти худобі. В інших випадках просиляють крізь це яйце нитку і вішають його цілим під повіткою. І одне, і друге робиться на те, «щоб скотина була здорова»².

Свячені крашанки люди зберігають з року в рік і, як трапиться пожежа, перекидають через вогонь, вірячи, що вогонь погасне. Вживають свячені яйця і від різних хвороб: кладуть шкаралупу свяченого яйця на вогонь і димом підкурюють хворого на пропасницю; від курячої сліпоти теж підкурюють таким же способом. Вірять, що свячене яйце може заспокоїти зубний біль. Хворі на пропасницю зашивають свячене яйце в хустку і носять при собі доти, доки хвороба не минеться³.

«Дороге яйце як крашене, а біле і в піст бачили, та ще в Петрівку побачимо»⁴.

Всі ці вірування свідчать про те, якого великого значення надавали наші предки писанкам та крашанкам. Для них це були речі, які мали магічну силу. Та це й не дивно, бо вірування в яйце у всіх європейських і неєвропейських народів має свою дуже стару і цікаву історію.

Ще в стародавні часи, далеко до народження Христа, азійські і семітські народи мали звичай класти на стіл варені фарбовані яйця в день, коли починався новий рік. Такими ж яйцями в цей день вони обдаровували своїх благодійників. Малювали яйця переважно на червоний колір; можливо тому, що в кельтів цей колір вважався найкращим з усіх інших. А кельти, як відомо, мали культурний вплив і на малоазійські народи. Новий рік за тих

¹ Від Марії Прокопчук, Харківщина.

² Київщина і Поділля.

³ Лівобережжя і Слобожанщина. Див. Ив., стор. 267.

⁴ Зап. від- Килини П-к з Переяславщини.

часів починався з весняного рівнодення¹, — саме з того часу, коли християни започаткували Великдень².

У персів день нового соняшного року починався 20-го березня. В цей день вони вітали один одного крашанками. Такий самий звичай був і в європейських народів ще з стародавніх часів — у Франції, Італії, Еспанії. Цей звичай перейшов до Європи, як думають дослідники³, від жидів, які під час свого «пасаху» ставили на стіл варені яйця, що символізували мітичного птаха зиз.

Природознавець Пліній⁴ писав, що римляни вживали фарбовані яйця при народніх іграх, богослужбових обрядах та очищенні від гріхів.

Плутарх⁵, пояснюючи причину такого шанобливого ставлення римлян до яйця, писав: яйце є символом творця всієї природи, вседіючого і все в собі вміщаючого.

Єгиптяни уявляли собі весь світ в образі яйця. З яйцем вони пов'язували і своє уявлення про благодійне божество Кнефу. Храм цього бога був на острові Еліфантіні, де стояла його статуя. На голові її сидів яструб — символ діяльності; а в роті цей бог тримав яйце — знак плодючости і всіх щедрот. З цього яйця народився «фтас» — вогонь.

Єгипетське вчення про яйце переніс до Греції Орфей, що жив за 1200 років до Р. Х.

Стародавні перси вірили, що спочатку не було нічого, крім божества. Нарешті народилося яйце. Ніч покрила його своїми

¹ В Україні, як і в інших східнослов'янських народів, аж до XVII віку новий рік починався з березня, як у Римі, або з вересня, як у Візантії. З 1492-го року в літописних джерелах переважає осінній новий рік. З 1700-го року новий рік починається з 1-го січня; тоді ж почали і роки лічити від народження Христа. Перед цим лічили роки від «створення світу», яке ніби сталося за 5508 років перед нашою ерою.

² Великдень був офіційно встановлений імператором Теодосієм II (408-450) — Codex Theod. II, 8, 2. Рухомість Великодня пояснюється тим, що це свято святкується за місячним календарем, який не сходиться з календарем соняшним. Великдень повинен святкуватися в першу неділю після весняної місячної повні — не раніше, ніж 22-го березня, і не пізніше, ніж 25-го квітня за старим стилем.

³ Див. Терещенко, VI, стор. 92, а також ін. джерела.

⁴ Пліній старший — римський учений (23-79 по Хр.), загинув під час вибуху Везувія. Його «Історія природи» (37 книг) була енциклопедією тогочасного знання про природу.

⁵ Плутарх — грецький філософ та історик (46-120 по Хр.). Головні твори: «Етика» та життєписи визначних римлян і греків.

чорними крилами, а любов¹, старший син Творця, заопікувався ним. Коли яйце дозріло, воно появило всесвіт. Цей міт про створення світу прийшов до персів з сходу; приніс його основоположник релігії старих іранців Заратустра². Перси оспівували яйце у своїх священних піснях. У них також був звичай фарбувати яйця, робити крашанки. Крім того, у своїх храмах вони тримали ще й литі або витесані з каменю яйця, як символ усього, що народжується.

Археологічні розкопи в Україні, як про це вже згадувалося, виявляли не раз глиняні фарбовані яйця (на Полтавщині та Київщині). Отже, можна здогадуватися, що звичай робити крашанки, а, можливо, й писанки, прийшов до нас від персів. Правда, цей звичай міг прийти до нас двома шляхами — з сходу і з заходу.

Ніч під Великдень

Колись у селах України парубоцтво мало звичай в ніч під Великдень розпалювати вогонь.

Вогонь розпалювали десь на горбі за селом або на майдані під церквою, щоб вогнище було видно на все село, а ще краще — щоб його можна було бачити і в сусідніх селах.

Для цього вогню вважалося добрим зрізати в лісі або в леваді сухий дуб чи суху вербу — «бо в сухому дереві нечиста сила ховається»³.

На Київщині звичай велів украсти в жида-шинкаря стару бочку, діжу або колесо від старого воза — «щоб було чим розпалити вогнище». На Поділлі парубки випрошували або теж крали якусь дерев'яну річ, але не в жида, а в попа — «бо то святий вогонь»⁴.

Щождо самого вогню, то є таке народне пояснення: «Вогнище під Великдень, то так, як Ісусові присвічували, коли Він мав воскреснути»⁵.

Але дослідники вважають, що цей вогонь стоїть у зв'язку з весняним очищенням — так само, як і вогнище на Чистий четвер⁶.

¹ Тут слово «любов» має бути чоловічого роду.

² Див. Тер., IV, стор. 93.

³ Від Семена К-ка з Київщини.

⁴ Від Т. Піддубного, Поділля.

⁵ Від нього ж.

⁶ Аничковъ, І; М. Груш., І, 169.

Діти і старші люди, що залишаються вдома, спати не лягають; а якщо й сплять, то денебудь притулившись, бо розстелювати ліжка не годиться — «щоб нечиста сила не приснилась». Стараються, щоб світло не гасло, а горіло цілу ніч — «бо янголи над селом літають»¹.

На Лівобережжі, в ніч під Великдень ходять на кладовище просити прощення у батька і матері ті, кого прокляли покійні родителі. Прийшовши на могилу, ці люди спочатку христосуються з померлими родителями, а потім просять прощення. Якщо в цей час загуде під землею, то це знак, що батько чи мати простили і земля їх прийняла, а до того не приймала — «бо гріх проклинати своїх дітей».

Якщо в ніч під Великдень на могилі з'явиться палаюча свіча, то це знак, що душа покійника пішла до раю.

В слободі Никольській на Слобожанщині, в ніч під Великдень хоч і багато людей іде в церкву слухати діяння, але більшість залишається вдома аж до «благовіста». В кожній хаті всю ніч горить вогонь. Ідучи до церкви, кожний дорослий чоловік або жінка бере з собою по кілька крашанок, якими буде обмінюватися з тими, з ким доведеться христосуватись².

На Київщині існує повір'я, що в ніч під Великдень, під час читання діянь усі закляті скарби «горять»³.

На Харківщині йдуть шукати скарбів ранком, коли в церкві проспівують «Христос Воскрес», бо тоді «земля розкривається, і скарби виходять на поверхню»⁴.

На Слобожанщині вірять, що в ніч під Великдень над скарбами горять свічки⁵.

На питання, що таке скарб, нам оповіли таке:

«Скарб — це закляті гроші, що їх кладуть усякі люди, хрищені й нехрищені. Ховали їх у землю біля якоїсь прикмети: куц деревини, бузини, калини. Знаходять скарби і біля могил: то, бач, давніше хтось клав. Шукати їх трудно, але є люди, що на те вроджені; знахарки теж деколи вгадують. Більше радять так, особливо там, де старі скарби, ще від нехристів: треба стати побіч прикмети і дождатися, поки сонце підніметься в ріст чоловіка. Тоді йди і дивись: куди впаде тінь з твоєї голови, там і рий. Як нема нічого, тоді дивись на ту

¹ Від Ольги Д-ко з Харківщини.

² В. В. Ів., стор. 260.

³ Село Вел. Ситники, Васильк. пов. За Чуб., III, 22.

⁴ Від С. Я-ко з село Кам'янки па Харківщині.

⁵ Сл. Никольська.

тінь, що ляже від прикмети. Пізнають чи, пак, примічають і по заходу сонця. При кінці світу всі, де не є скарби, будуть являтися всім людям без розбору, тільки тоді не треба їх буде... Гроші закликають на сто літ, а то й навіки. Тільки ті, що навіки, лежать під камінням, як гори, завбільшки. Вони теж являються людям, — але не абияким, а тільки тим, яких позначив Бог. Скарби являються козлом або котом, півнем, горять свічею або виходять сопливим дідом і ждуть, щоб їх хто вдарив, і тоді вони розсипляться грішми. Та то тільки такі гроші, що й не зоглядишся, як заплаатиш за них головою»¹.

Цікаве, на наш погляд, ще й таке оповідання про скарби:

«Один знахар розказав моєму братові, де є заховані гроші, і навчив такої молитви, що він може де завгодно гроші знайти, тільки без врем'я не може їх взяти. «Отам, — каже, — де колодязь біля Зайців на Реп'яхівці, цілий чувал заритий з грішми, а в Зрубі, що під Бунчаківкою, так там під липовим кущем, де починається ярлок, сім зрізів зарито з золотом; та тільки вони закляті. Брат ходив туди; там дід сивий сидить, що знає всі твої мислі. Ось він і каже моєму братові: «Що з того, що ти візьмеш, їм строк ще не кінчився, і ти ними не поживишся!» А далі каже: «Отам, де великий міст через річку, так там, як на сажень відступиш, а на аршин вириєш, є казанок з грішми; тільки їм строк через п'ять літ; як вийде, тоді візьмеш!» І він правду говорив, бо як ідеш, бувало, на всеношну під Великдень, так на тім місці завжди горить свіча»².

Про скарби в Україні існує багато легенд і переказів. Це не дивно, бо скарбів у нашій землі є багато, і час від часу декому щастить їх знаходити.

Ось, наприклад, повідомлення в газеті:

«На Мало-Житомирській вулиці (мова йде про Київ. — О. В.) прокладали водопровідну магістралю. На глибині чотирьох метрів була знайдена кругла мідна чашка, в якій стояла невеличка глиняна посудина. Зачищаючи стіни траншеї, робітник випадково зачепив її, від удару лопатою в ній утворилася тріщина, з якої посипалися ставринні золоті і срібні речі»³.

¹ Від Тимоша С-ко з Харківщини.

² Слоб. Біло-Куракино на Слобожанщині.

³ «Слідами древніх літописів», «Літ. газета» за 18 квітня 1958 р., Київ.

ВЕЛИКДЕНЬ

В церкві

Як тільки задзвонять до заутрені, то з усіх кінців села чи міста народ починав рухатися до церкви — хто пішки, а хто й возом. Дітей теж брали з собою, вдома майже ніхто не залишався. Кому не було місця в церкві, той спинявся на дворі під церквою і так стояв, скинувши шапку, аж до кінця Богослуження.

«В перший день Великодня читають різними мовами, під веселий гуд дзвонів, з євангелиста Івана Богослова: „Въ началѣ бѣ слово”»¹.

Староста або паламар наказував виносити хоругви. Всі виходили з церкви. Парубоцтво звичайно виносило хоругви і хрест, а старші чоловіки брали образ Воскресіння Христового, євангелію та артос; чотири поважні дідусі виносили плащаницю.

В цей час сторож уважно оглядав церкву, щоб ніхто не залишився всередині. Коли всі вже вийшли, він замикав двері і сам ставав на варті — «щоб відьма не взялася рукою за замок».

Всі мітичні істоти, що відіграють важливу роль в народній демонології — відьми, упирі та всяка «нечиста сила» — у Великодні свята, а особливо під час Богослуження, за народнім віруванням, втрачають свою силу, а тому їх у церкві — при певних умовах — можна бачити і впізнавати.

«В той час, коли обходять навколо церкви, приглядаються, хто залишається в церкві, ховаючись по кутках. Якщо жінка, то це відьма, а як чоловік, то це упир»².

Під час заутрені можна бачити в церкві відьму з глечиком на голові. Для цього треба взяти шматок дерева з труни мерця, але цей шматок повинен мати дірку від випалого сучка. Треба дивитися крізь цю дірку, але так, щоб не відділятися від натовпу, «бо відьми розірвуть».

Слідкують, бувало, за тими жінками, яких підозрівають у відьомстві: «вони повинні торкнутися рукою священика».

¹ Ол. Терещенко, VI, 93.

² Слоб. Критська на Слобож. За В. В. Ив., 749.

Хто прийде до церкви з першим вареником, сховавши ще на Масляну, той побачить відьму. Відьми здебільшого ховаються по дзвіницях.

Коли вперше заспівають «Христос Воскрес», мисливці, які стоять з рушницями надворі, стараються в ту ж хвилину вистрілити: «їхні постріли убивають чорта».

У селах Поділля парубки споруджували колись «гармату». Для цього брали залізну трубу, ланцюгами прикріплювали її до дерев'яної колоди; міцно скручуючи ганчірки, робили «кулю», заганяли її в «жерло гармати» і набивали «гармату» порохом. Як тільки священик в церкві виголосить: «Христос Воскрес!», хлопці підпалювали смолоскипом порох, і гармата вибухала.

Хто хотів розбагатіти, той ставав у куток, тримаючи в руці срібну монету. На виголос священика «Христос Воскрес» він, замість «Воістину Воскрес», відповідав «Анталуз маю!». Вірили, що від цього срібна монета набирає чародійної сили і, де б вона не була, все одно повернеться до свого господаря та ще й нові гроші з собою приведе¹.

Коли священик у церкві скаже «Христос Воскрес», то замість відповідати «Воістину Воскрес» можна чогонебудь побажати собі — це бажання здійсниться².

Після утрени старі бабусі ходять на могили христосуватися з померлою ріднею. Така бабуся, стоячи над могилою, називає на ім'я батька, матір, сина чи дочку і каже: «Христос Воскрес!»³

Селяни вірять, що, коли піти на кладовище і похристосуватися з померлими батьками саме в той час, як у церкві вперше проспівують «Христос Воскрес!», то з могили можна почути відповідь: «Воістину Воскрес!»⁴

Як бачимо з наведених прикладів, слова «Христос Воскрес» у народньому віруванні мають велику магічну силу.

«По закінченні літургії, коло церкви або в притворі святить-ся «свячене», що складається з паски, сиру, яець, поросяти, масла, сала та ковбаси. Яйця святять очищені, бо бояться, щоб свячена

¹ Село Громи на Уманщині.

² За Чуб., III, 22.

³ Терещенко, VI, 104.

⁴ Лівобережжя, від Тимоша С-ка.

шкаралупа не впала на землю і не була потоптана ногами. Кістки «свяченого» закопують у полі — «щоб град посівів не побив»¹.

«Коли йдуть або їдуть святити паску, то разом з паскою для свячення беруть сало, яйця, порося з хрінном у роті, мак, ладан, галун, сіль, пшоно, мідний хрестик і голку. Свячений хрін гризуть, як занудить або глисти нападуть, голкою лікуються від курячої сліпоти (дивляться крізь вушко свяченої голки на схід сонця), хрестиком лікуються, коли «колька коле», ладаном підкурюють хворого на бешиху, галун п'ють з свяченою водою від «завійні» (болі в шлунку), а пшоно і сіль бере з собою хворий на пропасницю, йде на перехресну дорогу або в садок, кидає через голову і каже: „Вас, тітки, сімдесят сім, ось вам хліб-сіль усім!“²

Поздоровляти з святами і христосуватися починають уже після Богослуження. При христосуванні звичайно цілуються і обмінюються писанками чи крашанками. Яйце, одержане при першому христосуванні, зберігається як цінність, бо за народним віруванням «воно має велику силу»³.

«Христосуються писанками і крашанками хлібороби і всі стани населення, не виключаючи і шляхти; бувало, не ввійдуть у хату без писанки або крашанки. Було б великою кривдою, якби після христосування не прийняв хтось писанки»⁴.

Якщо Великодню службу Божу править не один, а кілька священників, то христосування починається в олтарі поміж священниками. Потім вони виходять з олтаря з хрестом, евангелією та святими образами в руках, стають перед царськими ворітьми обличчям до народу, і найстарший з них виголошує привітання:

— Христос Воскрес!

А народ відповідає хором:

— Воістину Воскрес!

Тепер повівся добрий звичай виголошувати це привітання так:

«Христос Воскрес — Воскресне Україна!»⁵

¹ Сел. Черниківка Старокостянтин. повіту на Волині.

² Сл. Никольська на Слобож.; за В. В. їв., стор 260.

³ Докладніше про це дивись вище — «Вірування».

⁴ Ол. Терещенко, VI, стор. 112.

⁵ Хто і коли ввів цей звичай, не знаю. Я особисто почув це привітання вперше в 1945-му році, вже на еміграції, і воно справило на мене сильне і глибоке враження.

«Як тільки прийдуть з церкви і принесуть паску, відразу ж мастять натщесерце свяченим салом губи, ніс і все обличчя — «щоб уліті не боліло і не тріскалося від вітру та сонця». В цей же час придивляються до паски, бажаючи помітити на ній шерстину: якщо, помітять білу, то це значить, що білий скот буде добре вестися в господарстві; якщо чорну чи руду помітять, то такої шерсти скот і треба заводити»¹.

В західніх місцевостях України, прийшовши чи приїхавши додому, господарі відразу до хати не заходять. Вони обходять всі будівлі, що є в господарстві, і посипають навколо них свячену сіль — «щоб нечисту силу відігнати». Після цього господиня йде до хати накривати стіл, а господар заходить з «дорідником» до стайні привітатися з «німиною». Тут ще звичайно буває темно, і господар запалює освячену свічку та ставить її на полицю за яслами. Стайня виповняється тьмяним світлом, і тепер видно, що корови, вівці та коні занепокоїлись, почувши смачні запахи «дорідника». Корови потягнулися до «свяченого» і своїми довгими шорсткими язиками намагаються його лизнути. Господар скидає шапку, бере «дорідник» у руки і, підходячи по черзі до кожної тварини, кладе «свячиво» їй на хребет і примовляє: «Який цей дар красний, щоб тобі Бог дав такі телята (лошата, ягнята) красні. Не примовляє він так тільки до свиней та пса.

Поздоровивши отак худобу, ґазда відрізує шматочки свяченої паски, вмочає їх у сіль, дає по одному кожній тварині і каже: — Абишь була така весела, як цеся Божа дора².

Наприкінці ґазда заходить ще до бджільника, торкається «дорідником» головиці вулика і промовляє:

Чи ти, матко, спиш, чи чуєш?

Чи зробила матінник?

Чи ти вже ночеєш у матіннику?

Уставай, бо Ісус Христос воскрес!

Кілько я разів ковтну, тільки роїв аби ти, матко, пустила!

Як я тебе не забув, свяченої дари тобі даю.

Посвяти і ти свою родію, і сама себе.

Бо тебе би вже час випускати,

Аби ти йшла по світі старати,

По всьому світу

І по всьому цвіту!

¹ Сл. Никольська на Слобож. В. В. Ів., стор. 260.

² Матеріали з Гуцульщини, за мат. до етнолог., том XV.

Абись була цвітна, як цвіт,
Тяжка з вощиною, як я здоров,
Абись несла меду на собі так, як я несу дору,
Абись віск робила на віддяку,
Ісусові Христові на посвіт,
Людям на розлучінне душі з тілом,
А мід собі на уживанне,
Людям на спомаганне!
Як я з своєю газдинев роблю та працюю,
Аби ти так межі Богородицями 12 роїв пускала,
А від мене, порженого, абись не втікала!
Абись сі так тримала пасіки, як сі тримає цеся дора мене!¹

Отак привітавшись з бджолою маткою, газда йде до хати. Переступивши поріг, він скидає шапку і голосно вітається:

— Христос Воскрес!

— Воістину Воскрес! — відповідають йому діти й жінка.

Газда ставить «дорідник» із свяченим на стіл і христосується з усією родиною, починаючи з газдині. Похристосувавшись, діти стають на коліна, а батько з матір'ю розбивають над дитячими головами «дорідник» чи бесаги, примовляючи:

«Аби вам розум так скоро ся розв'язував, як сі бесаги скоро розв'язуються».

Якщо в хаті є дівка на відданні, кладуть їй паску на голову і кажуть: «Абись у людей така велична, як паска пшенична!»

Малу дитину кладуть у порожній «дорідник», примовляючи: «Абись так скоро росло, як паска росте!»²

Перед тим, як сісти за стіл, вся родина вмивається. Мати наливає у велику череп'яну миску холодної води, а на дно миски кладе три червоні крашанки. Першою вмивається дівчина, потім хлопці і мати, а останнім — батько. Після кожної особи воду міняють, але крашанки залишаються ті самі. Їх забирає дівчина — «щоб краща була».

Вся родина молиться Богові і сідає за стіл. Стіл застелений білим обрусом і заставлений найліпшими напитками та їдками, на які тільки міг здобутися господар: паски, яйця, сир, масло, шинка, ковбаса. В пляшках — пиво, горілка, наливки та настоянки...

Про розкіш великоднього столу в Україні, імовірно в заможних родинах, з захопленням писав колись Олександр Терещенко:

¹ Мат. етнол., т. VII, стор. 236. За М. Груш., I, 176.

² Мат. до етнології, том XV, стор. 39.

«В Україні святкують Великдень веселіше і заможніше, ніж на півночі. В кілька рядів ставлять на стіл паски, що пеклися на різних солодошах та пахучому корінні. Разом з паскою, в яку встромлена гілочка свяченої верби і воскова свічка, — тарелі яєць, пофарбовані на різні кольори: жовтий, синій, червоний; начинене поросся з хрінном у зубах, а по боках його — зелень і овочі; смажена гуска, гиндик, телятина, вуджена свиняча шинка, ковбаса, сало, шматок чорного хліба, солодкі пиріжки, сир, сметана, сіль, карафка з горілкою, настоянки та наливки. Під вагою великодніх наїдків та напоїв гнуться столи, і все це не здійсмається протягом цілого тижня...»¹

В південних степах України, на Херсонщині, існує цікавий звичай ставити на великодній стіл, поміж напитками та наїдками, тарілку, на якій могилкою насипана земля з зеленою травичкою, що росте з неї. Для цього здебільшого сіють овес — за два тижні перед святами. Зелень повинна вирости так, щоб у ній могло сховатися яйце, отже досягти 7-8 см.

Навколо цієї «могилки», поміж зеленню кладуть стільки червоних крашанок, скільки в цій хаті померло рідні. Отже це ніби символічна могила. Вона стоїть на столі поруч з паскою цілий тиждень, аж до Хоминого понеділка, коли, як кажуть селяни, «наш Великдень одходить»². Це дуже гарний звичай, і його — на наш погляд — варто б поширити і в інших місцевостях України.

Розговіни

Обряд розговіння у різних місцевостях України відбувається по-різному. Найстарішою формою цього обряду, на наш погляд, є такий. Господар обходить тричі навколо столу, з мискою, наповненою «свяченим». Ставши обличчям до святих образів, він розрізує на тарілці кілька свячених яєць і кінчиком ножа або ложкою підносить частину яйця до рота (ніби причащає) кожному членові родини, примовляючи:

«Дай, Боже, ще й на той рік дочекатися світлого празника Воскресіння Христового в щасті і здоров'ї!»

¹ Ол. Терещенко, VI, стор. 111.

² В своєму нарисі «Великдень в Україні» (див. «Українська думка» від 2-го травня 1948 року, Лондон) я, описуючи цей звичай, пояснював його так: «Зелень на столі нагадує пробуджену на весні природу». Але після того я радився з своїми земляками з Херсонщини (при зустрічі або листовно) і прийшов до висновку, що «зелена могила» на великодньому столі є саме символічною могилою і стоїть у зв'язку з поминками померлих, а не є лише символом пробудженої природи. В етнографічній літературі пояснення цього звичаю я не зустрічав.

Такий обряд розговіння ще й досі затримався на Поділлі, Волині та в західній Галичині¹.

В центральній та східній Україні розговляються свяченою паскою, яйцем, салом, ковбасами. Все це запивають «оковитою», але без спеціального ритуалу. Розговляючися, стараються не ронити кришок «свяченого» на долівку, щоб, боронь Боже, не потоптати їх ногами. Кришки, що залишаються на столі, кидають у вогонь — «щоб миші не поїли». Існує повір'я, що як миша з'їсть «свяченого», то обернеться в кажана і буде літати над головою того, хто впустив «свячене».

Першу шкаралупу з свяченого яйця кидають у воду — в ріку чи в море: «вона попливе до рахманів і скаже їм, коли Великдень»².

На Слобожанщині обряд розговіння відбувається так. Вся сім'я стає перед образами і молиться Богові. Після молитви сідають за стіл, і гоподар відломлює від паски «шишку» та віддає господині. Взявши «шишку», господиня або відразу несе її корові, або зберігає і віддає корові тоді, коли та отелиться — «щоб відьма не спортила». Віддавши «шишку», господар ріже паску на шматки і запрошує всіх розговлятися. Спочатку їдять паску, яйця, шинку; потім доходить черга і до поросяти; звичайно, при цьому не забувають час від часу промочити горло горілкою чи якимось іншим питвом. Упиватися ж під час розговін не можна, бо «як уп'єшся на розговінах, то цілий рік будеш ходити немов у півсні, так тебе Бог покарає».

Та не скрізь і не завжди обряд розговіння відбувається весело. Якщо господарі вже поважні люди і дорослі діти у них померли або пішли поневірятися по світі, то мати, сідаючи за великодній стіл, плаче й примовляє:

Николаю мій, Николаю дорогий!
Ти то межі нами того Великодня був.
Ти то нам паску-дари покроїв,
Ти то нам до церкви відніс,
Ти то насамперед свяченого кушав,
А тепер ми без тебе і їсти не можемо,
Николаю мій, Николаю,
Хто би був казав ще тогідних свят,
Що ти уже цих не діждеш,
Николаю мій, Николаю дорогий!³

¹ Я сам був свідком такого обряду 1944 р. в селі Дубровка Руська.

² З збір. Маркевича; за Чуб., III, стор. 22.

³ Святинщина, Зах. Укр., Етногр. зб., XXXI, стор. 224.

Якщо ж мати не певна того, що її сини чи дочки вже померли, і ще сподівається, що її діти повернуться по святках додому, то вона залишає для них шматок свяченої паски та три крашанки. Все це вона загортає в рушник і кладе десь у затишному місці, покриваючи сухою материнкою — символом вічної надії. Цей дарунок від матері з Великоднього столу зберігається до свята Вознесіння Господнього і в цей день віддається бідним — «щоб молилися за спокій душі загублених»¹.

Після розговіння вмиваються, кладучи в миску два яйця і дрібну монету, а потім воду виливають на вогонь або в озеро².

«Коли на Великдень розговієшся і вийдеш з хати на вулицю, то що перше побачиш, тим і промишлай — буде удача. Якщо в цей день дощ або небо захмарене — буде врожай. В день свята Воскресіння Господнього ворота у царство небесне відкриті, а той, хто в цей день умре, прямисінько піде до раю. Дитина, яка народиться в цей день, буде нещаслива.

На Великдень, як зустрінеш якого чоловіка, хоч і незнайомого, поклонись, привітайся. Гріх не вітатися в цей день навіть з ворогом!»³

Після обіду ходять на кладовище христосуватися з померлими і кладуть на гробки крашанки, що їх відразу ж підбирають діти.⁴

«Дівчата і невісти носять за пазухою сливки (писанки), також малі хлопці. Дають парубкам або вони самі видирають. Також перемітують сливки через церков... Парубки і молоді жонаті ходять оборога по цвинтарі. Стають чотири парубки або молоді газди, а два вилазять з плота на їх плечі і так ходять по цвинтарі. Стає також по шість, а нагору — по чотири»⁵.

Великодні дзвони

На Великдень кожний селянин старався бодай кілька разів смикнути за мотузок і вдарити в дзвін, бо це за народнім віруванням приносило щастя, зокрема... родила гречка.

¹ Село Надлак, Херсонщина.

² Село Іванківці на Переяславщині. За Чуб., III, 22. В Галичині вмиваються з крашанками перед розговлянням. Див. вище — «Вдома».

³ Зап. від Свирида Г-ки з Київщини.

⁴ Сл. Никольська на Слобожанщині.

⁵ Мат. до укр.-русь. етнології, том III, стор. 44. Просимо звернути увагу на ілюстрацію в наведеній праці.

«Після розговіння кожний поспішає першим вийти на дзвіницю і задзвонити, будучи певний, що від цього буде добрий урожай гречки на його ниві»¹.

«На Великдень цілий день дзвонять. Хвалять собі, як хто перший, укусивши паски або свяченого яйця, задзвонить. Проте молоді парубки, що ближче церкви сидять, перебігаються, аби перший задзвонив. Коли з'їдять обід, приходять до церкви і старі, і молоді»².

Колись у нас на Україні були такі люди, що вміли дуже гарно видзвонювати на дзвонах — «грати». Ось уривок із спогадів про одного з таких дзвонарів, дзвонаря Андрія з Полтавщини:

«Це був монастирський послушник, жив у монастирській келії. Він був дзвонарем-віртуозом. Кожної неділі, як тільки світало, він уже був на монастирській дзвіниці і дзвонив. Але як же він дзвонив! На тих дзвонах він виробляв чуда. Всі люди, де б вони не були, в Полтаві та в околиці, вибігали на двір і, як зачаровані, стояли й слухали дзвонаря Андрія, — то були справді божественні звуки, що могли виходити тільки з-під рук Богом обдарованого генія.

Взагалі Андрій був чоловіком здібним, добре начитаним, в його келії було завжди багато книжок, що він їх читав у кожную вільну хвилину після праці. А праця була в нього тяжка, він ходив біля корів, коней та працював у саду.

Було, як яке велике свято, як ось Великдень, Андрій уже з самого досвітку на дзвіниці. Він одягав на кожну ногу по вірвовці до п'яток невеличких дзвонів, а до п'яток інших брав у руки, мотузки ж від трьох найменших дзвонів тримав у зубах. Понад нього у великий дзвін бив його помічник, а два середні дзвони-підчаски допомагали дзвонити ще два хлопці. І то було „тріо”, варте уваги самого Бетговена!

Урочистий переддзвін тривав пів години, а як коли, то й більше. Люди, що виходили з церкви, ніколи не йшли додому доти, доки не замовкнуть дзвони. Було, всі постають на площі, позадирають голови й дивляться, як Андрій „грає на дзвонах”.

Про дзвонаря Андрія тоді розходила слава по всій Лівобережній Україні, і письменні люди говорили, що він міг би стати добрим композитором, якби йому дати належну школу. Але... в 1924 році, коли в келіях монастиря вже засідав большевицький „жилкооп”, Андрій заповдіяв собі смерть. Він запалив у своїй келії піч, закрив каглу і задушився чадом.

¹ Село Семеново, Острозького повіту. За Чуб., III, 24.

² Мат. до укр.-русь. етнології, том III, стор. 44.

Що ж залишилося бідному Андрієві? Він з дитинства звик до церкви, до Богослуження, а дзвони — це була його стихія, без них він жити не міг...»¹

Французький письменник XIX-го століття, Франсуа Рене де Шатобріян (1768-1848) описав цілу гаму найсвятіших людських почувань, що пов'язуються з церковним дзвоном:

«Яке серце не тремтіло при звуках дзвонів його батьківщини, — тих дзвонів, що радісно лунали над його колискою, вістили про його появу на світ, відзначали перше биття його серця, благовістили навколо про радість його отця, про муки та ще більшу радість його матері. Чудові мрії, якими нас заколисує благовіст рідного дзвона, вміщає все найдорожче для нас: релігію, родину, батьківщину, колиску, могилу, минуле й прийдешнє»².

Під тяжкою рукою ворога замовкли дзвони України... Наша батьківщина, слізьми й кров'ю полита, мовчить сьогодні в день Христового Воскресіння, вже не дзвонять передзвонами веселі дзвони. Важкий камінь неволі лежить на грудях України. Але всі ми віримо, що той камінь найміцнішою рукою Правди буде скинений у вічне забуття, і, як Христос воскресне, воскресне Україна!

«Сонце грає»

З давніх-давен існує в нас на Україні повір'я, що на Великдень, під час сходу, сонце «грає»³.

«Великдень — такий великий празник, що й сонце гуляє, сказано бо: все радується і на небі, і на землі. Як ідеш з обідні й дивишся, воно гуляє: парости по ньому, наче хто мотає туди й сюди»⁴.

На Гуцульщині кожен, побачивши сходяче сонце, побожно здіймає накриття голови і, звернувшись обличчям до сходу, віддає йому глибокий поклін, хреститься і шепче слова молитви:

Слава тобі, Господи, за личенько твоє Господнє, що ся показало, праведне; слава тобі, просвященне!⁵

На Волині вірять, що сонце — «цар неба», що світить і гріє вдень, а вночі ховається за землю, обходить її і на ранок знову з'являється на сході.

¹ Відомості про дзвонаря Андрія взяті з листа до мене від п. М. К.

² Шатобріян, «Дух християнства», опов. «Рене».

³ Подібне вірування існує і в німецьких та скандинавських народів.

⁴ Зап. Дикарьова з Вороніжчини. Див. мат. етн., VI, стор. 176.

⁵ Мат. етн., XI, стор. 7.

На Поділлі кажуть, що сонце — це відблиск лица Божого, і тому воно так яскраво світить.¹

А в селі Забужжя є така казка: «Сонечко в полудень не йде по небі, а трохи спочиває; під вечір іде на спочинок, вночі спить, а раненько встає. На сході жила колись дуже гарна дівчина і, як тільки сходило сонечко, вона його вимивала, витирала гарненько; від того сонечко перше світило ліпше, ніж тепер»².

Колись в Україні дівчата молилися до сонця.

«У нас колись дівчата вставали раненько на Великдень, йшли в садок, ставали під яблуною, лицем до сходу, і чекали сонця. Як тільки сонце появилось, дівчата складали руки, як перед образом, і молилися. Після молитви позначали дерево, під яким стояли, хрестиком на корі. Коли дерево зацвіте, рвали цвіт, плели з нього вінок і надівали на голову, а потім той вінок берегли і ним чарували на любов»³.

Молитва до сонця, щоб причарувати любов

Добрий день тобі, сонечко ясне!
Ти святе, ти ясне, прекрасне,
ти чисте, величне й поважне;
ти освіщаєш гори й долини, і високії могили,
освіти мене, рабу Божу, перед усім миром:
перед панами, перед царями,
перед усім миром християнським
добротою, красою,
любощами й милощами;
щоб не було ні любішої, ні милішої
од раби Божої народженої, хрищеної, молитвеної ... (ім'я)
Яке ти ясне, величне, прекрасне,
щоб і я така була ясна, велична, прекрасна
перед усім миром християнським на віки віків.

Амінь.⁴

¹ За Чуб., I, 3.

² Старокостянтинівський повіт.

³ Від Марії Г-ко з с. Громи на Уманщині.

⁴ Білецький — Дорошкевич, Хрестоматія, II, в. I, 96. Цит. за Ф. Колесою, «Укр. усна слов.», Львів, 1938, стор. 565. Цікаво, що в Чехії дівчата виходять перед сходом сонця у поле на Великодню п'ятницю, стають на коліна і говорять:

Ráno, ráno, raničko,
Dřív než vyšlo slunečko,
Žide pana Ježiše jali.
On se třas, oni se ho ptali:
Pane máš — li zimici?
Nemám, onez miti bude,

Ранком на Великдень, перед тим, як має сходити сонце, люди відчиняють усі віконниці і відслоняють фіранки на вікнах, а, краще сказавши, усувають все, що могло б не пропустити до хати чародійного проміння великоднього сонця, що за народнім віруванням приносить у дім щастя і здоров'я.

Гойдалка

Був колись звичай на Великдень гойдатись на гойдалці, Я не відважуюся запевнити читача, що цей звичай був поширений по всій Україні. З певністю можу сказати лише про Херсонщину, південну Київщину, Таврію та все Лівобережжя з Слобожанщиною включно.

Будували гойдалку парубки. Це була досить проста споруда: закопували в землю два стовпи, вгорі з'єднували їх перекладиною, з допомогою залізних кілець чіпляли дві голоблі, до яких внизу прикріплювали дошку.

Гойдалка на селі під час Великодня — це був центр розваги всього села: від самого ранку до пізнього вечора, на перший, другий і третій день свят біля гойдалки роїлись, бувало, дівчата, хлопці, діти та й поважні люди. Тут вже грали в крашанки.

Великодня гойдалка була не тільки в селах, а і в містах. Так, в Одесі десь аж до 30-их років нашого століття рік-у-рік на Великдень була гойдалка разом з каруселею на «Куликовому полі», біля головного двірця. Сюди збиралася маса людей, а найбільше молоді.

Звичай гойдатися на гойдалці походить, як думають дослідники, з сходу, де гойдалка була відома ще в стародавні часи. До слов'янських країн цей звичай міг прийти з Туреччини, бо саме в південних слов'ян, що були під турецьким впливом, гойдалка — найулюбленіша весняна розвага.

Тепер це тільки розвага, але колись в основі цього звичаю була поважна мета: очищатися повітрям від усього злого, що накопичилося за зиму. А звідси: хто очиститься, той буде здоровий, а хто не очиститься — буде хворіти. У Боснії, Герцеговині, Сербії, а частково і в нас, на півдні України, існує повір'я, що хто погойдається на гойдалці в Лазареву суботу (у нас, властиво, на Велик-

Kdo na mou smrt pamatovat bude".
(Erben, Pr. c. p. a r. I, str. 60). Аничков], 100. Християнський характер цієї молитви виник, без сумніву, пізніше. Текст молитви до сонця наших дівчат старішого походження.

день), той весь рік буде здоровий, а хто не погойдається, у того буде боліти голова¹.

Що цей звичай прийшов до слов'ян з нехристиянського сходу і колись вважався поганським, свідчить такий факт. Патріярх Андріян у 1697 році в інструкції, що була заадресована «старостами поповскимъ», наказував не ховати «ни на кладбищѣ, ни на убогомъ дому, а на полѣ и въ лѣсу тѣхъ, которые играя утонуют или съ качели убьются»². Отже, якби цей звичай не вважався поганським, то церква не протестувала б проти гойдалки, та ще так суворо.

Пізніше гойдалка, як і багато інших поганських звичаїв, пристосувалася до нових обставин і здобула християнське тлумачення. Ось яке пояснення цього звичаю записав Олександр Терещенко:

«Існує звичай чіпляти в stodолі гойдалку; і старий, і молодий повинен погойдатися на цій гойдалці, на згадку про те, що Юда повісився»³.

Тут же, біля гойдалки, звичайно грають у крашанки чи писанки. Грає не тільки молодь, але й дорослі, жонаті чоловіки. Жінки й дівчата в іграх участі не беруть.

Найчастіше грають в «навбитки», в «котка» та в «кидка».

Гра «навбитки» полягає в тому, що один тримає в руці крашанку, носком догори, а другий б'є носком свого яйця. Потім б'є другий по кушці, тобто, по протилежному кінці; чия крашанка розіб'ється з обох кінців, той програв: він віддає свою крашанку тому, хто виграв.

У «котка» грають так: з похилого місця, з перепною внизу котять яйця, одне за одним, намагаючись котити так, щоб попасти своєю крашанкою в крашанку партнера. Правило: хто частіше попадає, той більше виграє.

Гра в «кидка». Один з партнерів кладе дві крашанки на такій віддалі одна від одної, щоб поміж ними не могло прокотитися яйце; другий партнер стає на віддалі одного сажня і кидає свою крашанку; якщо він попаде одночасно в обидві — виграв, а як попаде в одну або не попаде в жодну — програв.

¹ Аничковъ, стор. 268-269.

² Сн., I, стор. 38. Слово «качели» — старослов'янського походження, тепер уживане росіянами.

³ Ол. Терещенко, VI, стор. 108 і 116.

Грають ще так: кладуть кілька шапок, під одну з них — крашанку; хто відгадає, під котрою з шапок є крашанка, той виграв, а не відгадає — програв.

Кладуть яйце на землю. В десяти кроках від нього стоїть один з партнерів, що хоче виграти яйце; йому зав'язують очі хусткою. З зав'язаними очима він відміряє десять кроків, розв'язує очі і має дістати до яйця, не сходячи з місця. Якщо дістане — виграв, не дістане — програв.

Крім цих ігор у крашанки чи писанки, існує ще багато інших; ми тут назвали лише найпопулярніші з них серед населення центральної України.

Гагілки

«На Благовіщення й на Великдень, як дні гарні та ясні, дівки ходять кругом села і співають, а за ними ідуть маленькі діти. Вийдуть на просторіше сухе місце, беруть трьох малих хлопчиків (дівчаток ні), садовлять їх навкоси (трикутником), один проти одного, а тоді беруться за руки; одна заходить між дітей і виводить кривого танця; дійде до задньої, тоді беруться задня з передньою за руки і вже ходять кругом та співають пісню:

А у кривого танця
Да не виведу конця.
Буде його да виводити,
Йому кінець да находити.

Як переспівають пісню, то всі дівчата спиняються, обертаються до дітей, поділяються на три частини (кожна частина стоїть кругом одного хлопця) і плескають руками над їх головами та співають:

Ладки, ладки
Да вербчику...

Як закінчать пісню, то піднімають дітей на руки і підкидають угору (кожного хлопця) кілька разів і все на руках спускають та кричать: «ту-та-та» — і так вітають хлопців».

Цей цікавий варіант «кривого танцю» записала Ніна Заглада в селі Старосілі на Чернігівщині в 1928 році¹. Це, імовірно, був останній рік, коли можна було спостерігати і записувати великодні гагілки в наддніпрянській Україні.

В Західній Україні гагілки на Великдень «грали» дівчата ще в 1944 році. Найцікавіша з великодніх гагілок Галичини, що символізує похорон зими, називається «Коструб». Починаючи «грати»

¹ Мат. до етнології, I, стор. 157. Київ, 1929.

цю гагілку, дівчата беруться за руки і утворюють велике коло. В середину кола заходить дівчина і голосно гукає:

— Христос Воскрес!

— Воістину Воскрес! — відповідає хор.

— Чи не бачили мого Коструба?

— Бачили, пішов у старости!

Після цього перегукування хор іде в коловий танець, співаючи:

Бідна моя голівонько,
Нещаслива годинонько!
Що я собі наробила,
Чом Коструба не злюбила?
Приїдь, приїдь, Кострубоньку,
Станем рано до шлюбоньку,
Рано, рано, пораненьку,
На білому камінейку.

Проспівавши цей текст, хор зупиняється, і дівчина знову гукає:

— Христос Воскрес!

— Воістину Воскрес!

— Чи не бачили де мого Коструба?

— Поїхав по квітку! — відповідає хор і знову співає «Бідна моя голівонько...». Після цього діалог повторюється з відмінами: «Поїхав по напій», «Слабий» і нарешті «Вже вмер!». Після кожного діялогу хор співає «Бідна моя голівонько...»

Останній діалог:

— Христос Воскрес!

— Воістину Воскрес!

— Чи не бачили де мого Коструба?

— Вже повезли на цвинтар!

Хор весело співає:

Слава Тобі, Божий царю,
Що мій Коструб на цвинтарю.
Лежи, лежи, як колода,
Я молода, як ягода,
І мене для тебе шкода;
Лежи, лежи, щоб не встав,
Бо до мене інший пристав;
Ніженьками затоптала,
Рученьками заплескала.

Дещо відмінний варіант «Коструба» знаходимо в Головацького¹:

«Дівчата стають у хоровід, взявшись за руки; одна стає всередині, а інші співають хором:

Приїдь, приїдь, Кострубоньку!
Стану з тобов до слюбоньку,
На травнику-биліську
І в подертім сірочиську!

Після цієї строфи дівчина що стоїть у колі, питається: «Христос Воскрес! Чи не виділисьте, люди, мого Кострубонька?». Їй відповідають: «Твій Кострубонько лежить у недузі». Тоді ця дівчина, вхопившись за голову, починає співати плачущим голосом:

Що ж я, бідна, учинила,
Кострубонька не любила!
Вслід за цим хоровід знову співає:
Приїдь, приїдь, Кострубоньку! і т. д.

Після цього дівчина повторює кілька разів своє питання, дістаючи відповіді: «Твого Кострубонька голова болить, ноги болять, руки болять, твій Кострубонько вмирає», нарешті: «Твій Кострубонько вже вмер». Тоді дівчина, що в центрі кола, співає й пританцює:

Слава тобі, Христе Боже,
Коструб встати вже не може!
Нехай лежить, як колода,
Я молода, як ягода.»

Фолкльорист Анічков, посилаючись на Афанасьєва, подає кінцівку третього, нам не відомого варіанту «Кострубонька». Він пише:

«Щоб учасники гри розвеселилися, Кострубонько повинен ще схопитися і бігати та ловити дівчат; тоді хор весело співає:

Ожив, ожив наш Кострубонько,
Ожив, ожив наш голубонько...»²

У звичаях наших найближчих сусідів, молдаван, фігурує ідоллялька Калаян або Траян. За тиждень до дня Святого Юрія дівчата ліплять з глини опудало на зразок людини і одягають його в одяг селянина. Кладуть його в труну, а на другому тижні, в п'ятницю, вони знову збираються, запалюють біля Калаяна свічі і «плачуть» над ним. Після цього вони ховають Калаяна денебудь у глухому закутку і просять послати дощ.

¹ «Народныя пѣсни», III, 167.

² Анічков, I, 340; Афанасьєв, Поетич. воззрен.. III. стор. 763.

Нашого Кострубонька і молдавського Калаяна дослідники порівнюють з старогрецьким Адонісом. Свято на честь Адоніса греки святкували ранньої весни, в кінці лютого або на початку березня. Жінки плакали, співали спеціальні пісні, били себе в груди; все це відбувалося під акомпаньямент флейти над лялькою, що зображувала померлого Адоніса. Через день Адоніс прокидався, оживав, і жінки з цього приводу раділи. Отже святкування складалося з двох головних актів: сумного і веселого.

Згодом цей ритуал відбувався в Александрії значно урочистіше, бо там поруч з Адонісом фігурувала Афродіта. Адоніс був коханцем Афродіти, і вона оплакувала його смерть. Учасники цього обряду молилися, щоб Адоніс повернувся до них у наступному році. При виконанні ритуалу особливу роль відігравали «сади» Адоніса, що їх кидали у воду. Це були невеличкі горщики з квітами, хлібними культурами та городиню¹.

В образі Адоніса, як думають дослідники, учасники ритуалу оплакували смерть природи в літню спеку або восени і раділи з приводу її воскресіння на весні. Ось як пише про це англійський етнолог, Джемс Фрезер:

«Під ім'ям Озіріса, Адоніса, Томуза, Аттіса та Айоніса єгиптяни, сирійці, вавілонці, фретійці і греки уявляли собі смерть і оживання рослинності через ритуал, що був скрізь приблизно однаковий і паралелі до якого зустрічаються у весняних і купальських обрядах сучасного європейського селянства»².

¹ Аничков, I, 343.

² Frazer, Golden Bough., I, pp. 278-279.

ВЕЛИКОДНІЙ ПОНЕДІЛОК

«Волочільне»

У великодній понеділок селяни ходять один до одного, христосуються і обмінюються писанками. Цей день називається волочільним. Ходять з поздоровленнями (переважно діти) до рідних, повитух, знайомих, священників, приносячи в подарунок «волочільне», що складається звичайно з пшеничного калача і кількох крашанок¹.

«... се властиво було, може, найбільш людське, гуманне, соціальне свято цілого річного кругу — се обопільне обдарування „дорою” (сей грецький термін досі живе місцями), зв'язане з виявами зичливости і всяких добрих почувань до „всього миру”.»²

«Діти (до дванадцяти років) носять пироги до батька хрищеного, до матері, до баби на другий день Великодня. Хрищений батько дарує дітей, дає 3 копійки або 5 грошей, батькова дружина насипле гостинців у хустку, дасть крашанок зо дві. Мати хрищена грошей не дає, а дає гостинці. Як дитина приходить до хрищеного батька з пирогами на Великдень, то каже: „Христос Воскрес, будьте здорові з празником!” Хто є в хаті, каже: „Спасибі, також і вас поздоровляємо, хай великий (чи велика) ростеш!” — і погладить по голівці.

Дитина сама розв'язує хустку з пирогами, бере пироги і кладе на стіл. Хрищена мати садовить дитину за стіл, почаствує її. Насипле гостинця в хустку: насіння, цукерків, бубликів, крашанок; дасть дитині в руки і скаже: „Иди, дитинко, з Богом”.

Принісши гостинці додому, дитина віддає матері, мати ж висипає їх у решето (так зсипає гостинці всіх дітей), а після обіду ділить їх дітям»³.

Такі діти називаються «христосувальники», а подекуди збереглася старіша назва — «волочешники». Подарунок, що його волочешники одержують, називається «волочільне» або «волочешне». Така назва існує чи колись існувала не тільки у нас, українців, а і в білорусів, росіян, поляків та литовців.

¹ Чубинський, III, стор. 24.

² М. Грушевський, I, стор. 177.

³ Ніна Заглада, Мат. до етнол., I, стор. 157.

Найстаріша згадка про волочобників стосується до XVI-го століття: Іван з Вишні у своїй проповіді гостро нападає на цей звичай, як на поганський.

Імовірно, що внаслідок нападів з боку церкви, цей такий цікавий звичай у нас здрибнів і став дитячим христосуванням. У повнішій і старішій формі цей звичай зберігся в білорусів. Там хор парубків зупиняється під вікном хати, стає півколом і співає волочобні пісні. При чому співає один, акомпанюючи собі на скрипці, а хор підхоплює приспів:

«Христос Воскрес, син Божий!»

Як свідчать дослідники¹, білоруські селяни надають великого значення обходів волочільників. Вони пильно слідкують за тим, яка погода під час волочільного обходу: якщо дощ і негода, то селяни вірять, що під час літніх робіт у полі буде теж негода.

Щождо самих волочільних пісень у Білорусі, то вони мають характер ідеалізації селянського життя:

Почомъ жа значень яго дворъ?
Вокколо згороду усе жалѣзны тынь,
А шулочки мурованные,
Вереюшки усе точенные,
Вороцики позлачонные,
Подворотница — бѣла рыбба косць,
А клямочки позлачонные,
А замочки серэбранные.

Або ще:

Да чи дома, дома слаутый пане?
Коли дома, устань рано,
Устань рано, умыйся бѣло,
Умыйся бѣло, утрися сухо,
Надзѣнь боты козловые,
Подпиражи поясь шелковинькій,
Завяжи хусточку щиро золотую,
Надзѣнь шубу атласовую,
Одчини окно, поглядзи у гумно,
Одчини другое, поглядзи у поле...²

Як бачимо, це вітання волочільниками господаря аналогічне до вітання колядниками. В Україні цей звичай держався ще в першій половині минулого століття³, а тепер відомий лише в деяких

¹ Шпилевский, «Волоч. въ Витебск. губ.», Рус. дневникъ, 1859, I.

² Шпилевский, I. ном. 136 і 138.

³ М. Груш., I, стор. 178.

околицях Галичини, особливо на Яворівщині, де такі величальні пісні на Великдень називаються «риндзівками». На українсько-білоруському сумежжі, в Гроденському повіті вони відомі під назвою «рогульки».

В 1870 році В. Гнатюк видав яворівські риндзівки з поясненням, що ці пісні співають хлопці і парубки на другий і третій день великодніх свят дівчатам і молодицям, які повіддавалися в останній сезон, в «зимне пущенне». Вони приходять уночі громадою з 20-30 осіб, з одним музикою, звичайно скрипалем (часом беруть і басиста), стають під вікном і співають усі в один голос. Коли скінчать, дівчина чи молодиця виносить їм за поріг кілька-надцять писанок і звичайно додає ще дві чи три дрібні монети на почастування; після цього парубки відходять і під вікном іншої дівчини співають ту саму або іншу пісню¹.

Ось одна з яворівських риндзівок:

Ой, рано, рано куройки піли,
Же Христос, же воскрес, же воистину, же воскрес!
Єще ми раньше Ганунейка встала.
Ранейко встала, сад замітала,
Сад замітала, грядки копала,
Грядки копала, вино садила,
Вино садила, стиха говорила:
«Рости ж ми, вино, тонко, високо,
Тонко, високо, коріне глибоко,
Коріне глибоко, листе широко,
Листе широко, гиле високо».
Тое ми вино сино заквило,
Сино заквило, мало зродило.
Не зродило ж ми, но три ягодојці:
Єдна ягодојка — єї батейко,
Друга ягодојка — єї матінойка,
Третя ягодојка — сама молодејка,
Сама молодејка зарученая,
Зарученая аж до Любима,
Аж до Любима, за попова сина.
За поповим сином легко робити,
Легко робити, мід-вино пити,
Мід-вино пити, ключі носити.
Бувай здорова, гречная панна,
Гречная панна, красна Ганунейка,
Не сама з собою, з вітцем, з матінкою.
Тобі, Ганунейко, риндзівка,

¹ За Мат. етн., XII, стор. 228.

а нам писанок кобівка.
Тобі, Ганунейко, виґрадзане,
а нам писанок ціле дзбане.
Тобі, Ганунейко, красная піснь,
а нам писанок сорок і шість.
Й а в коморі на кілочку
висять писанки в ріжочку:
Нема кому встати, писанок дати¹.

На Гуцульщині волочільний понеділок — «се днина, в яку парубки мають нагоду придивитись обстановкам домашнім та наобзорити дівки на сватанне (обзорини). Ґаздині справляють у велике пущенне у себе вечорниці, на які сходяться парубки і дівки танцювати; кождий парубок, що з якоюсь дівкою танцював, має від неї у великодні свята дістати писанку. За тими писанками ходять-волочатся парубки від хати до хати, відки і сей день називається волочільний понеділок. Писанками тими обмінюються парубки між собою, як стрічаються на дорозі, при чім один промовляє до другого: „Поможи нам, Господи, абих сі виділи так на тім світі, як і сі тут видимо”. У хаті звичайно угощують їх, а коли їх та дівчат набирається більше, гуляють при скрипці»².

На Слобожанщині другий день Великодня називається днем Богородиці; існує звичай роздавати в цей день милостиню «нижчій братії»³.

Великодні вірші

Крім «волочебних» поздоровних пісень, на другий день свят виголошувалися ще спеціальні великодні вірші. Вірші виголошували здебільшого діти, переважно хлопчаки, перед хрищеним батьком, матір'ю, дідом, бабою або іншою ріднею. Ось приклад такого вірша з Херсонщини:

Христос воскрес, не сам я знес,
А сам з собою душу покою.
Прийняв Христос великі муки,
Взяли Його під Божі руки,
Його мати стояла, такі слова звіщала:
«Ой, синочку мій ясний,
Перед тобою світ красний,
Як будеш ти воскресати,

¹ Наконечне, пов. Яворів. В. Гнатюк, Мат. до етн., XII, 228, ч. 172.

² М. Груш., I, стор. 177.

³ Село Кам'янка на Харківщині.

Будуть перед тобою янголи літати,
З святим Воскресінням поздоровляти».

За таке поздоровлення діти діставали від господині крашанку, а від господаря гроші.

На Слобожанщині діти «віршували» так:

Христос воскрес із мертвих,
Сонце святиться,
Ісус Христос на світ родиться.
Божа мати на камені стояла,
Криваві сльози проливала:
Пилате, Пилате!
Як нам Христове тіло зняти,
На престол положити,
Плащаницею укрити?
Там пташки літали,
Весело співали,
Ісуса Христа звеселяли.
І ми будем співати,
Ісуса Христа звеселяти.
Там громи гриміли,
Додоу упали.
Підіть, діти, підніміте,
Красним яєчком обдаріте.
Поки новий світ настане,
Земля потрясється,
Камінь розпадеться.
До гроба не мався, —
Камінь розпався,
Христос воскрес із мертвих!¹

Але вірші виголошували не тільки діти — займалися цим і дорослі люди. Так, Олександр Терещенко писав, що в його час (1848 р.) в Україні зберігався звичай, що не тільки діти, а й дорослі парубки ходили по домах на першій і другий день Великодніх Свят і виголошували вірші. Більше того, навіть козаки-запорожці виголошували вірші на Великдень, поздоровляючи свою старшину.

Ось текст вірша, що його склав Антін Головатий² на Великдень 1781 року:

¹ Сл. Никольська. В. В. Ів., стор. 261.

² Антін Головатий, писар війська запорізького за кошового Кальнишевського, вихованець Київської Академії. По зруйнуванні Січі 1775 року разом з військом пішов на еміграцію — «під турка», але 1787 року, під час російсько-турецької війни повернувся на Україну і був одним з організаторів кубанського козаць-

Христос воскрес,
Рад мир увесь!
Дождалися Божої ласки.
Тепер уже всяк
Наївся всмак
Свяченої паски.
Всі гуляють,
Возхваляють
Воскресшого Бога,
Що вже тая,
Всім до рая
Протерта дорога.
Злії духи,
Власні мухи,
Всі уже послизли!
Загнав Ісус,
В пекло покус,
Щоб християн не гризли.
А смерть люта,
Що нам тута
Вельми докучала,
По болотам,
Очеретам,
Біжучи, кричала.
Там суцига,
Тепер біга,
Як маленька,
Торошієнька!
Бо Біг хрестом,
Чорта з хвостом
Прогнав, як собаку.
Сей чертельний
Змій пекельний
Із смертю злигався;
Бо ад зажерти,
Всіх заперти, —
Так то ізмовлявся!
Вони тоє
Вкупі двоє,
Знюхавшись, тапцюют,¹

кого війська. Помер 1797 року. Поет, йому приписують «Пісню Чорноморсько-го війська» — перший друкований твір українською народньою мовою. Дивись УЗЕ, том I, стор. 808.

¹ Цим віршем, як пише Терещенко, козаки поздоровляли фаворита цариці Катерини II, Григорія Потьомкіна, того самого, про якого пізніше говорили: «Щоб

Хоть старого,
Хоть малого,
Де попав, глибцюють!
Була воля,
Хоть и кроля, —
Та в рай не пускають!
На всіх трактах,
Й по болотах,
Сторожі стояли.
Серед шляху,
За шияху
До пекла хватали!
Того святці,
Попи й ченці
Не минали шляху.
Хвилософи,
Крутопопи,
Набралися страху.
Пропав сей страх,
Заріс той шлях
Куп'ям та болотом.
Де той злий дух
Глигав, як мух,
Ненаситним ротом.
Тепер скорий
Шлях просторий,
До раю протертий.
Без сторожей,
Всі навстежи,
Ворота отперті.
Уже велють,
Яблука рвать
Із райського древа,
Із якого не велів Бог.
А вкусила Єва!
Давно той уж
Кричав недуж,
Що спокусив Єву.
Висить, охляв,
Бо Бог прокляв
Лазити на древа:
За його гріх, що він

ти, Грицько, і на тім світі щастя не мав за те, що нам Січ зруйнував!». В словах «Вони тоє вкупі двоє, знюхавшись, танцюють» — натяк на Катерину II і Потьомкіна.

Так набрехав Єва¹.
Бідна Єва!
Одну із дерева
Вирвала кислечку:
Збула власти,
Треба трясти
На гребені мичку!
За нею там
Бідний Адам
Щось, кажуть, спрокудив!
Землю копать,
Ціпом махать
Бог з раю понудив.
За ту Єва біду
Заслужила сію
Честь Адаму,
Що із раю
Вибили у шию!
Глуха жона
Сама винна,
Яблука трощила:
За один плод
Увесь народ
В пекло потащила.
Біг милостив,
Єву простив,
Адаму пробачив.
Для визволу
Сам додому
Лізти з неба рачив.
Тож чортище,
Старий псище,
Не хоче смириться!
Но лиш тут Біг
Сам на поріг,
Він в пекло поточився!
Тут Вельзевул
Попустив мул,
З ляку прихилився,
Заревів грізно,
Як вовк, різно,
Голосом собачим.
Кричить пробу,
Що Христову особу

¹ Єву?

Побачив!
Не в такт хлости,
Що всі кости
Поламав
І роги — під ноги.
Нагнав труха
І самого злого духа
Підтоптав,
Аж очі опустив.
Кричить на пуп,
Що всюди ступ,
Нельзя і доторкнуться!
Надуло брюхо,
Заперло дух,—
Не дає повернутись!
А смерть-шлюха
Стоя слуха,
Що над дядьком
Стала трястись,
Мислить спастись,
От Юди укриться!
А сей Юда
З того студа
Звернувсь, як макуха.
Так по ділам,
Бо тим слідом
Бере сокруха!
Прадід Адам
І дядько Хам
Давно в пеклі нудив!
Уже ж тепер
Пекло отпер,
Як Христа побачив!
І всяк узник
Крутив узлик,
З шиї розв'язали;
І все Христу,
Як на лету,
Усе розказали.
Єва згнута
Була тута
От презлого шайтана.
Сей покуса
Злійший пруса
І кримського хана!

Мучить дарма,
У них ярма
З шиї не злізали!
З ярма в хомут,
З узлами кнут,
Дротянії пуги!
З шиї до п'ят,
На спині знать
Кривавії смуги!
Щоб скакала,
Не брикала,
Кладуть в рот удила.
Понеділок,
Хоть не милок,
Так єму заслуга.
Змикулився,
Замулився,
Ледве утік з плуга!
Святий Афет
Узяв мушкет,
Як вистрілив на гасло!
Пошла з рая
Радість не мала,
Аж пекло загоряхло!
Свята Сарра,
Хоть і стара,
Та жінка руча:
Вся голота,
Ішла в ворота,
А вона — куда луча!
Племінник Лот
Вкупі сирот
Як ізобраз бідних,
Так ні дверей,
Ні амаварій
Не остались мідних!
Мусій-пророк
Двері й замок
І мур пробив рогами,
А сплюндрував,
Помандрував
Пішими ногами.
Власний бугай
З комори в рай
Виперся голодний.

Уже тепер пекло отпер
І шлях протер,
До раю свободкий.
Прадід Адам,
І дядько Хам
Із пекла удрав!
Авраам з Ісааком
Ледве скаком
І собі поплетав¹.

Обливання водою

Великодній понеділок називається ще «обливаним понеділком», бо в цей день, за стародавнім звичаєм, хлопці обливають дівчат водою або — це вже нова мода — парфумами.

«На другий день свят обливають один одного холодною водою».

«В Галичині, в перший понеділок Великодніх свят хлопці ходять до дівчат і обливають їх пахучою водою — в містах або чистою джерельною — в селах ...»²

«У цей же день парубки, зустрівшись з дівчатами, обливають їх водою; за це дівчата дарують їм крашанки»³.

На Поділлі звичай обливати дівчат водою або парфумами у Великодній понеділок зберігся й досі. В кожному разі до останньої війни цей звичай можна було спостерігати майже в усіх селах Вінничини, Кам'янецьчини та в Галичині.

На Гуцульщині «дівки того дня дають легіням (парубкам) галунки (крашанки) і писанки. Не дає сама, а ховає за пазуху, а легінь відбирає від неї, звівши уперед з нею легку боротьбу. Діставши врешті, веде дівку до води, обіллє водою, буває, що й скупає цілу»⁴.

Обливати когось або самого себе водою на Великодньому тижні — це стародавній звичай, що стоїть у зв'язку з весняним очищенням водою. Цей звичай існує або донедавна існував і в інших європейських народів. Так, серби у Великодню суботу обливають водою будинки, в яких живуть, вірячи, що цим вони виганяють «нечисту силу». А в першу п'ятницю після Великодніх свят вони

¹ Ол. Терещенко, VI, стор. 112-115.

² Терещенко, VI, стор. 104, 111.

³ Село Красносілка, Старокостян. пов. і Проскурів-ський повіт, Чуб., III, стор. 24.

⁴ Зелениця в Надвірнянщині, М. Груш., I, стор. 177.

обмиваються «омахом» — водою з-під млинового колеса; при цьому вони ще кладуть у воду великоднє яйце і зілля-«милодух» або взагалі квіти. У Боснії в цей день купаються в джерельній воді¹.

Чеські дівчата на Великодньому тижні мають звичай «*chodit na kirani*» і співати спеціальних пісень, в яких уособлена «*Velkonoč*» обмиває водою свої руки і ноги. Чешки співають:

Smrtonočko, Velkonočko,
Kde's tak dlouho byla?
— U studanky, u studanky,
ruce, nohy myla.

У Польщі — так само, як і в Україні — в понеділок на Великдень хлопці обливають дівчат водою або парфумами.

У німців існує повір'я, що коли у Великодню неділю мовчки зачерпнути води з струмка (за течією), то така вода набирає цілющої сили. І взагалі німці вважають, що для здоров'я добре облити себе чи когось іншого водою, набраною о 12-тій годині ночі проти Великодня. Так само цілющі властивості німці приписували в XV і XVI століттях «майським» купанням².

Був подібний звичай і в стародавніх римлян. На камені Неаполітанського музею, під «майським календарем» зазначено: «*Lustratio ad flumen*» (очищення текучою водою)³.

Цілком імовірно, що звичай обливатися водою, та ще й біля річки, як у гуцулів, з метою «очищення» прийшов до нас із стародавнього Риму через західноєвропейські країни. Очевидно, цей звичай трактувався — і у нас, і на Заході — як поганський. Доказом цього, як і в багатьох інших випадках, є протести з боку християнської церкви. Так, один з пунктів Познанського собору 1420 року забороняє на Великодньому тижні обливати водою чи обливатися⁴.

У наказі «Правительственного сената» від 17 квітня 1721 року забороняється обливати водою в день Великодня тих людей, які не були присутні на заурені⁵.

Серед українських народніх звичаїв, як і серед звичаїв інших європейських народів, відоме ще одне обливання або кидання у воду людей в одежі чи то символічних речей — з метою

¹ Лилек, 265-266. За Ан., 263.

² Grimm, D. M., 1808 i Lemke, Volksth. in Ostpr., I, 14-16.

³ Ан., I, стор. 263.

⁴ Аничков, I, стор. 210.

⁵ Сахаров, II, стор. 175.

накликати дощ під час літньої спеки. Докладно ми пишемо про цей звичай в іншій частині цієї праці¹.

¹ Див. «Літо».

ТРЕТІЙ ДЕНЬ ВЕЛИКОДНЯ

На третій день Великодніх свят селяни звичайно збиралися в корчму на музики і веселилися — «відпроваджували свята».

В цей же день, «для порядку в іграх молодь вибирає з свого середовища одноголосно отамана й отаманшу, а також і підотамана та підотаманшу»¹.

Отже, як бачимо з цього свідчення авторитетного етнографа, Павла Чубинського, в цей день відбувалися колись по селах України перевибори керівних органів — як тепер би сказали — молодечих громад. На жаль, в етнографічній літературі ми не маємо докладних описів, як саме ці перевибори відбувалися. Вислів П. Чубинського «одноголосно» можна зрозуміти, що вибори вважається дійсними лише тоді, коли всі без винятку члени громади давали свою згоду на вибір того чи іншого кандидата.

В Україні, як і в інших країнах Європи, характер і форми існування молодечих громад вивчені дуже мало². Відомо, що організації молоді існували ще за античних часів, хоч відомості про них дуже скупі, навіть щодо самої Греції. Пізніше молодечі громади зустрічаються в Італії, в південній Німеччині, Паннонії³, Далмації, а ще пізніше — в британських кельтів. У цих країнах молодечі громади влаштовували спортові ігри, об'єднані культом якогонебудь бога чи героя.

В ближчі до нас часи маємо відомості про організації молоді, переважно хлопців, в Альбанії, Португалії та в південній Франції. Старовинний характер цих організацій довго зберігався на Балканах, і вони в свій час відиграли визначну роль в боротьбі балканських слов'ян за визволення з-під турецького ярма. В

¹ П. Чуб., III, стор. 25.

² Про молодіжні громади в Україні є така література: Бережковський, «Парубочі та жіночі громади на Поділлі», Етног. обоз., т. XI., і його ж «Парубоцтво как особая группа в маорусскомъ сельскомъ обществѣ», К. Ст. за 1887; Дикарьов М., Матеріали до укр.-русь. ет., том III, Львів, 1900, «Програма до збирання відомостей про громади і збірки сільської мол.»; Савченко Ф., «Парубочі та дівочі громади на Україні», стаття в «Е. В.» за 1930 рік.

³ Паннонія — римська провінція на території теперішньої південно-західної Угорщини і сусідніх країн.

німецьких Альпах організації молоді ще й досі зберігають старі звичаї молодечих громад.

Цікаві залишки старовинних форм парубочих організацій ми знаходимо у Франції, в районі міста Ам'єн, у північній і середній Німеччині і в Україні, — згадаймо урочисте садження хлопця на коня під час «коронування»¹. В слабшій формі збереглися молодецькі організації у скандинавських рибалок та у фінських мисливців.

У чехів буває щонайменше один день у році, коли парубоцтво має змогу урядувати у себе на селі.

Дуже цікаві звичаї приймання молоді до парубочої громади існували, а, може, ще й досі існують, у французькій провінції Пікардія. Тільки після того, як парубка прийняли до громади, він має право носити сорочку з блакитним коміром, що вважається за одяг дорослих чоловіків. Прийняття до громади тут відбувається опівночі, проти дня всіх святих. Присутні бувають тільки чоловіки. Парубок повинен уміти читати і записати своє прізвище в книгу громади. Потім йому треба показати своє вміння поводитися з сокирою, в'язати снопи, спилати сосну. Крім того, він повинен уміти нагострити косу, нав'язати хмизу, в'язати сітку на рибу і скласти розібраний плуг. А потім йому треба сісти на осла, щоб показати своє вміння їздити верхи. В той момент, коли він зістрибне з осла, з'являються жінки й дівчата, і йому належить вибрати одну з них; цю дівчину він має право обіймати й цілувати всю ніч, танцювати з нею, а потім провести додому. З цього часу він має право женитися.

В Бравншвайзі хлопець повинен мати 17 років і піднімати два центнери збіжжя, щоб його прийняли у верству робітників; прийнявши, йому дають нове ім'я.

У Вестфалії, а також у Бравншвайзі відбуваються парубочі походи чи, краще сказати, процесії, коли вони водять укритих соломою «ведмедя» та «вовка». В Тюрингії і Гессені такі процесії уряджують на Зелені свята.

У Фінляндії та Естонії відзнакою зрілості є вміння їздити верхи і піднімати певної ваги камінь. Парубка піднімають на руках і «вихають». Новоприйнятий купує горілку на почастування парубочої громади. Отже, все відбувається так само, як і в нас на Україні, за винятком піднімання каменя.

Найповніше, здається, збереглися звичаї приймання до парубочої громади в Магдебурзькому повіті, в Німеччині. Там це відбувається переважно в суботу напередодні дня св. Мартіна. Тут

¹ Див. перший розділ цієї книги.

також треба піднімати мішок з пшеницею та купувати горілку. Парубок обіцяє нікому не оповідати про звичаї громади і взагалі про все те, що відбувається в ній. Під час обіду на честь нового члена все на тарілках не поїдається — трохи їжі залишається для котів і собак. Дуже старовинною формою цього бенкету було пити ложками пунш з миски, а закушувати медяниками. Парубка залякували, що йому доведеться ходити по темному лісі; але він повинен не боятися. Одна пісня, яка до цього стосується, говорить про страшні примари. Такий парубок ніби вірить у далекі пригодницькі подорожі по чужих країнах з непрохідними лісами, а також в існування вогненних драконів. Він удає, що чує, як його кличе до себе дикий лісовий ловець — щось подібне до гуцульського чугайстра. Далі йому проказували вірші або він сам деклямував шлюбний вірш. Відтоді він уже мав право вибрати собі дівчину. Все це кінчалось веселими жартами.

Французький етнограф, В. Бужієль¹, записав подібні звичаї у косарів Польщі, що від 1830 до 1892 року значно змінилися. Парубка, до якого приставляють «отамана» і «ксьондза», називають «вовком»; він повинен працювати разом з іншими косарями, які, оточуючи його, роблять йому різного роду труднощі. При цьому вони кричать: «Вовк! вовк!». А при кінці, якби він зморився, кидають його на землю і б'ють. Потім будують з чотирьох кіс куринь і накривають його накошеною травою. Там на парубка чекають «отаман» і «ксьондз»; йому доводиться на колінах повзти через розкладені колоди. Потім його нібито голять, а насправді мастять обличчя масною сажею. Далі кладуть йому на голову вінок з квітів, прив'язують хвіст, садовлять на солом'яний стілець. При всій цій церемонії парубок кусається і виє по-вовчому: удає з себе вовка. Потім ведуть його до садиби. Прибувши до оселі, парубок не повинен сміятися, говорити, їсти і пити. Пропонують йому лише склянку води, але не дають у руки, а ставлять перед ним на землю, і він повинен напиться так, щоб не торкатися склянки руками. Потім він повинен з'ясувати вжиток різного господарського знаряддя. Нарешті одягає свіжу сорочку — це ознака, що він є новонароджений. В спеціальній промові з нагоди цього «свята» «ксьондз» і «отаман» називають «вовка» гідним бути в громаді дорослих парубків і дають йому право танцювати з будь-якою дівчиною і — розуміється — одружитися. Зміст

¹ Un rite agricole en Pologne. Bull, et mémoires de la Société d'Anthrop., X série, VI, Paris, 1919.

пісень, що їх при цьому співають парубки, в'яжеться з життям вовка в кущах і має явно сороміцький характер.

Випроба і тортури «вовка» скорочуються в тому випадку, якщо котрась з дівчат; що при цьому присутні, кине йому хустку і запросить до танцю. Але по деяких селах це виключене, бо жінок до цих церемоній не допускають.

Про дівочі громади як в Україні, так і в інших країнах Європи, ми маємо відомостей ще менше. Можливо, тому, що діяльність дівочої громади носила спокійніший характер і обмежувалась організацією вечорниць, «вулиці» та інших розваг. Правда, в деяких місцевостях України (Поділля, Київщина) дівочі громади брали на себе опіку над старими і немічними людьми; але це їхнє піклування носило випадковий характер і ніколи не переходило в певну систему харитативної діяльності¹.

Перевибори отамана, отаманші і їхніх заступника та заступниці відбувалися на третій день Великодніх свят: від цього дня починається «вулиця»².

(Кінець I. тому)

¹ Цікаво було б придивитись до форм та характеру організації молодечих громад (народних, традиційних, а не «штучних») в європейських і американських країнах нашого поселення. Нам здається, що це дало б користь для практичного життя наших молодечих організацій.

² Див. книгу другу цієї праці.

ПРАЦІ АВТОРА З ДІЛЯНКИ ЕТНОГРАФІЇ ТА ФОЛКЛЬОРУ

1. «Вогні в церкві». Українські народні легенди, записані в Україні в 1942-1943 рр. Авґсбург (Німеччина), 1946. Стор. 16.
2. «Українські народні танці». Етнографічний нарис. 29 ілюстрацій на окремих вкладках з підписами українською, німецькою та англійською мовами. Стор. тексту 32. Авґсбург, 1946.
3. «Ясир». З німецької неволі. Стор. 64. На чужині, 1947.
4. «Звичайі нашого народу». Етнографічний нарис. Різдвяні свята (скорочений текст). Малюнки Василя Залуцького. Стор. 34 (фотодрок). Авґсбург.
5. «Звичайі нашого народу». Великодні свята (скорочений текст). Малюнки Василя Залуцького. Стор. 32 (фотодрок). Авґсбург. Примітка: на всіх цих працях підпис — Олекса Степовий.
6. «Українські народні приповідки». Впорядкував Олекса Воропай. Лондон, 1952. Стор. 64.
7. «Українські народні загадки». Олекса Воропай. Видання «Меркуріус пресс». Лондон, 1954-1955. Стор. 56.